

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

KUR'AN'DA İNANÇSIZLIĞIN TEMEL NEDENLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Fatma ARPAGUŞ

Danışman:

Prof. Dr. Mustafa KÖYLÜ

Samsun, 2015

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

KUR'AN'DA İNANÇSIZLIĞIN TEMEL NEDENLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Fatma ARPAGUŞ

Danışman:

Prof. Dr. Mustafa KÖYLÜ

Samsun, 2015

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Hazırladığım Yüksek Lisans Tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, yazımda enstitü yazım kılavuzuna uygun davranıldığını taahhüt ederim.

19/01/2015

Fatma ARPAGUŞ

TEZ KABUL VE ONAYI

Fatma ARPAGUŞ tarafından hazırlanan Kur'an'da İnançsızlığın Temel Nedenleri başlıklı bu çalışma, __/__/____ tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliğiyle/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza

Başkan : _____

Üye : _____

Üye : _____

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

__ / __ / ____

Enstitü Müdürü

ÖZET

KUR'AN'DA İNANÇSIZLIĞIN TEMEL NEDENLERİ

Fatma ARPAGUŞ

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans, Ocak/2015

Danışman: Prof. Dr. Mustafa KÖYLÜ

Tarihin her döneminde insanlar, bir yaratıcının varlığı konusunda hak veya batıl, doğru veya yanlış bir inanca sahip olmuşlardır. Yapılan araştırmalar, dinin geniş kitleler tarafından hala kabul gören bir olgu olduğunu ortaya koymasına rağmen, insanlar arasında inançsızlığa yönelenlerin olduğu da görülmüştür.

Bu çalışmada, yaratılış olarak inanan bir tabiata sahip olan insanın neden inançsızlığa düştüğü sorusuna, Yüce Allah'ın yarattığı insanı her yönüyle anlattığı Kur'an'ın rehberliğinde bütüncül bir bakış açısıyla cevap bulunmaya çalışılmıştır.

Kur'an'ın hastalık olarak değerlendirdiği inançsızlık meselesi birçok nedenden kaynaklanmakla birlikte, Kur'an'da bu nedenlerin temelde kibir, heva, haset, inat, nankörlük, atalar kültü, dünya sevgisi, akli kullanmamak, korku, şeytanın etkisi ve körelme gibi konular üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. İmanın çok farklı ve karmaşık süreçlerle kazanılıp kaybedilebilecek bir özelliğe sahip olmasından dolayı Kur'an'da inançsızlığa yol açan sebepler birçok defa tekrar edilmiş ve böylece insanlar, psikolojik yapılarını alt üst eden ve hayatı anlamsızlaştıran inançsızlık hastalığına kapılmamaları noktasında uyarılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Kur'an, İman, İnanç, Şüphe, İnançsızlık.

ABSTRACT

THE MAIN REASONS FOR UNBELIEF IN THE QUR'AN

Fatma ARPAGUŞ

Ondokuz Mayıs University, Institute of Social Sciences

The Department of the Philosophy and Religious Sciences, Master, January/2015

Supervisor: Prof. Dr. Mustafa KÖYLÜ

Thorough the history human beings have a right or wrong or true or false belief about the God. Although most of the researches set forth that a great majority of people have had a religion, some people have a tendency toward unbelief.

The main purpose of this study is to examine why human beings who have a belief in nature fall into the illness of unbelief based on the Qur'anic revelation.

Although there are many reasons for unbelief according to the Qur'an which accepts unbelief as a malady, the most important reasons mentioned in the Qur'an as follow: Arrogance, desire, envy, obstinacy, ingratitude, ancestor's cult, world compassion, not using reason, fear, effects of Satan and insensitivity. Since the faith has a feature that can be obtained and lost easily and is very complex, the issue of unbelief has been repeated many times in the Qur'an. Thus, human beings are warned against unbelief that turn upside down their psychologies and make their lives meaningless.

Key Words: The Qur'an, Faith, Belief, Doubt, Unbelief.

ÖNSÖZ

İnsan akıllı, düşünen, irade sahibi bir varlık olduğu kadar aynı zamanda inanan bir varlıktır. İnanma, insan psikolojisinin derin ve ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır. İnsanın inancı, bu inancı hayat tecrübesi yapma durumu ve derecesi insanlık tarihi boyunca farklılıklar arz etse de, bütün üyelerinin hepsinin birden dinsiz olduğu bir topluma rastlanmadığı yönündeki araştırma sonuçları insanın bu yapısına işaret etmektedir.

İnsanın inanan yapısına ve bu yapının tezahürü olarak tarihin her döneminde dinin geniş kitleler tarafından kabul gören önemli bir olgu olmasına rağmen, insanlar arasında inançsızlığa yönelenlerin olması, “inançsızlık” meselesinin her dönem güncelliğini koruyan bir özelliğe sahip olduğunu göstermektedir. İşte bu çalışmayla bizim amacımız, günümüz insanın da gündeminden hiç düşmeyen inançsızlık problemini, Allah’ın hayatımıza ışık tuttuğu Kur’an’ın rehberliğinde hareket ederek ele almak ve hayata anlam veren dini inanç ve değerlerin zayıflaması ve yok olması nedeniyle ruhsal bunalımların yaşandığı günümüzde, inançsızlığa yol açan nedenlerin neler olduğunu ortaya koymaya çalışmaktır.

Tez çalışmam boyunca yardımlarını esirgemeyen, değerli görüşleriyle bana rehberlik eden saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Mustafa KÖYLÜ’ye, tez jürisi olarak tezimi inceleyip önemli katkı ve önerilerde bulunan Yrd. Doç. Dr. Ayşegül GÜN’e ve Yrd. Doç. Dr. Mustafa KARA’ya teşekkür ederim. Tezimin her aşamasında bana yardımcı olan ve motivasyonumda önemli katkılarda bulunan kardeşim Bilal ARPAGUŞ’a ve ablam Yıldız YASAN’a ve çalışmam süresince maddi-manevi her türlü desteği sağlayan, tüm özverileriyle her zaman yanımda olan sevgili anneme ve babama en içten duygularla şükranlarımı sunarım.

Fatma ARPAGUŞ

Samsun, 2015

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İNANÇLA İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR

1. 1. İman-İnanç	10
1. 2. Şüphe.....	12
1. 3. İnançsızlık	14
1.3.1. İnançsızlığın Nedenleri.....	15
1.3.1.1. İnançsızlığın Felsefi Nedenleri	17
1.3.1.2. İnançsızlığın Psiko-Sosyal Nedenleri	26
1.3.1.2.1. Kendinin Yeterli Olduğunu Düşünmek	30
1.3.1.2.2. Bağımsızlık Arzusu.....	33
1.3.1.2.3. Hayal Kırıklığı	34
1.3.1.2.4. Kötülükler	35
1.3.1.2.5. Aile.....	37
1.3.1.2.6. Sosyal Çevre	39
1.3.1.2.7. Kitle İletişim Araçları	43
1.3.1.2.8. Sosyo-Ekonomik Sebepler.....	45

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'AN'DA İNANÇSIZLIĞIN TEMEL NEDENLERİ

2.1. Kur'an'da İnanç Özgürlüğü	48
--------------------------------------	----

2.2. Kur'an'da İnançsızlıkla İlgili Kavramlar	51
2.2.1. Küfür	51
2.2.2. Şirk	52
2.2.3. Tekzib	52
2.2.4. İnkâr.....	53
2.2.5. Cuhud	53
2.2.6. Nifak	54
2.2.7. İlhad	54
2.2.8. Nankörlük	55
2.2.9. Fısk	55
2.3. Kur'an'a Göre İnançsızlığın Nedenleri	55
2.3.1. Kibir.....	56
2.3.2. Heva.....	62
2.3.3. Haset	66
2.3.4. İnat.....	71
2.3.5. Nankörlük	75
2.3.6. Atalar Kültü	81
2.3.7. Dünya Sevgisi.....	87
2.3.8. Akli kullanmamak	93
2.3.9. Korku.....	99
2.3.10. Şeytanın Etkisi.....	105
2.3.11. Körelme	111
SONUÇ	118
KAYNAKÇA	124
ÖZGEÇMİŞ	131

KISALTMALAR

bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
ev.	: Çeviren
Dem	: Değerler Eğitimi Merkezi
ed.	: Editör
s.	: Sayfa numarası
ss.	: Sayfadan sayfaya
ty.	: Tarih bilgisi yok
vd.	: Ve diğerleri

GİRİŞ

1. Problem durumu

İnsanın içinde bulunduğu en kompleks tecrübelerden biri olan inançsızlık, insanlık tarihi kadar eski bir geçmişe dayanmaktadır. İnanç mücadelesinin bir ucunu teşkil eden inançsızlık durumu, insanın yaratıldığı an itibariyle başlamış, bütün dinlerin muhatap aldıkları insanları imana davet etmesiyle devam ederek günümüze kadar gelmiş ve bundan sonra da, dinlerin hedef kitlesi insan olduğuna göre, insanoğlu var oldukça, çeşitli şekillerde varlığını sürdürmeye devam edecektir.

Bir yaratıcı ve inancı etrafında yapılan teorik tartışmalar ve hatta fiili kavgalar -günümüzde de gözlemlediğimiz gibi- düşünce tarihi boyunca, insanoğlunun gündeminden hiç düşmemiştir. Kendisini çepeçevre saran evrenin arkasında ya da ötesinde, bu evrene varlık veren ve onu idare eden bir varlığın bulunup bulunmadığı sorusu insanı sürekli meşgul etmiştir.¹ Bu soru karşısında insanların iki temel tutumdan birini, yani ya evreni yaratan ve içindekilerle birlikte onu idare eden bir Allah'ın varlığının kabulü demek olan “iman”ı ya da böyle bir varlığın reddedilmesi anlamına gelen “inkar”ı seçtiklerini söylemek mümkündür.

İnsan için bir şeye inanıp bir başka şeyi reddetmek; inançtan inançsızlığa, inançsızlıktan inanca geçmek aynı ölçüde mümkün seçenekler olarak gözükmektedir.² Kur'an'da da insan tabiatındaki zıtlıkların rolü ve kaynağı hakkında ipuçları verilmiş, insanın bu iki yönünden hangisini tercih edeceği konusunda özgür bırakıldığı, “De ki: Hak Rabbinizdendir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkar etsin.”³ ayetiyle ifade edilmiştir.

¹ Necip Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, 2. Baskı, İstanbul: Şehir Yayınları, 2000, s. 7.

² Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 8. Baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, s. 155.

³ Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin, *Kur'an-ı Kerim Meali*, 8. Baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011, Kur'an, 18: 29.

Aslında insanın yaratılışı gereği inanan bir varlık olmasının,⁴ imana yönelmesinde çok büyük bir etkisi bulunmaktadır. Buna rağmen, zamanla insanın karşılaştığı birtakım olaylar, düşünceler, duygusal dalgalanmalar, türlü çarpık durumlar ve bunlardan olumsuz etkilennemeler sonucunda insanlar arasında inançsızlığa yönelenler olabilmektedir.⁵ Hem dinin çok çeşitli yönleri olan bir olgu olması,⁶ hem de insan davranışlarının karmaşık bir yapıya sahip olması,⁷ insanın birçok farklı sebeple inançsızlığa yönelmesine neden olabilmektedir. Zira iman ve inançsızlık, aynı güç kaynağına bağlı ruhi oluşumlar olduğundan, şartlar oluştuğu takdirde, her an tam tersi yönde karşımıza çıkabilmektedir.⁸ Bunun için inançsızlığa yol açan sebeplerin bilinmesi, buna yönelik tedbirlerin alınması açısından önemlidir.

İnsanın inançsızlığa yönelmesini, birtakım nedenlere bağlı olarak açıklamakla beraber, bu durumu sadece bu şartlarla izah etmek, insanın özgürlüğünü yok saymak demektir. Halbuki insanın davranışları, iradeden bağımsız değildir. Her olay, sebep ve sonuç yasasına bağlıdır. Bu durumda insanın, ruhunda olup bitenleri ve bunları doğuran tesirleri anlayacak yüksek bir kabiliyete sahip olması, yani “kendini tanıması” sonunda, bu sebepliliğin ve tesirlerin de tamamen değişeceği şüphesizdir.⁹ İşte Allah, yarattığı insana gönderdiği Kur’an’la kendini tanıma fırsatı sunmaktadır. İnsanı muhatap alan bir kitap olan Kur’an-ı Kerim’in ana konularından biri, insan ve onun davranışlarıdır. İnsanın yaratılış özellikleri, gelişimi, karakteri, alışkanlıkları, sosyal rolü, davranışları, dini ve ahlaki tutumları ile ilgili ifadeler çok yerde tekrar edilmiştir.¹⁰ İnsan hayatını ilgilendiren her konuda bilgi sunan Kur’an-ı Kerim’de, yine insanla ilgili en önemli duygular olan iman ve inkar psikolojisi de en geniş biçimde ele alınmış; imanın önünde en büyük engel teşkil eden, hatta iman etmiş insanları bile zaman zaman etkisi altına alan inançsızlık nedenleri, birçok defa tekrarlanarak ve geçmiş toplumlardan örnekler verilerek, ayrıntılı bir şekilde açıklanmış, böylece tüm insanlığa “doğru inanç” ve davranış yolları gösterilmeye çalışılmıştır. Bu şekilde insanın, kendisini değersiz, yalnız ve mutsuz hissetmesine

⁴ Bkz. Kur’an, 30: 30.

⁵ Kerim Yavuz, “Psikanaliz Açısından Ateizm”, *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, Ünver Günay, Celalettin Çelik (ed.), Adana: Karahan Kitabevi, 2006, s. 78.

⁶ Günay Tümer ve Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, (Gözden geçirilmiş 3. baskı), Ankara: Ocak Yayınları, 1997, s. 5.

⁷ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, 6. Baskı, İstanbul: Çamlıca yayınları, 2011, s. 76.

⁸ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 156.

⁹ Alfred Adler, *İnsanı Tanıma Sanatı*, Şelale Başar (çev.), İstanbul: Dergah Yayınları, 1979, s. 18.

¹⁰ Hüseyin Emin Sert, *Kur’an’da İnsan Tipleri ve Davranışları*, 2. Baskı, İstanbul: Bilge Yayınları, 2004, s. 14.

yol açan temel bir sorun olan inançsızlık bunalımından kurtularak, yaratılışının gereği olan imana yönelmesiyle psikolojik açıdan sağlıklı bir yapıya kavuşması amaçlanmıştır. Zira Kur'an, insan fitratının vazgeçilmez bir gereği olarak gördüğü "iman"ı, birtakım değerleri ruhi yapıya yerleştirip dengeyi sağlayan ve insanı kemal noktasına ulaştıran bir merkez olarak kabul ederken; bunun aksi olan inançsızlığı ise, şahsiyeti zedeleyici, karakteri bozucu, psikolojik yapıyı alt üst edici bir unsur olarak tanıtmakta, neticede de inançsızlığın insanı, tutarsız, dengesiz, gayesiz ve huzursuz bir yaşantıya sürükleyeceğini bildirmektedir.¹¹

Bu bağlamda bizim araştırmamızın temel problemi, Kur'an'da inançsızlığa yol açan temel nedenlerin neler olduğunun tespit edilerek bu konuya yönelik neler yapılabileceğini ortaya koymaktır. Ayrıca bu temel problem çerçevesinde felsefi ve psiko-sosyal açıdan inançsızlığa etki eden faktörlerin genel olarak neler olduğu şeklindeki alt probleme de yer verilecektir.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Yaptığımız literatür taraması sonucuna göre bu konu farklı alanlardaki akademik araştırmalara konu edilmiştir. Yapılan çalışmalar bu alanda önemli boşlukları doldurmakla birlikte, konunun her dönem güncelliğini koruyan bir özelliğe sahip olması, yeni araştırmalara ihtiyaç hissettirmektedir. Yaptığımız araştırma, her devirde olduğu gibi günümüz insanın da gündeminden hiç düşmeyen inançsızlık problemini, Kur'an'da verilen örneklerle daha somut hale getirerek soruna yönelik tedbir alma imkanı sağlaması açısından önem arz etmektedir. Zira araştırmamızın temel amacı inançsızlığın felsefi ve psiko-sosyal nedenlerini de dikkate alarak Kur'an'ın ortaya koyduğu temel inançsızlık sebeplerini tespit etmek, ulaşılan tespitleri ayetler ışığında değerlendirerek bu soruna çözüm üretmeye çalışmaktır. Böylece insanlığın doğru inanç yoksunluğu nedeniyle ruhsal bunalımlara girdiği günümüzde, Allah'ın hayatımıza ışık tuttuğu Kur'an'ı iyi anlayarak ve onun rehberliğinde hareket ederek, insanlığın bu bunalımlardan ve anlamsızlık hastalığından kurtulmasını sağlamaktır.

Bu bağlamda –bir yüksek lisans tezinin imkanları ile sınırlı olmak kaydıyla- yaptığımız çalışmanın, hem din eğitimi alanının önemli bir problemine Kur'an'ın rehberliğinde muhatap olma neticesinde alana daha çok vakıf olmaya katkı

¹¹ Ali Yılmaz, "Kur'an'a Göre İnkârın Psikolojik Tezahürleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20, 2003, s. 125.

sağlayacağı, hem de diğer araştırmacılara ve konuya ilgi duyanlara ışık tutacağı kanaatindeyiz.

3. Araştırmanın Temel Kavramları

Kur'an: Kur'an kelimesi, genel olarak kabul edilen görüşe göre, “okumak” anlamına gelen “kara’e” fiilinden türemiş bir isimdir.¹² Terim anlamı ise, “Allah tarafından Cebrail vasıtasıyla mahiyeti bilinmeyen bir şekilde son peygamber Hz. Muhammed’e indirilen, mushaflarda yazılan, tevatürle nakledilen, okunmasıyla ibadet edilen, Fatiha suresiyle başlayıp Nas suresiyle biten, başkalarının benzerini getirmekten aciz kaldığı Arapça muciz bir kelimedir.”¹³

İman: Sözlükte “güven içinde bulunmak, korkusuz olmak” anlamındaki “emn” (eman) kökünden türeyen iman, “güven duygusu içinde tasdik etmek, inanmak” demektir.¹⁴ İslami gelenekte de iman kelimesi, sözlük anlamına uygun olarak, “tasdik etmek, güvenmek, boyun eğmek” gibi anlamları ihtiva etmekte¹⁵ ve genellikle “Allah’tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik etmek ve onlara inanmak” şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁶

İnanç: Türkçe’de inanmak fiilinden türetilmiş olan inanç kelimesi, bir insanın herhangi bir hükmü kısmen ya da tamamıyla kabulü ya da reddi veya ondan şüphe duyması durumudur.¹⁷

Şüphe: Sözlükte “benzer ve denk olmak, birbirine benzemesinden dolayı iki şeyi birbirine karıştırmak; belirsizlik, karışıklık ve kuşku” gibi manalara gelen şüphe kelimesi, dini literatürde şer’i bir hüküm, konu veya durumla ilgili kesin bilgi ve kanaate varamamaktan doğan tereddüt ve kararsızlığı ifade eder.¹⁸

İnançsızlık: İnançsızlık, kelime anlamı olarak “bir fikre bağlı olmama, inançsız olma hali” gibi anlamlara gelir.¹⁹ İnançsızlık, inkarcılık ve ateizm

¹² Râgıb el-İsfehâni, *Müfredat: Kur'an Kavramları Sözlüğü*, Yusuf Türker (çev.), İstanbul: Pınar Yayınları, 2012, s. 1204.

¹³ Abdülhamit Bırışık, “Kur'an”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXVI, 2002, s. 383.

¹⁴ Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXII, 2000, s. 212.

¹⁵ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 156.

¹⁶ Sinanoğlu, “İman”, XXII, s. 212.

¹⁷ Peker, *Din Psikolojisi*, s. 71.

¹⁸ Hacı Mehmet Günay, “Şüphe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXXIX, 2010, s. 263.

¹⁹ Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 11. Baskı, İstanbul: İz Yayıncılık, 1996, s. 542.

kavramları aynı anlamları içerirler ve temelde yaratıcı ve düzenleyici bir Tanrı'nın varlığını reddetme, dini öğreti ve talepleri hiçe sayma ilkesine dayanırlar.²⁰

4. İlgili Yayın ve Araştırmalar

Yaptığımız literatür incelemesine göre bu konuyla ilgili doğrudan ya da dolaylı olarak yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır:

Ulutürk (1986), Kur'an-ı Kerim'e göre inkar ve inkara yol açan sebepleri ortaya koymaya çalışmıştır. Bu çalışmada öncelikle inkar mefhumuyla ilgili olarak Kur'an'da yer alan çeşitli kavramlara yer verilmiş, küfür-şirk, müşrik-kafir ilişkisi üzerinde durulmuş, inkara yol açan amiller açıklanmış ve mutlak inkarın cezası belirtilmiştir. Son olarak şirkin, her türlü inkarı içine alabilecek bir anlam genişliğine sahip olduğu ortaya konularak, ebedi olanı inkarın cezasının da ebedi olacağı sonucuna varılmıştır.²¹

Aydın (1995), dini inkarın psiko-sosyal nedenlerini ortaya koymaya çalıştığı araştırmasında örneklem olarak Samsun, Ankara ve İstanbul illerinde yaşayan ve dini değerleri inkar içinde olan 152 kişiyi seçmiştir. Bu çalışmada elde edilen bulgulara göre dini inkarda etkili olan bir çok psiko-sosyal faktörün olduğu görülmüştür. Bu çalışmada örnekleme giren deneklerin dine karşı inkarcı tutum takınmalarında etkili olan faktörlere ilişkin bulgular çeşitli değişkenler açısından karşılaştırmalı olarak da ele alınmıştır. Ankete katılanların dini inkar durumlarını etkileyebileceği düşünülen bazı değişkenlere ilişkin 22 denence incelenmiştir. Bu denencelerden bir kısmı doğrulanmış, bir kısmı da doğrulanmamıştır.²²

Kasapoğlu (1997), iman ve inkarla ilgili ayetleri psikoloji ilminin verilerinden istifade ederek açıklamış ve Kur'an'da iman psikolojisini ortaya koymaya çalışmıştır. Giriş ve iki bölümden oluşan çalışmanın giriş kısmında Kur'an ayetlerinin psikolojik yönden incelenmesini ve yorumlanmasını konu alan bazı çalışmalara yer verilmiş, iman ve inkar hadisesini psikolojik ve psiko-sosyal gerçeklikleri dikkate alarak izah etmenin gerekliliği açıklanmıştır. Birinci bölümünde iman başlığı altında fitrat, iman motivleri, imanın boyutları, imanda artma ve eksilme, imanın insan hayatındaki etkinliği ve iman esaslarının psiko-sosyal tahlilleri

²⁰ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 204.

²¹ Veli Ulutürk, "Kur'an-ı Kerim'e Göre İnkâr ve İnkâr Amilleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, 1986.

²² Ali Rıza Aydın, "Dini İnkârın Psiko-Sosyal Nedenleri", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995).

üzerinde durulmuş, ikinci bölümde ise inkar başlığı altında inkar motivleri, inkardan doğan psikolojik hastalıklar ve gizli inkar konusu incelenmiştir.²³

Güler (1998), inanma ve inkarın Kur'an tarafından ahlaki ve bilişsel birer tavır alış olarak nitelendirildiğini ortaya koymaya çalışmıştır. İki bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde imanın bilişsel-ahlaki boyutu ele alınmış, ikinci bölümünde ise ahlaki muhtevalı bu insani tercihe varmanın veya varamamanın yani iman ya da inkar etmenin ahlaki-bilişsel nedenleri üzerinde durulmuştur. Bu çalışmayla, dini söylemin en temel iki kavramı olan iman ve inkarın indirgenemez, izah edilemez (irrasyonel), veya salt ilahi-şeytani şeyler değil, insanın anlaşılır, bilinebilir iki ahlaki ve epistemolojik veya normatif-kognitif fiili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.²⁴

Coşkun (1999), Kur'an ışığında inkarın belli başlı psikolojik sebeplerini ortaya koymaya çalışmıştır. Bu çalışmada psikoloji ve din psikolojisi kavramları üzerinde durulmuş, "Kur'an ve Psikoloji" başlığı altında psikologların her insan tipini Kur'an'da rahatlıkla bulabilecekleri, psikoloji açısından Kur'an'da birçok aydınlatıcı bilginin yer aldığı, Kur'an'da bu konular içerisinde en fazla iman ve inkar psikolojisinden bahsedildiği ortaya konulmuş, inkara konu olan psikolojik fenomenler hakkında bilgi verilmiş ve inkara sebep olan psikolojik motivler açıklanmaya çalışılmıştır.²⁵

Ekin (2001), Kur'an'ın konu bütünlüğünü ve ilgili terimlerin kavramsal anlamlarını göz önünde bulundurarak Kur'an'a göre inançsızlık konusunu ortaya koymaya çalışmıştır. Giriş ve üç bölümden oluşan çalışmanın giriş kısmında konunun önemi ve çalışmada takip edilen yöntem ve kavram tefsiriyle ilgili bilgi verilmiştir. Birinci bölümde küfür kavramının mahiyeti ve ne olduğu tespiti çalışılmış, küfrün değişik vasıfları ve tezahürlerinden ziyade özü üzerinde durulmuş, ikinci bölümde ise ilk bölümde soyut olarak incelenen konuların somut olarak görünüşleri, toplumsal yansımaları incelenmiştir. Bu bağlamda öncelikle kafirler tasnif edilmiş, temel özellikleri belirtilmiş, inançsızların İslam'ın temel unsurlarını nasıl algıladıkları ve ne tür tepkiler gösterdikleri incelenmiş, inkarcıların kendi inançlarına ve dini pratiklere karşı tutumları zikredilmiş, İslam'a ve Müslümanlara

²³ Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'an'da İman Psikolojisi*, İstanbul: Yalnızkurt Yayınları, 1997.

²⁴ İlhami Güler, "İman ve İnkârın Ahlakî ve Bilişsel (Kognitif) Temelleri", *İslamiyat*, 1/1, 1998.

²⁵ İbrahim Coşkun, "Kur'an Işığında İnkârın Psikolojik Sebepleri", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 1999.

karşı sergiledikleri tavırları belirtilmiştir. Üçüncü bölümde ise, Kur'an'ın nüzulünden sonraki dönemde veya İslami gelenekte ve özellikle bazı İslam mezheplerinde görülen küfür kavramındaki semantik kayma üzerinde durulmuş ve ümmetin cumhuriyetin konuya bakışı zikredilerek çalışma sonuçlandırılmıştır.²⁶

Altıntaş (2003), Kur'an'ın hidayet ve dalalet konusuna bakış açısını ortaya koymaya çalışmıştır. Giriş ve iki bölümden oluşan bu çalışmanın giriş kısmında Kur'an'da geçen hidayet ve dalaletle ilgili ayetlerin anlaşılmasında takip edilmesi gereken metot ve hidayet olayının oluşum sebepleri üzerinde genel olarak durulmuştur. Birinci bölümde Kur'an'da hidayet kavramının semantik yapısı hem lügat hem de terim itibarıyla incelenmiş, hidayet çeşitleri ve hidayete ulaşmaya nelerin engel olduğu açıklanmış ve İslam düşünce tarihinde itikadi mezheplerin hidayet olayına bakış açıları belirtmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde ise, dalalet kavramının semantik yapısı ve bizzat Kur'an'da kullanıldığı anlamlar kendi bütünlüğü içinde ele alınmış, dalaletin mecazi yönüyle kullanılışı, saptırıcı amiller, dalalet sahalrı, dalalet ehli, saptırıcı ameller ve bu konularda itikadi mezheplerin görüşleri genel olarak değerlendirilmiş, ilgili ayetlerden elde edilen verilere göre insana, hidayete ulaşması için başlangıç teşkil edecek bir hidayet vesilesinin mutlaka verildiği sonucuna ulaşılmıştır.²⁷

Yılmaz (2003), inkar psikolojisine atıflarda bulunan Kur'an ayetlerinin psikolojik tahlillerini ortaya koymaya çalışmıştır. Bu çalışmada psikoloji hakkında bilgi verilmiş, Kur'an'da mü'min, münafık ve kafir olmak üzere üç tip insan psikolojisi üzerinde durulduğu tespit edilmiş ve bu inanç gruplarının iman ve inkar psikolojilerinin yansımaları üzerinde durulmuş, onların ruh hallerinden, psikolojik ortamlarından bahsedilmiş, insanı inkara sevk eden psikolojik motivlerin herkeste aynı yoğunlukta tezahür etmeyeceği ama neticede inkar çerçevesinde bulunan herkesin psikolojik sorunlarda birleşeceği ortaya konmuştur.²⁸

Yolcu (2004), Kur'an'ın inkar psikolojisini işleyiş tarzını ortaya koymaya çalışmıştır. Giriş ve iki bölümden oluşan bu çalışmanın birinci bölümünde inkar ve inkarın anlam sahası içerisinde yer alan kavramlar üzerine yoğunlaşmış, ikinci

²⁶ Yunus Ekin, *Kur'an'a Göre İnançsızlık: Küfür Kavramının Semantik Tahlili*, İstanbul: Işık Yayınları, 2001.

²⁷ Ramazan Altıntaş, *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet*, 2. Baskı, İstanbul: Pınar Yayınları, 2013.

²⁸ Ali Yılmaz, "Kur'an'a Göre İnkârın Psikolojik Tezahürleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20, 2003.

bölümünde ise gerek Hz. Muhammed dönemindeki insanların gerekse önceki ümmetlerin inkarı psikolojik açıdan ele alınarak inkar psikolojisini hazırlayan sebepler ve inkarın insan davranışlarına yansımaları üzerinde durulmuş, bu noktalarda pratik hayatta işe yarar sonuçlara ulaşılmaya çalışılmıştır.²⁹

Akbudak (2012), inanç ve inançsızlığın Kur'an açısından nasıl değerlendirildiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Giriş ve iki bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde inanç, iman, dinsel şüphe, inançsızlık kavramları açıklanmış, inancın gelişimi ve evreleri, inancı besleyen kaynaklar, imanın gelişim süreci, boyutları ve kişiliğe yansımaları, inançsızlık şekilleri, inançsızlıkta etken faktörler ve dinsel şüphenin çeşitleri araştırılarak işlenmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde Kur'an'a göre inanç ve inançsızlığın tanımı yapılmış, ayet mealleriyle bu tanımlar desteklenmeye gayret edilmiş, Kur'an- Kerim'e göre inanç ve inançsızlığın sebepleri, inanç bakımından insan tipleri ele alınmıştır.³⁰

5. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Kur'an'da inançsızlığın temel nedenlerinin neler olduğuyla ilgili bu çalışma iki bölümden oluşmuştur. Giriş kısmında araştırmanın problemi, konusu, amacı, gerekçesi, sınırları, yöntemi, literatür bilgisi hakkında bilgi verilerek konunun önemi belirtilmiştir. Araştırmanın birinci bölümünde kavramsal bir giriş yapılarak iman, inanç, şüphe ve inançsızlık kavramları tanımlanmıştır. Ayrıca inanç ve imanın ayrıldığı noktalar üzerinde durulmuş, inançsızlığın felsefi ve psiko-sosyal nedenleri genel bir bakış açısıyla değerlendirilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde Kur'an'da inanç ya da inançsızlık özgürlüğü ele alınmış ve Kur'an'da inançsızlıkla ilgili kullanılan kavramlar tanımlanarak Kur'an'a göre inançsızlığın nedenleri ayetler ışığında incelenmiştir. İnançsızlık konusu birçok nedene bağlı olarak ortaya çıkabilecek kompleks bir yapıya sahip olduğu için, bu çalışma Kur'an'a göre inançsızlığa yol açan temel nedenlerle ilgili ayetleri ele almakla sınırlandırılmıştır. Sonuç bölümüyle de çalışmanın değerlendirmesi yapılmıştır.

6. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmamız literatür taramasına ve metin incelemesine dayanmaktadır. Çalışma süresince konuyla ilgili dokümanları toplama, inceleme, verileri

²⁹ Mehmet Yolcu, *Kur'an'da İnkâr Psikolojisi*, İstanbul: Çıra Yayınları, 2004.

³⁰ Kazım Karabekir Akbudak, "Kur'an'ın İnanç ve İnançsızlığa Bakışı: Psikolojik Bir Yaklaşım", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012).

sınıflandırma, kavramsal ve mantıksal çözümlemeler yapma, karşılaştırma, anlama, açıklama ve yorumlama yöntemleri uygulanmıştır. Öncelikle inançsızlığın felsefî ve psiko-sosyal nedenleri, bu konuyla ilgili disiplinler çerçevesinde incelenmiş ve genel hatlarıyla ele alınmıştır. İkinci aşamada Kur'an-ı Kerim baştan sona okunmuş, inançsızlık nedenleriyle ilgili ayetler çıkarılıp tasnif edilmiştir. Tespit edilen ayetlerde inançsızlık nedeni olarak geçen kavramların etimolojik incelemesi yapılmış, Kur'an'da hangi anlamlarda kullanıldığı açıklanmış ve buradan hareketle konuyla ilgili ayetler, ilgili çalışmalardan yararlanılarak inançsızlık nedenleri çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışma sırasında sosyal bilimlerin verilerinden faydalanılmaya, konuyla ilgili ortaya konulan eserlere ulaşmaya çalışılmış, Kur'an-ı Kerim meali,³¹ çeşitli tefsir, hadis, siyer kaynakları ve Kur'an kavramları üzerine yapılmış çalışmalardan yararlanılmıştır.

³¹ Çalışmamız boyunca kullandığımız ayet mealleri Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin'in hazırladığı Kur'an-ı Kerim Meali'nden alınmıştır. Bkz. Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin, *Kur'an-ı Kerim Meali*, 8. Baskı, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.

BİRİNCİ BÖLÜM

İNANÇLA İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR

Bu bölümde inanç ve inançsızlıkla ilgili temel kavramlara yer verilecektir. Bu bağlamda iman, inanç, şüphe, inançsızlık gibi kavramlar açıklanacak ve inançsızlığın felsefi ve psiko-sosyal nedenleri üzerinde durulacaktır.

1.1. İman-İnanç

Sözlükte “güven içinde bulunmak, korkusuz olmak” anlamındaki emn (eman) kökünden türeyen iman, “güven duygusu içinde tasdik etmek, inanmak” demektir.³² İslami gelenekte de iman kelimesi, sözlük anlamına uygun olarak, “tasdik etmek, güvenmek, boyun eğmek” gibi anlamları ihtiva etmekte³³ ve genellikle “Allah’tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik etmek ve onlara inanmak” şeklinde tanımlanmaktadır.³⁴

Türkçe’de inanmak fiilinden türetilmiş olan inanç kelimesi ise, hem kesin olmayan bir bilgi veya kanaat hem de müşahhas gerçeklere dayanan bir hükmün ifadesi olarak kullanılmaktadır. Yani inanç, bir insanın herhangi bir hükmü kısmen ya da tamamıyla kabulü ya da reddi veya ondan şüphe duyması durumudur.³⁵ Dolayısıyla inanç, şüpheden kesinliğe doğru bütün ihtimalleri içine alan kapsamlı bir kavramdır. Kanaat, bilgi ve iman kavramlarının hepsini içine alır.³⁶

İman ve inanç kavramları Türkçe’de olduğu gibi diğer dillerde de farklı anlamlar taşımakla birlikte, zaman zaman birbirlerinin yerine kullanılmaktadır.³⁷ Örneğin Türkçe’de bir kişi “Allah’a iman ettiğini” ifade etmek üzere “Allah’a inanıyorum” demektedir. Bu manada kelimelerin halk arasındaki kullanımında zaman zaman bir karışıklık olmakla beraber, felsefi literatürde bu iki kavram

³² Sinanoğlu, “İman”, XXII, s. 212.

³³ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 156.

³⁴ Sinanoğlu, “İman”, XXII, s. 212.

³⁵ Peker, *Din Psikolojisi*, s. 71.

³⁶ Habil Şentürk, *Din Psikolojisi*, İstanbul: Esra Yayınları, 1997, s. 183.

³⁷ Hasan Kayıklık, “Psikolojik Açıdan İnanç, İman ve Şüphe”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 46/1, 2005, s. 134.

arasında net bir ayrım yapılmakta³⁸ ve bu farkı ortaya koyan açıklamaların yapıldığı görülmektedir.

Arapça kökenli olan iman kavramı, İngilizce "*faith*", Fransızca "*foi*" kelimelerine karşılık olarak kullanılmakta, Türkçe'de bu kelimeyi ifade etmek için felsefe lügatlerinde "*inan*" kelimesi yer almaktadır. İnanç kelimesi ise İngilizce'de "*belief*", Arapça'da da "*itikad*"ın karşılığı olarak verilmektedir.³⁹

İman ve inanç kavramları birbirine yakın olmakla birlikte, aslında farklı terimlerdir. Onların arasındaki temel farkları şöyle özetleyebiliriz: Dinsel anlamda "inanmak" eyleminin karşılığı olarak kullanılan ad, "inanç" değil "iman"dır. "İman", "inanıyorum ki Allah vardır" cümlesinde kullanılan "inanmak" kelimesi gibi teorik bir anlatıştan çok daha zengin bir içeriğe sahiptir ve imanın içerisinde "güven" saklıdır.⁴⁰ İman, sıradan bir inançtan ayrıdır. İman, bir bakıma inancın içte yaşanmasıdır.⁴¹ İnanç, imana göre daha genel bir kavramdır. İman ise daha özel bir alan için kullanılmaktadır.⁴² İnanç, daha çok bilgi ve kesinliğe dayanırken, imanda daha çok teslimiyet ve bağlılık ön plana çıkmaktadır.⁴³ İman kelimesi semantik yapısında önemli bir teslimiyet yahut yenilme ögesi barındırır. Allah'ın istediği manada "iman etmiş" olan, zımnen ilahi emirlere teslim olmuştur.⁴⁴ İman, yapısı itibarıyla, hissi bir bilgi gibi, duyu organlarının verilerine dayanmamasına rağmen, tam bir teslimiyet içinde emin olma halidir. Üstelik iman konuları hiçbir zaman yanlışlanamaz. Yani onların doğru olmadıkları açık delillerle ispat edilemez bir karakterdedir. Bilgiyle karşılaştırıldığı nokta açısından -duyu organlarının verilerine dayanmamak noktasında- inanç imana benzemekle birlikte, bazı inanç konularının yanlışlığı veya doğruluğu ortaya konabilir.⁴⁵ İman, ferdin tahkikini imkansız bulduğu durumlarda ortaya çıkar. Mesela Allah'ın varlığı konusundaki problemini fert, imanı ile çözer. O, Allah'ın her şeye gücü yeten, her şeyi bilen, her şeyin sahibi bir varlık olduğunu hisseder. Ama bunu somut deliller ile ispat edemez. İşte bu durumda devreye iman girer. İman ile birlikte kişi subjektif bir kesinlik duygusuna sahip olur.

³⁸ Hülya Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, 2. Baskı, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007, s. 30.

³⁹ Bkz. Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 30.

⁴⁰ Antoine Vergote, *Din İnanç ve İnançsızlık*, Veysel Uysal (çev.), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999, s. 176.

⁴¹ Kayıklık, "Psikolojik Açıdan İnanç, İman ve Şüphe", s. 137.

⁴² Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 156.

⁴³ Kayıklık, "Psikolojik Açıdan İnanç, İman ve Şüphe", s. 136.

⁴⁴ Toshihiko İzutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, Selahattin Ayaz (çev.), İstanbul: Pınar Yayınları, 2012, s. 86.

⁴⁵ Bkz. Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 35.

Bu durumda kişi, içinde hissettiği ama somut olarak karşı karşıya gelemediği varlığın mevcudiyetini kabul eder. İşte burada iman gerçekteşir.⁴⁶ İman ne rasyonel bir süreçle kazanılan bir şeydir, ne de devamı delillerin geçerliliğine bağlıdır. Dini hayatta imanın, çok farklı ve karmaşık süreçlerle kazanılıp kaybedildiğini ve bu bağlamda delillerin çok tâli bir konumda olduğunu söyleyebiliriz. Buna göre mü'min, imanını sadece ispatla veya rasyonel bir süreçle elde etmediği için, hiçbir karşı delil tek başına imanı sarsamaz. İmanı olmayan bir kimse de, sadece Allah'ın varlığına dair delillerle entelektüel olarak, ne kadar ikna olursa olsun, gerçek anlamda mü'min olamaz.⁴⁷ İnanç, imana göre daha statik bir terim olup, inanılana karşı güçlü bir duygusal tutumu içermez. İmana gelince o daha fazla dinamik bir terimdir. Kişiyi duygusal olarak da etkiler ve tutkulu bir bağlılığı, sıcaklığı içerir, kişiyi bazı fiilleri yapmaya zorlar.⁴⁸

1.2. şüphe

Sözlükte “benzemek ve benzerlik sebebiyle başka şeyle karışmak” anlamındaki şbh kökünden türeyen şüphe kelimesi, “benzer ve denk olmak, birbirine benzemesinden dolayı iki şeyi birbirine karıştırmak; belirsizlik, karışıklık ve kuşku” gibi manalara gelir. Kelime dini literatürde şer'i bir hüküm, konu veya durumla ilgili kesin bilgi ve kanaate varamamaktan doğan tereddüt ve kararsızlığı ifade eder.⁴⁹

Dini hayat, ne riayet edilen bir pratikler toplamı, ne de rıza gösterilen sözler bütünüdür. Aksine dini hayat, gerilimler, kavşaklar ve beklenmedik olaylar çerçevesinde sürdürülen bir durumdur. Din, bir taraftan bazı beşeri problemlere çözüm sunarken, diğer taraftan da, bazı beşeri temayüllere karşı çıkarak birtakım çatışmalar doğurur. O andan itibaren de dinin gelişmesi değişken bir biçimde dolambaçlı bir durum arz ederek ya objektif olarak onaylanmış dini bir tavra, ya taahhüdü kısmen askıya alan ve içinden bölünmüş bırakan bir şüpheye ya da geçici veya kesin bir redde yol açabilir.⁵⁰ Böyle bir durumda iman ya da inkar/inançsızlık, net ve kesin bir tavrın göstergesi olarak insanı kararsızlıktan kurtarıırken, şüphe durumu ise insanda zihinsel gerginlik ve huzursuzluk meydana getirir. Bu nedenle

⁴⁶ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 158.

⁴⁷ Adnan Aslan, “Analitik Pozitif Ateizmin Bir Eleştirisi: Michael Martin”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 7, 2002, s. 95.

⁴⁸ Bkz. Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 36.

⁴⁹ Günay, “şüphe”, XXXIX, s. 263.

⁵⁰ Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, s. 33.

zihin şüpheden kurtulma eğilimi gösterir.⁵¹ Bir kişinin geçici olarak bir tereddüt hali içinde bulunması tabiidir. Ama iman ve inançsızlık arasında birini diğerine tercih etmeyerek sürekli müteredit kalmak, insanın psikolojik yapısına ters bir haldir. Çünkü insan iki görüş arasında bocalama halini reddeder, kesinliği tercih eder. Burada iman, karar halini temsil ederken, şüphe, kararsızlığı gösterir. Kararsızlık ise duygusal bakımdan bir rahatsızlık ve huzursuzluk sebebidir.⁵²

İnanç ve iman ilişkili olduğu bir kavram olan şüphe, genel olarak baktığımızda, ya inanç aşamasında ortaya çıkan şüphe ya da iman aşamasında ortaya çıkan şüphe olmak üzere iki farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır. İnanç aşamasında ortaya çıkan şüpheler, insanın inancının iman haline gelmesine katkıda bulunabileceği gibi, inançlarını tamamen kaybetmesine de neden olabilir.⁵³ Çünkü inandığı şeyin gerçek olup olmadığı şüphesini taşıyan kişi, iç onay olmadığı için psikolojik dinamikte beklenen sonucu elde edemeyeceğinden dolayı,⁵⁴ iman çatışmaları içerisinde sürekli bir kararsızlığa itilerek ve bunun sonucunda da ruhi bunalıma girerek inançsızlığa doğru sürüklenebilir. İman aşamasında görülen şüphe ise, imanın daha da güçlenmesine zemin hazırlayan şüphe biçimidir ve “sadakat şüphesi” olarak adlandırılmaktadır.⁵⁵

Görüldüğü gibi, şüpheden, şuurlu imana ya da kararlı inançsızlığa geçiş, şartlara ve duruma göre iki şekilde de gelişme gösterebilmektedir. Aslında şüphe olmaksızın, bir insanın tasdik ve inanma kapasitesini tam olarak kullandığı söylenemez. Çünkü zihni en kuvvetli bir şekilde daha yüksek yorum seviyelerine zorlamak, şüphenin en dikkat çekici özelliğidir. Bu bakımdan şüphe, ruhi hayatın gelişiminin zaruri ve evrensel bir belirtisi olarak kabul edilebilir.⁵⁶

Şüphe, hem inanç hem de iman aşamasında yaşanabilmektedir.⁵⁷ Bunun için imanın kesin olduğu fikrinden hareketle, onda şüphe unsurunun bulunmayacağı, onun olmuş bitmiş son şeklini almış bir hal olduğu düşünülmemelidir. Çünkü canlı bir organizma olan insanda meydana gelen imanın, tabiatı gereği canlı bir yapısı

⁵¹ Peker, *Din Psikolojisi*, s. 72.

⁵² Bkz. Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 63.

⁵³ Hasan Kayıklık, *Din Psikolojisi: Bireysel Dindarlık Üzerine*, Adana: Karahan Yayınları, 2011, s. 185.

⁵⁴ Nevzat Tarhan, *İnanç Psikolojisi: Ruh, Beyin ve Akıl Üçgeninde İnsanoğlu*, 3. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010, s. 19.

⁵⁵ Kayıklık, *Din Psikolojisi*, s. 185.

⁵⁶ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 195.

⁵⁷ Kayıklık, *Din Psikolojisi*, s. 182.

vardır. İnsanla beraber gelişir, büyür, olgunlaşır veya zayıflar. Hareketli bir yapıya sahiptir.⁵⁸ Ayrıca imanın konusu “gayb” özelliği taşıdığından, onun gerçekliği kesin olarak kabul ve tasdik edilmiş olsa bile, bütün açıklığıyla kavranması hiçbir zaman tam değildir. Bu bakımdan iman, hem kesinlik hem de sorudur.⁵⁹ Dini tavır içerisinde düzenli bir şekilde ortaya çıkan bu sorular, zihni bakımdan olduğu kadar, psikolojik bakımdan da teşvik edilmiş olup, dini kabul veya reddetme ile ilgili tercihin önünde yer almaktadır.⁶⁰

Aslında şüphe, daha çok inanç aşamasında kendine yer bulmaktadır. Çünkü daha çok bilişsel süreçlerin hakim olduğu inanç aşamasında, güven duygusu henüz yeterince gelişmediğinden, şüphe böyle durumlarda ortaya çıkar. İman aşamasında ise güven duygusu gelişip teslimiyete dönüştüğünden, şüphe kendisine burada yer bulamamaktadır. Diğer taraftan iman aşamasında görülen sadakat şüphesi ise, güven yoksunluğu ile ilgili değil, güvenin yeterince gelişip gelişmediği ile ilgili bir durumdur ve güvenin gelişerek teslimiyete dönüşmesine katkıda bulunan geçici bir süreçtir.⁶¹

1.3. İnançsızlık

İnançsızlık, kelime anlamı olarak bir fikre bağlı olmama, inançsız olma hali gibi anlamlara gelir.⁶² İnançsızlık, inkarcılık ve ateizm kavramları aynı anlamları içerirler ve temelde yaratıcı ve düzenleyici bir Tanrı’nın varlığını reddetme, dini öğreti ve talepleri hiçe sayma ilkesine dayanırlar.⁶³

İnançsızlığı, bir inanç doğrusu üzerinde değerlendirdiğimizde, zihnin bir şey için % 100 var demesi iman ve bilgiyi gösterirken, % 100’den aşağıya doğru oran azaldıkça, kesinlik durumuna göre sırasıyla zan, şüphe ve inanmama durumu ortaya çıkar. Yani bir şeyin lehindeki inanç, sıfır noktasına geldiğinde inançsızlık meydana gelir.⁶⁴

Allah’ın varlığını tasdik etme, bir iman kesinliği olduğu gibi, onu reddetmek ve inkar etmek de aynı şekilde iman mahiyetinde bir hükümdür. Bu açıdan bakıldığında inançsızlığı, “bir alevi tersine çevirerek onu tutuşturan kuvvetli bir

⁵⁸ Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 65.

⁵⁹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, ss. 195-196.

⁶⁰ Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, s. 33.

⁶¹ Kayıklık, *Din Psikolojisi*, s. 186.

⁶² Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 542.

⁶³ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 204.

⁶⁴ Peker, *Din Psikolojisi*, ss. 71-72.

üfleme”ye benzer şekilde “tersine çevrilmiş bir iman” şeklinde anlamak da mümkündür. Görüldüğü gibi inançsızlık da iman gibi aynı psikolojik güçten kaynaklanmakta, bir bütün olarak insan tabiatı, kendi inançsızlık tohumunu varlığında taşımaktadır.⁶⁵ Dolayısıyla, dini tutum ve davranışları canlandıran, imanın oluşumunu sağlayan insani güdülenmeler, şartlar olduğu takdirde, her an tam tersi bir yönde hayal kırıklığı, isyan ve inançsızlık haline dönmeye hazır bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.⁶⁶

1.3.1. İnançsızlığın Nedenleri

İnsanı insan yapan ve onun yapısından ayrılmaz olan, insanı diğer varlıklardan ayıran birtakım temel özellikleri yani insanın varlık şartları bulunmaktadır. Bu varlık şartlarına göre, her insan bilen, düşünen, düşüncesini ifade edebilen, etik ve estetik değerleri içinde duyan, özgür seçimlerde bulunan, isteyen, tarih bilincine sahip olan ve daha sayabileceğimiz birçok özelliklerle birlikte aynı zamanda inanan bir varlık olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁷

İnanma; düşünme ve duygulanma gibi insanın temel ruhi faaliyetlerinden birisidir.⁶⁸ Şu halde, inanma insanın özünü oluşturan temel niteliklerden olduğu içindir ki, insandan söz edildiği her durumda, onun birtakım inançlara sahip bir varlık olduğunun göz önünde bulundurulması da kaçınılmaz bir gerçektir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, insanın inanan bir varlık olduğunu ifade ederken, inanma özelliğinden ayrılması mümkün olmayan ve inanmanın tam olarak anlaşılabilmesi için mutlaka dikkate alınması gereken, iman kavramıyla aynı psikolojik güçten kaynaklanan bir başka gerçek daha bulunmaktadır ki, o da inançsızlık boyutudur. Çünkü iman ve inançsızlık kavramları birbirini tamamlayan ve anlamlandıran,⁶⁹ aynı güç kaynağına bağlı, fakat değişik yönde ve özelliklerde gelişen ruhi oluşumlar olarak farklı kutuplarda yer alan tercih kategorilerinden meydana gelmektedir.⁷⁰

“Eşya zıddıyla kâimdir” kâidesinde olduğu gibi, bu zıt kutuplulukla bağlantılı olarak ortaya çıkabilecek çatışma olgusu, sadece insanın tabiatında değil, topyekün kainatın yapısında gizlidir. Dolayısıyla insanın sahip olduğu ikili çelişkili yapı

⁶⁵ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 205.

⁶⁶ Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, s. 173.

⁶⁷ İsmail Çetin, “İman ve İnkârın Rasyonel Değeri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/ 1, 2002, s. 89.

⁶⁸ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 155.

⁶⁹ Çetin, “İman ve İnkârın Rasyonel Değeri” , s. 89.

⁷⁰ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 156, 205.

sebebiyle hareketlerinde, düşünce tarzında, hem müspet hem de menfi olmak üzere iki yönlü olması bir ölçüde doğaldır.⁷¹ Karşıt kutuplar arasında uzanan boyutların tanımladığı fertler arasında değişiklikler gösteren bir yapıya sahip olan insan tabiatı, din konusunda da zıt tutumlar içerisinde yer almaya yol açabilmekte, bu durum neticesinde insan, iman etmeyi seçebildiği gibi, inançsızlık yolunu da tercih edebilmektedir.⁷²

Kur'an-ı Kerim'de de, insanın ruh ve bedenden oluşan ikili yapısına dikkat çekilerek,⁷³ insan tabiatındaki zıtlıkların rolü ve kaynağı hakkında ipuçları verilmiş, insanın bu iki yönünden hangisini tercih edeceği konusunda, “Şüphesiz, biz ona (doğru) yolu gösterdik. İster şükredici olsun, ister nankör.”⁷⁴ ayetinde belirtildiği gibi Allah, insanlara iyi ile kötüyü, hak ile batılı göstermiş, onlar da ya iman etmiş ya da inançsızlığa sapmıştır.⁷⁵ Yine Kur'an'da yer alan, “De ki: ‘Hak, Rabbinizdendir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkar etsin.’...”⁷⁶ ayetinde de, insanların seçimlerinde özgür bırakıldığı, zorlamaya maruz kalmayacağı açıkça görülmektedir.

Bu durumda böyle bir özgürlük alanına sahip olan, değişik duygusal faaliyetler içerisinde yaşamını sürdüren insanların, kişisel tercihleri bakımından farklı türde inançlara sahip olması ya da hiçbir inancı kabul etmemesi, inançsızlığı benimsemesi mümkündür.⁷⁷ O halde inanan insanlarla beraber, inançsızlık yolunu seçen insanlar her toplumda var olmaya devam edecektir.

İnançsızlık, insanlık tarihi boyunca imanla birlikte, toplumlar arasında aynı paralellikte varlığını hissettirmiş, özellikle toplumun düşünce hayatında rol oynayanların tesirleriyle kitlelere nüfuz etme imkanına sahip olmuştur.⁷⁸ Düşünce hayatları hakkında bilgi edinilen en eski milletlerden başlayarak tarih seyri içerisinde inançsızlığın, farklı alanlarda tezahür ettiği bir gerçektir. Allah'ı inkar, birliğini inkar, dini inkar, Peygamberi inkar, ahireti inkar gibi çeşitli şekillerde baş gösteren

⁷¹ Sert, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, ss. 43-44.

⁷² İsmail Çetin, “İman ve İnkârın Rasyonel Değeri”, s. 89.

⁷³ Bkz. Kur'an, 15: 26-29.

⁷⁴ Kur'an, 76: 3.

⁷⁵ Ekin, *Kur'an'a Göre İnançsızlık: Küfür Kavramının Semantik Tahlili*, s. 11.

⁷⁶ Kur'an, 18:29.

⁷⁷ İsmail Çetin, “İman ve İnkârın Rasyonel Değeri”, s. 89.

⁷⁸ Yılmaz, “Kur'an'a Göre İnkârın Psikolojik Tezahürleri”, s. 93.

inançsızlık,⁷⁹ toplumların düşünce hayatlarında önemli rol oynayan şahısların, ekolleşmiş fikri (felsefi) akımlarıyla farklı boyutlar ve ivmeler kazanmıştır.⁸⁰

Birçok şekilde karşımıza çıkan, dini inanç kadar çeşitli olan inançsızlığın⁸¹ nedenlerini incelediğimizde, inançsızlığın sadece birkaç sebebi değil, aksine her toplum, tarih, coğrafya, grup hatta ferde göre değişebilen pek çok sebebi bulunduğunu görmekteyiz.⁸² Bu nedenle biz burada, Kur'an'da inançsızlığın nedenlerini ortaya koymak için, öncelikle inançsızlığın felsefi ve psiko-sosyal nedenlerini genel olarak incelemeye çalışacağız.

1.3.1.1. İnançsızlığın Felsefi Nedenleri

İnsanoğlunun içinde yaşadığı dünyayı ve hayatı anlamada, açıklamada ve bu dünya içerisinde kendisine bir konum belirlemede, Tanrı'ya olan inancın/inançsızlığın ne kadar büyük önem arz ettiği tartışma götürmeyen bir gerçektir. Bu nedenle insanlar tarih boyunca Tanrı ile olumlu ya da olumsuz bir ilişki içerisinde girmişlerdir. İnsanoğlunun fizikötesi ve aşkın bir alemle ilişki kurmasının, dolayısıyla yaşadığı hayatı anlamasının ve anlamlandırmasının temel araçlarından birisi olan dinler Tanrı'yı olumlulaştırarak, onu insan ile ilişkilendirirken; insan düşüncesinin ürünü olan felsefeler ise bu konuda çok çeşitli ve birbirinden farklı tavırlar sergilemişlerdir.⁸³ Genel bir ifadeyle söyleyecek olursak, Tanrı ile kurulan ilişkinin, düşünce tarihinde biri teizm, diğeri ise onun karşıtı olan ateizm olmak üzere iki ana mecrada geliştiği söylenebilir.⁸⁴

Ateizm kelimesi, Yunanca'da "Tanrı" anlamına gelen "*Theos*"tan türemiş bir kelimedir. Bu kelimeden de "Tanrı inancına sahip olmak" ya da "Tanrı'nın varlığını kabul etmek" anlamına gelen "*theism*" anlayışı ortaya çıkmıştır. "Ateizm" kelimesi de, İngilizce "*theism*" kelimesinin başına "a" ön takısının eklenmesiyle meydana gelmiştir⁸⁵ ve "bir Tanrı'nın varlığını reddetmek, bu yönde bir inanca sahip olmamak anlamına gelmektedir."⁸⁶

⁷⁹ Geniş bilgi için bkz. Ekin, *Kur'an'a Göre İnançsızlık*, ss. 30-137.

⁸⁰ Yılmaz, "Kur'an'a Göre İnkârın Psikolojik Tezahürleri", s. 93.

⁸¹ Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, s. 179.

⁸² Yolcu, *Kur'an'da İnkâr Psikolojisi*, s. 173.

⁸³ Ferhat Akdemir, "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18-19, 2005, s. 347.

⁸⁴ Aydın Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi*, 4. Baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004, s. 9.

⁸⁵ Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi*, s. 1.

⁸⁶ Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, s. 156.

Dilimizde, ateizm teriminin anlamını tam olarak karşılayacak ve yaygın kullanımı olan bir kelime bulunmamakla birlikte sözlüklerde, “tanrıtanımazlık” ifadesi yer almaktadır.⁸⁷ Dini literatürümüzde ateizm kelimesi “kafir, müşrik, zındık” gibi sözcüklerle ifade edilirken, özellikle bu kelimeye en yakın terim olarak, “ilhad” kelimesinin kullanıldığı görülmektedir.⁸⁸ Ayrıca kültürümüzdeki “inançsızlık” veya “inkarcılık” gibi kelimeler de bu terimin karşılığında kullanılmaktadır.⁸⁹

Ateizmin tarifi imkansız değilse de zordur; onun ne olduğu teizmin mahiyetiyle doğrudan alakalıdır.⁹⁰ Bu durumda kimlere ateist dendiğine bakarak, ateizmin ne olduğu konusunda birtakım ipuçları yakalamak mümkünse de, terimin çeşitli kullanımlarını içerebilecek bir tanıma ulaşmak mümkün değildir. Tanımlamadaki güçlük, büyük ölçüde, ortada farklı ve çok sayıda tanrı kavramının, dolayısıyla buna karşılık çok sayıda ateistik anlayışın bulunmasından ileri gelmektedir.⁹¹

İçeriği göz önüne alındığında ateizmin çerçevesini belirlemek gerçekten güçtür. Buradan hareketle felsefi bir terim olarak ateizm; dar manası ile Tanrı terimi ile ifade edilen her şeyin, karşılığı olmayan boş bir kavramdan ibaret olduğunu bir kesinlik olarak ileri sürer, yani teistik Tanrı inancının eleştirisini ve reddini ifade eder. Felsefe tarihinde materyalizmin tezlerini de içeren gerçek anlamda ateizm ise; mitolojik ya da teolojik olsun, Tanrı’nın varlığı yanında, özellikle monoteist dinler ve onların çevresinde kurulmuş olan teolojilerce savunulan nübüvvet, ölüm ötesi ikinci hayat, vahiy, mucize gibi kavramları da reddeder. Burada şunu da ifade etmek gerekir ki, çağdaş ateizmin itirazı; aşkın, varlığı zorunlu ve her şeyin sebebi olarak kendisine bağlandığı bir varlığı ifade eden Tanrı kavramıdır.⁹²

Genel bir bakış açısı ile ateizm, teorik ve pratik olarak ikili bir ayrıma tabi tutulmaktadır. Teorik ateizm, Tanrı’nın varlığının, Mutlak ya da Mutlak Varlık imkanını ortadan kaldıran bir düşünce sistemine dayalı olarak reddedilmesinden, yani tanrının varlığının düşünce düzeyinde bile yadsınmasından oluşmaktadır. Teorik ateizm de kendi içerisinde olumlu ve olumsuz teorik ateizm olmak üzere ikiye

⁸⁷ Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, s. 156.

⁸⁸ Mehmet Aydın, “Ateizm ve Çıkmazları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24, 1990, s. 188.

⁸⁹ Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi*, s. 2.

⁹⁰ Aslan, “Analitik Pozitif Ateizmin Bir Eleştirisi”, s. 77; Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, s. 160.

⁹¹ Aydın, “Ateizm ve Çıkmazları”, s. 188.

⁹² Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, s. 162.

ayrılmaktadır. Olumsuz teorik ateizm, Tanrı fikrinin düşünce düzeyinde bile insan zihninde bulunmadığını savunan ateizm türüdür. Bu ateizm türü aynı zamanda “mutlak ateizm” olarak da isimlendirilir. Olumlu teorik ateizm ise, düşünce düzeyinde var olduğu kabul edilen bir Tanrı’nın bilinçli olarak reddedilmesi şeklinde tanımlanabilir. Bu tür ateizmde özellikle teistik Tanrı inancı hedef alınmış ve onun var olduğu şeklindeki inanç çürütölmeye çalışılmıştır. Pratik ateizm ise, kişinin yaşamını, Tanrı konusunu hiç gündeme getirmeden sürdürmesinin ve davranışlarında sadece sonlu ve dünyevi değerleri almasının sonucu olarak ortaya çıkan ateizm olarak tanımlanmaktadır. Başka bir deyişle, pratik ateizm insanın eylemlerinde Tanrı’yla olan ilişkisini tümüyle göz ardı etmesinden ya da Tanrı hiç yokmuş gibi yaşamasından oluşmaktadır. Ateizmin bu türüne “sosyal ateizm” ve “ilgisizlerin ateizmi” de denilmektedir.⁹³

Felsefe tarihi pek çok ateist düşünceden bahsetmekte ve düşünce sistemlerine yer vermektedir. Bir anlamda teizmin karşıtı olan ateizmin tarihsel özgeçmişine baktığımızda ise, onu İlkçağ, Ortaçağ, Yeniçağ ve Modern dönem ateizmi olmak üzere ele alabiliriz. Teistik dinlerde bulduğumuz şekliyle bir Tanrı kavramından ve onun etrafında şekillenen güçlü bir teolojiden yoksun olan İlkçağ için ateizmin, nitelikleri tam olarak belli olan bir Tanrı’nın reddini değil, bir çeşit inançsızlığı, yani o dönemin geleneksel ve mitolojik inançlarına karşı bir başkaldırıyı ve reddedişi ifade ettiğini söyleyebiliriz.⁹⁴ Gerek düşünsel, gerekse siyasal planda dinlerin etkinliğinden dolayı ateizm, Ortaçağ’da açıkça ortaya çıkamamış ya da değişik kılıflara girmiştir. Bu dönemde Batı’da kiliseye karşı çıkanlar kovuşturulmuş veya öldürölmüştür. Dolayısıyla Ortaçağ’da ciddi bir ateizmden söz etmek zordur.⁹⁵ Yeniçağda ise, Rönesans, Reform ve onların ardından gelen Fransız Devrimi ile temelleri atılan Aydınlanma düşüncesinin döneme hakim olduğu söylenebilir. Aydınlanma düşüncesinin insan aklını merkeze alıp, insanın sahip olduğu bütün inanç ve değerler konusunda akli tek otorite ilan etmesi, felsefeciler arasında deizm olarak isimlendirilen “doğal din” anlayışına kapı aralamıştır. Ayrıca bu tarihsel kesit içerisinde, doğa bilimlerindeki gelişmelerin materyalist bir yaklaşımla ateizmi

⁹³ Akdemir, “Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme”, s. 350.

⁹⁴ Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, s. 166.

⁹⁵ Aydın Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm: Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001, s. 222.

destekler şekilde yorumlanması ve hümanizm⁹⁶ de, modern çağdaki ateizmin alt yapısını ve ön hazırlığını oluşturmuştur.⁹⁷ Modern döneme gelindiğinde ise ateizm, Batı’da yeni bir karakter ve ivme kazanmış, hatta bir yaşam biçimi haline gelmiş, daha önceki dönemlere kıyasla, kendisini çok farklı temellerde ifade etme imkanı bulmuş ve sosyoloji, psikoloji, etik gibi sosyal bilimlerin farklı dallarını da arkasına alarak, haklılığını ve doğruluğunu farklı zeminlerde temellendirmeye çalışmıştır.⁹⁸ Bu dönemde ateizmin, Feurbach, Marx, Freud, Nietzsche ve Sartre gibi sistematik savunucuları olmuştur.

Ateistik delillerin geldiği kaynakları esas alarak bu dönemdeki ateizmi, materyalizm ve pozitivizmin temsil ettiği şekliyle bilimsel, Feurbach’ın ortaya koyduğu formuyla antropolojik, Karl Marx’ın fikirlerinde varlık bulduğu haliyle sosyopolitik, Sigmund Freud’la özdeşleşen çeşidiyle psikanalitik ve Nietzsche ve Sartre’in eserlerinde ifade edildiği biçimiyle de varoluşçu ateizm tarzında sınıflandırmak mümkündür.⁹⁹

Felsefe tarihinde ilk bilimsel ateizm denemesi olarak Antikçağ’dan itibaren ortaya çıkmış olan materyalist düşünce, Ortaçağ’da ve modern dönemde gözükten pek çok ateisti etkilemiş, Marksist düşüncenin de fikri alt yapısını oluşturmuş ve çeşitli biçimlerde günümüze kadar gelmiştir. Maddenin sonsuzluğunu, tek gerçekliğini ve var olan her şeyin kaynağı olduğunu iddia eden materyalizm, madde ötesi ruh ve tanrı gibi kavramları reddetmiş, metafiziğe ve teolojiye varlık alanı tanımamıştır.¹⁰⁰ Materyalistler, metafiziğin bilgisizlik sebebiyle doğduğunu, 19. yüzyılda bilimin hızla ilerlediğini ve bu sebeple metafiziğin yerini materyalizmin alması gerektiğini ileri sürmüşler, dinlerin, tabiatüstü güçleri açıklamak amacıyla doğduğunu söylemişlerdir. Kısacası metafiziğin temelini bilgisizliğe dayandığını söyleyerek, evreni bilim yoluyla açıklamaya çalıştıklarını iddia etmişlerdir.¹⁰¹

Tarihi çok eskilere giden materyalizmle birlikte, özellikle 18. yüzyılda etkili olmaya başlayan pozitivizm de bilimsellik iddiasında bulunmuş ve Tanrı inancına

⁹⁶ Hümanizm: İnsanın hayatına, onuruna, tecrübesine, çıkarına, potansiyellerini keşfetme ve geliştirme haklarına çok fazla önem veren, insanı kendi kendine yeterli bir varlık olarak gören, bu yüzden insanın üstünde sınırlayıcı hiçbir otorite tanımayan bir ideoloji. Bkz. Mehmet Ali Kirman, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, 2.Baskı, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011, s. 148.

⁹⁷ Akdemir, “Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme,” s. 355.

⁹⁸ Akdemir, “Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme,” ss. 361-362.

⁹⁹ Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi*, ss. 186-187.

¹⁰⁰ Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm*, s. 48.

¹⁰¹ İbrahim Agah Çubukçu, “İnkarcılıktan Doğan Bunalımlar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20, 1975, s. 10.

karşı çıkmıştır.¹⁰² Modern dönemde pozitivist düşünürler, ateizmi bilim üzerinden temellendirmeye çabalamıştır. Bilimi esas alarak ateizmi temellendirenlerin başında da Auguste Comte gelir.¹⁰³ Comte, adına “üç hal kanunu” adını verdiği görüşüyle, bütün insanlık düşüncesini teolojik, metafizik ve pozitif olmak üzere üç döneme ayırmıştır. Bu görüşüne göre ilk evrede insanlık, doğada cereyan eden olayları, Tanrı ve ruh gibi doğaüstü güçlerle açıklamış, ikinci evrede, doğada olup biten şeylerin arkasında tanrı gibi doğaüstü güçler aramak yerine doğanın kendisine yönelmiş, olayların nedenlerini soyut bir biçimde de olsa orada aramış, hayal yerine aklını kullanmaya başlamıştır. Üçüncü evrede ise, insanlık teolojik ilgilerini ve metafizik soyutlamalarını bir kenara bırakmış, bunların yerini bilimselliğe bırakarak, deneyle doğayı anlamaya çalışmıştır.¹⁰⁴ Böylece Comte, etkisinin giderek azalmakta olduğunu düşündüğü vahye dayanan iman yerine kanıtlı bir inanç ve din koymaya çalışmış, Tanrı’nın “insanlık” ya da kendi ifadesiyle “Büyük Varlık” olduğu görüşü üzerinde bir dini insancılığı tercih etmiştir.¹⁰⁵ İnsanı bütün metafizik bağlarından koparan Comte, düşündüğü bu “İnsanlık Dini”nde, insanlığı Tanrı ilan etmiştir.¹⁰⁶

19. yüzyılda çeşitli istikametlerde geliştiğini söylediğimiz ateizm, Feurbach’ta antropolojik bir özellik taşımaktadır. Antropolojik ateizm, tanrı fikrinin insan zihni tarafından yaratıldığını iddia etmiş ve bu kavramın, insanın kendini dışa yansıtmasının bir ifadesi olduğunu söylemiştir.¹⁰⁷ Antropolojik ateizm tartışmalarının söz konusu görüşleri çerçevesinde devam etmesini sağlayan Feurbach, Tanrı’yı, kendi kendisini büyütmesi suretiyle insanın meydana getirdiğini ileri sürmüştür.¹⁰⁸ Feurbach’a göre Tanrı’nın varlığını kabul etmek, insanın hayali bir varlık adına kendisine yabancılaşması demektir. Bu nedenle Tanrı’nın reddi insanın kendi kendisine sahip çıkışı olacaktır. Sonuç olarak bu görüşe göre ateizm, gerçek bir hümanizmdir.¹⁰⁹

¹⁰² Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm*, s. 49.

¹⁰³ Mehmet Şükrü Özkan, “Ateizmin Temeli Olarak Özgürlük: J.P. Sartre’ın Yaklaşımı”, (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), s. 8.

¹⁰⁴ Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm*, s. 50.

¹⁰⁵ Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, ss. 178-179.

¹⁰⁶ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, 11. Baskı, Ankara: Nobel Akademik Yayınları, 2013, s. 183.

¹⁰⁷ Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, s. 180.

¹⁰⁸ Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, s. 342.

¹⁰⁹ Kenan Gürsoy, “İlhadi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXII, 2000, s. 97.

19. ve 20. yüzyılda ateizmin bir dünya görüşü ve bir ideoloji olarak çok yaygın bir biçimde ortaya çıkışı, Feurbach'ın derin etkisini kendisinde taşıyan Marx'ın sosyal ve politik sisteminde ifadesini bulmuştur. Marx, dini, tarihi yönden yorumlarken, onu toplum ve ekonomi açısından reddetmektedir. Dini insanlığın bir afyonu, kendi kendini aldatmacası olarak gördüğü için, insandaki din bilincini toplumun yarattığını ve toplumda sosyal ve politik özgürlük gerçekleştiğinde, dinin ortadan kalkacağını savunmaktadır.¹¹⁰ Marx, Tanrı inancını insanın kendine yabancılaşması olarak görmektedir. Ona göre bu yabancılaşmadan kurtulmak için Tanrı'yı inkar etmek yetmez; yapılması gereken tanrılaştırılan insanın hakimiyetini sağlamaktır.¹¹¹

Dini ve Tanrı inancını insanın psişik yapısının analizinden hareketle çürüttüğü söylenen Freud'un düşünceleri, 20. yüzyılda büyük ilgi görmüş, hatta bazı çevrelerde kanıtlanmış bilimsel yasa gibi değerlendirilmiştir. Bu düşünceye göre bütün dini doktrinler, insanın arzularından kaynaklanan ve gerçekleşmesi imkansız olan hayali birer yanılgı (illüzyon)'dır. İnsanlığın en eski ve en güçlü arzusu olan din de, yine insanın evrensel nevrozu, çocuksu ve nörotik bir yanılgısıdır. İnsanlık büyüyüp geliştikçe hayali varlıkların yardımına ihtiyaç duymayacak ve ilerleyecektir.¹¹²

Yine bu çağda Nietzsche ve Sartre gibi filozoflar da egzistansiyalist bir tavırla ve ahlaki gerekçelerle tanrı inancını eleştirmişler ve reddetmişlerdir.¹¹³ Modern dönemde ateizmin en etkin biçimde savunulduğu ve yaşandığı ekollerden birisi de varoluşçuluktur.¹¹⁴ Varoluşçuluk, özü itibarıyla zor anlaşılan bir söylem olduğu için, varoluşçu düşünürler, sistemlerini direkt aktarmak yerine, daha çok roman ve benzeri türleri kullanarak görüşlerini yaymaya çalışmışlardır.¹¹⁵

Dini ve ahlaki bütün değerlerle mücadele ederek insanın özgürlüğüne dikkat çekmeye çalışan ve hayatı boyunca pratikte ateistçe yaşamayı kendisine ilke edinen Nietzsche, sahip olduğumuz bütün bilgi ve varlık anlayışlarımızın eleştirel bir tarzda gözden geçirilmesini istemiştir. Nietzsche'ye göre Tanrı, ruh ve özgür irade, birer

¹¹⁰ Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, s. 182.

¹¹¹ Gürsoy, "İlhadi", XXII, s. 97.

¹¹² Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm*, ss. 63-64.

¹¹³ Ferhat Akdemir, "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme", s. 357.

¹¹⁴ Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm*, s. 67.

¹¹⁵ İbrahim Coşkun, *Ateizm ve İslam: Kelami Açısından Modern Çağ Ateizminin Eleştirisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011, s. 90.

kurgusal sebep ve varlıktır. Bu bakış açısından hareketle ona göre, Tanrı inancı ve fikri, insan zihninden ve kalbinden çıkartıldığında insan, özgürlüğünü ve onurunu yeniden elde etmiş olacak ve kendi özünü yine kendisi belirleme imkanına kavuşacaktır.¹¹⁶ Nietzsche, “öldü” dediği Hristiyanlığın Tanrı’sı yerine, bütün değerleri yeniden kendisi yaratan, her türlü merhameti ortadan kaldıran “üst insan”ı koymuştur.¹¹⁷ Zayıflıktan ve onu konu edinen merhametten nefret eden bir ahlak anlayışının ortaya konduğu bu felsefede “üst insan,” tam anlamıyla özgür olması yanında sahip olduğu kudretle başkaları için değer koyucu konumunda olan bir efendi veya zorba olabilir. Nietzsche’nin ateist hümanizmine aşırı derecede bir kibir ve gurur hakim olmuştur. Bu felsefede üst insan, güç iradesiyle bulduğu ve yarattığı her şeyi yüceltmekte ve adeta kendi kendine hamdetmektedir.¹¹⁸

İnsanın doğasından hareketle görüşlerini temellendirmeye çalışan Sartre’ın ateizminin Nietzsche’ninkinden çok ayrı bir noktada olduğu söylenemez. Şu kadar ki Sartre felsefesi daha tutarlı ve daha sistematik bir hümanizm sergileme çabası taşımaktadır. Sartre için de önemli olan, bağımsız ferdin tam anlamıyla kendini gerçekleştirebilmesi ve mutlak özgürlüğe ulaşabilmesidir.¹¹⁹ Buna göre varlığı özünden önce gelen tek varlık, insandır. İnsanda varlığın özden önce gelmesi, onun herhangi bir kavramla tanımlanmadan önce var olması demektir. Yani her şeyden önce, o vardır. Daha sonra özünü oluşturmuş ve kendisini istediği biçimde tanımlamıştır.¹²⁰ Sartre’da “Tanrı yoktur”dan çok “Tanrı yok olmalıdır” düşüncesi hakimdir. Çünkü ona göre; eğer Tanrı varsa insanın özü belirlenmiş ve dolayısıyla özgürlüğü elinden alınmış demektir. O halde, insanın özgürlüğünün elinden alınmaması ve kendi özünü oluşturma imkan ve gücünden yoksun bırakılmaması için Tanrı yok olmalıdır. Yani bir Tanrı varsa insan özgür değildir ve dolayısıyla insanın özgür olabilmesi için Tanrı yok olmalıdır.¹²¹

Bu görüşlerden hareketle modern döneme gelinceye kadar ateizmin çoğunlukla teist delillere eleştiri getiren bir üslupla ifade edildiği ve temelinde insanın olmadığı görülmektedir. Modern dönemde ise Rönesans ve Reform hareketlerinden güç alarak ortaya çıkmış olan hümanizm düşüncesiyle birlikte,

¹¹⁶ Akdemir, “Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme”, s. 358.

¹¹⁷ Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, s. 183.

¹¹⁸ Gürsoy, “İlhadi”, XXII, s. 97.

¹¹⁹ Gürsoy, “İlhadi”, XXII, s. 97.

¹²⁰ Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm*, s. 68.

¹²¹ Akdemir, “Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme”, s. 358.

düşüncenin merkezine insanın kaymaya başlamasından sonra, ateizm de bakış açısını değiştirmeye başlamış, özellikle Nietzsche ve Sartre gibi ateist filozoflarda olduğu gibi, Tanrı'nın yerine insanın konulmasıyla ateizme yeni bir şekil verilmiştir.¹²² Jung'un ifadesiyle çağdaş inançsızlığın temel karakteri "hümanist ateizm" şeklinde ortaya çıkmıştır. Yani günümüzdeki inançsızlık, insanın kendi varlığını kendine dayatması, kendini kendine yeterli görmesi tarzında şekillenmiştir.¹²³ Tanrı'dan uzaklaşan dikkatin insana yönelmesiyle ortaya çıkan, insanı kendi kendine yeterli bir varlık olarak gören, bu yüzden insanın üstünde sınırlayıcı hiçbir otorite tanımayan¹²⁴ hümanist ateizmin başlıca projesi de, insanın mutluluğudur, bunu da sadece insanın kendi vasıtalarıyla gerçekleştirmeyi istemektedir. Bu bakımdan, etkili sebeplere göre farklılaşan tutumlar bir tarafa bırakılırsa, inançsızların hepsi de bizzat kendi derinliklerinde, dini iman dolayısıyla kendi insaniliklerinin azalması korkusunu yaşamaktadırlar.¹²⁵

Düşünce tarihinde, ateizmin dışında, İslam'ın anladığı anlamda Allah inancını kabul etmeyen, bu nedenle inançsızlık çerçevesinde değerlendirilen felsefi anlayışlar da önemli bir yer tutmaktadır.¹²⁶ Bunlar arasında deizm ve panteizm en başta gelenlerdir. Bunların dışında agnostisizm de bir ekol haline gelmiş ve kendisine pek çok taraftar bulmuştur.¹²⁷ Deizm; her türlü vahyi, ilhamı ve dolayısıyla vahyin bildirdiği Allah'ı, dini, evrene müdahale eden Tanrı anlayışını inkar ederek, sadece akıl ile bilinen bir Allah'ın varlığını kabul eden felsefi akım olarak tanımlanmıştır. Bu anlayış peygamberlere ve dinlere ihtiyaç olmadığını ileri sürerek, "tabii din" fikrini benimseyip savunmaktadır.¹²⁸ Deizm vahyolunmuş dine karşı inançsızlık olarak da değerlendirilmiştir. Panteizm ise; Tanrı-evren özdeşliğini ileri sürmüş, Tanrı'nın aşkınlığını ve evrenden ayrı olarak ontolojik varlığını reddetmiştir. Panteizmde Tanrı'nın yaratıcılık niteliği söz konusu değildir. Dolayısıyla Tanrı'nın içkinliği nedeniyle deizmle problemi olan teizm, yine Tanrı'nın aşkınlığı konusunda da panteizmle ters düşmüştür.¹²⁹ Felsefe tarihinde deist ve panteistlerden başka bir de, insanın Tanrı'ya ilişkin bir bilgisinin olmayacağını, dolayısıyla Tanrı'nın var

¹²² Özkan, "Ateizmin Temeli Olarak Özgürlük", s. 8.

¹²³ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 206.

¹²⁴ Kirman, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, s. 148.

¹²⁵ Bkz. Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 207.

¹²⁶ Celal Kırcı, "Dine Karşı İnkarcı Cereyanlar I", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 21/2, 1985, ss. 3-4.

¹²⁷ Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm*, s. 31.

¹²⁸ Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, s. 176.

¹²⁹ Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm*, s. 32.

olduğunun da yok olduğunun da kanıtlanamayacağını savunan agnostikler vardır.¹³⁰ Agnostisizme göre metafizik, açıkça reddedilmese de daima meçhul kalır. Mutlak bilgi elde edilemez.¹³¹ Agnostikler tarafından, Tanrı'nın varlığının bilinemez olması, zorunlu olarak O'nun yokluğunu iddia etmek yani ateizm anlamına gelmeyeceği şeklinde değerlendirilirken, bir taraftan da inanma fenomeni ışığında bakıldığında, teizmle ateizm arasında orta bir yerde bulunmak da pek mümkün olmamaktadır.¹³² Birbirinden farklı bu üç ekolün, teizme karşı yaptığı şiddetli eleştirilerin zaman zaman ateizme zemin hazırlaması, hatta ateizme kayması nedeniyle, diğer taraftan da tanımlamalarda ateizmin sınırları geniş tutulduğunda, gerek Batı'da ve gerekse Doğu'da, sık sık teistler tarafından ateizmle (inançsızlıkla) itham edildiği görülmektedir.¹³³

Genel olarak baktığımızda ateizmin ortaya koyduğu teoriler, genelde Hristiyanlığın ve bu dinin oluşturduğu Batı kültürünün neden olduğu tepkisel hareketlerdir. XX. yüzyılın ilk yarısında dünyanın her tarafını etkileyen bu hareketler, aslında Batı kültürünün kendi iç hesaplaşmasıdır. Bu teorileri ortaya atanlar ya da onların sempatizanları kendi alanlarında Tanrı inancını çürütmeyi hedefleyen veya bu amaçla kullanılan bulgulara ulaşmışlar, düşüncelerini genellemiş ve onları her şartta geçerli doğrularmış gibi savunmuşlardır. İddialarını yanlışlayan sayısız örnekler bulunduğu halde fikirlerinden vazgeçmemişlerdir.¹³⁴ Sonuç itibarıyla dini ve Tanrı inancını anlamakta yetersiz kalmış ve kendi bakış açılarına göre onları yorumlamışlardır.

Batı Hristiyan dünyasında kilise otoritesine karşı girişilen ve hızla gelişerek gerçekleşen Rönesans ve Reform hareketleri içerisinde oluşan aydınlanma felsefesi ile başlayan ve arkasından bir biri peşinden gelen bu felsefi akımlar; ateist düşüncelerin açığa çıkmasını sağlamış, ortaya atılan varsayımlarla bir dönem geniş kabul görmüş, gittikçe yaygınlık kazanmıştır.¹³⁵ Modern dönemde de inananlarıyla sosyal zemin oluşturabilmiş önemli bir düşünce akımı ve bir hayat tarzı haline gelmiştir.¹³⁶

¹³⁰ Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, ss. 144-145.

¹³¹ Yümnü Sezen, *İslam'ın Sosyolojik Yorumu*, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 2000, s. 377.

¹³² Aydın, "Ateizm ve Çıkmazları", ss. 189-190.

¹³³ Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm*, ss. 31-32.

¹³⁴ Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi*, s. 187.

¹³⁵ Yavuz, "Psikanaliz Açısından Ateizm", s. 61.

¹³⁶ Bkz. Aslan, "Analitik Pozitif Ateizmin Bir Eleştirisi", s. 77.

Sonuç itibarıyla aslında insanı, bir yaratıcıya götüren yolların sayısı oldukça fazladır. İnançsızlığa götüren yolların sayısı ise makul, mantıklı ve vicdanlı olduğu takdirde yok denecek kadar azdır.¹³⁷ Buradan hareketle her devirde ateizmin, marjinal grupların savunduğu bir düşünce iken, Rönesans sonrasında hızla gelişerek modern dönemde geniş kitlelerin benimsediği bir düşünce ve yaşam biçimi haline gelmesinin çok çeşitli sebepleri olduğunu söyleyebiliriz.¹³⁸ Ancak bu sebeplerin temelinde de bizatihi ateizmin kendi gücü değil, din adına sergilenen bilgisizlik, tutarsızlık, ikiyüzlülük ve gayri insani tavırlar yatmaktadır.¹³⁹

1.3.1.2. İnançsızlığın Psiko-Sosyal Nedenleri

İnsanlık tarihine bir göz atıldığında, insanın şu ya da bu şekilde bir din ile ilişki içinde olduğu görülmektedir. Bu ilişki, bazen inanarak, bazen reddederek, bazen ilgi duyarak, bazen nefret ederek sürüp gitmektedir. Ama inkar edilemez bir gerçek var ki, o da, insanın dinden tamamen habersiz olmadığı ya da olamadığıdır.¹⁴⁰ Hatta yapılan ilmi araştırmalara göre, insanlık tarihinde ne kadar gerilere gidilirse gidilsin, dini inançlardan yoksun bir topluma rastlanmadığı, insanoğlunun bir şekilde bazı inançlara sahip olarak yaşadığı anlaşılmaktadır.¹⁴¹ Bunun için din, insanın hayatını çeşitli şekillerde etkileyen, yok sayılamaz, yaygın ve etkili bir sistemdir.

Her ne kadar, zaman zaman dinin etkisinin azalmasından, dünyevileşmenin yükselişinden söz edilse de,¹⁴² geride bıraktığımız yüzyılın son çeyreğinde, dini eğilimlerin yükseliş trendi gösterdiği ve dini hareketlerin toplumsal ivme kazandığı, dolayısıyla dünyevileşme/sekülerleşme tezine yüklenen aşırı beklentilerin gerçekleşmediğini ortaya koyan gelişmeler yaşandığı da gözlemlenmektedir.¹⁴³ Dinlerin hedef kitlesi insan olduğuna göre, insanoğlu var oldukça, insanın dine karşı vaziyet alışması, kabul etmesi, şüphe duyması, dini uygulamaları, dinle ilgili düşünceleri her dönem söz konusu olduğu gibi,¹⁴⁴ bundan sonra da olmaya devam edecektir.

¹³⁷ Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi*, ss. 183-184.

¹³⁸ Coşkun, *Ateizm ve İslam*, s. 223.

¹³⁹ Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi*, ss. 183-184.

¹⁴⁰ Kayıklık, *Din Psikolojisi*, s. 11.

¹⁴¹ Tümer ve Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 1.

¹⁴² Mehmet Ali Kirman, *Din ve Sekülerleşme: Üniversite Gençliği Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*, Adana: Karahan Kitabevi, 2005, s. 259.

¹⁴³ Talip Küçükcan, "Modernleşme ve Sekülerleşme Kuramları Bağlamında Din, Toplumsal Değişme ve İslam Dünyası", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 13, 2005, s. 110.

¹⁴⁴ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 35.

Bu durumda din, hem bireysel yaşamda hem de toplumsal hayatta kendini hissettiren önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanların inanma konusunda böyle bir ortak paydada buluşmalarında, yaratılıştan insanın yapısında her şeyden güçlü, kudretli bir varlığa inanma ve bağlanma eğiliminin olması büyük rol oynamaktadır.

Yaratılıştan her insanın özüne yerleştirilen yaratanını tanıma eğilimi, Kur'an'da "fitrat" kavramıyla ifade edilmektedir.¹⁴⁵ Kur'an'a göre insanın ilk yaratılış durumu, eksiklik ve kusurlardan uzak, temiz ve günahsız, gelişme ve olgunlaşmaya hazır ve elverişli, insan olmanın ve insanca yaşamının gerektirdiği bütün imkan ve özellikleri bünyesinde taşıyan bir potansiyel tamlığa sahiptir.¹⁴⁶ Bütün insanlar aynı ortak ve kusursuz bir fitratla dünyaya gelirler. İnsanın, Allah'ın varlığını ve birliğini algılamaya ve tanımaya yatkın bir yapıda yaratıldığı, Kur'an-ı Kerim'de "Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fitrata sınıksız tutun. Allah'ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur. İşte bu dosdoğru dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler."¹⁴⁷ ayetiyle ifade edilmiştir.

Ancak fitratın belirleyici, hakikate yönlendirici bir özelliği varsa da zorlayıcı bir etkisi yoktur, o daha çok dış etkilere göre değişik şekiller alır.¹⁴⁸ İnsana yaratılıştan verilen bu özellik işlenmeyi beklemektedir. Eğer birey, bu özelliğe uygun bir şekilde yetiştirilmez ve eğitilmezse, doğuştan gelen bu olumlu özelliği sosyal çevrenin etkisiyle körelebilir, farklı inançlara sapabilir. Bu hususu Hz. Peygamber "Her doğan fitrat üzere doğar; sonra annesi-babası onu Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yapar."¹⁴⁹ hadisiyle açıklamaktadır. Bu bağlamda, insanın doğru ile yanlış, gerçek ile sahte arasında ayırım yapabilmesine ve böylece Allah'ın varlığını ve birliğini kavrayabilmesine imkan veren, yukarıdaki hadiste geçtiği gibi doğuştan edindiği bu sezgisel yetenek, burada geniş anlamda sosyal faktörleri veya çevreyi ifade etmek üzere kullanılan anne-babanın etkisiyle farklı yönlerde kayabilmekte,

¹⁴⁵ Hayati Hökelekli, "Fitrat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XIII, 1996, s. 47.

¹⁴⁶ Hayati Hökelekli, "Fitrat", *İslam'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, II, 1997, s. 44.

¹⁴⁷ Kur'an, 30: 30.

¹⁴⁸ Hökelekli, "Fitrat", II, s. 45.

¹⁴⁹ Müslim, "Kader", 6.

hatta etkisini tamamen yitirebilmektedir.¹⁵⁰ Yani asıl fitrat tamdır ve sağlıklıdır. Arı, duru ve temizdir. Tortular ve küller daha sonra üzerini kaplar. Dolayısıyla insanın fizyolojik özellikleri nasıl değişime uğruyorsa, manevi ve ahlaki yapısı da birtakım çevresel etkilerle değişime uğramaktadır.¹⁵¹

Kur'an, din duygusunun doğuştan gelen bir özellik olduğunu vurgularken, din duygusunun varlığının doğuştan mı, yoksa sonradan kazanılan bir özellik mi olduğu konusunda psikologlar iki farklı görüşe sahiptir.¹⁵² Freud'un başını çektiği görüşe göre, din duygusu, insan doğasının bir gerçeği değil, sonradan, hayat süreci içerisinde, kişiliğin gelişimi esnasında çeşitli korku ve çatışmalar sonucunda ortaya çıkan her hangi bir diğer davranış kalıbı gibi dinamik bir süreç olarak görülmelidir.¹⁵³ Dindarlığın insan yaratılışının doğal ve ayırt edici bir vasfı olduğu görüşünü savunanların başında gelen C.G. Jung'a göre ise, insan ruhu doğal olarak ortaya çıkan ve evrensel düzeyde kendisini gösteren "dini bir işlev"e sahiptir.¹⁵⁴

İnsan iradesine önem veren Viktor Frankl ve Abraham Maslow gibi psikologlar ise dinin insan tabiatına uygunluğuna ve insanın dini alanla ilişkisinde sahip olduğu iradeye vurgu yapmışlardır. Frankl, dini insanın kendini aşması bağlamında incelerken; Maslow, dini insanın kendini gerçekleştirmesine katkı sağlayan önemli bir unsur olarak görmüştür.¹⁵⁵

Son zamanlarda ise dindarlığın, insan beyninin kompleks yapısı ile ilgili olduğunu savunan biyolojik temelli teorilerin gittikçe arttığı görülmekte, dinin, insan doğasının doğuştan getirdiği ve bütünüyle rasyonel olmayan bir parçası olduğu, ancak kültürel olarak etkilenmenin de farklı dini yapılar oluşturduğu bir gerçek olarak kabul edilmektedir.¹⁵⁶ O halde bazı insanların değerler sistemine ve iman kaynağına ihtiyaç duyması ve bazı insanların ihtiyaç duymaması söz konusu değildir. Her insan, hem biyolojik hem de psikolojik açıdan inanma ihtiyacı içerisindedir. Demek oluyor ki iman, insan hayatında biyolojinin doğurduğu psikolojik bir

¹⁵⁰ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, Cahit Koytak ve Ahmet Ertürk (çev.), İstanbul: İşaret Yayınları, 1999, s. 826.

¹⁵¹ Yolcu, *Kur'an'da İnkâr Psikolojisi*, s. 178.

¹⁵² Mustafa Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, 3.Baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, s. 45.

¹⁵³ Ali Ayten, *Din Psikolojisi: Dine ve Maneviyata Psikolojik Yaklaşımlar*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2010, s. 66.

¹⁵⁴ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, İstanbul: Dem Yayınları, 2010, s. 101.

¹⁵⁵ Ali Köse ve Ali Ayten, *Din Psikolojisi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2012, s. 108.

¹⁵⁶ Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, ss. 102-103.

ihtiyaç,¹⁵⁷ fitri bir duygudur.¹⁵⁸ Descartes da, “Tanrı düşüncesi doğuştan sahip olduğumuz, sanatçının eserine koyduğu imza gibi, doğduğumuz andan itibaren içimizde var olan bir şeydir.”¹⁵⁹ sözüyle bu durumu ifade etmektedir. Zaten insanın, kainatta mantıki bir mana bulmaya çalıştığı zamanlarda ya da bir sıkıntı veya bir musibetle karşılaştığında, zorunlu ya da refleks olarak inanç ifşasında bulunması da,¹⁶⁰ insan türünde dini duygunun doğuştan bir eğilim olarak varlığına işaret etmektedir.¹⁶¹

XX. yüzyılın başlarında batıda din psikolojisi alanında, çocuklarda dini inancın iç dünyalarında bir eğilim olarak var olduğunu deneysel tecrübe yöntemiyle ortaya koyan çalışmalar yapılmıştır.¹⁶² Aynı zamanda son yıllarda genetik bilim ve nöropsikoloji alanında yapılan araştırmalar da, dindarlığın biyolojik temelleri olabileceğini ortaya koymakta ve bu çerçevede insan beyninin dini inancı oluşturma kapasitesine sahip olduğu ileri sürülmektedir.¹⁶³ Amerikalı davranış genetikçisi Dean Hammer’ın “The God Gene, Hew Faith in Hardwired Into our Genes” kitabının yayınlanmasıyla, bu konudaki bilimsel tartışmaların yoğunlaşması sonucunda, insanda ruhanilik duygusundan sorumlu, insanı yaratıcıyı aramaya yönelten bir özelliğin bulunduğu tespit edilmiştir.¹⁶⁴ Bu yapılan araştırmalarda “Tanrı’yı arama geni” olarak adlandırılan kalıtsal bir ögenin varlığından söz edilmesi¹⁶⁵ de, hadislerde ve Kur’an’da geçen fitrat kavramının varlığını doğrular niteliktedir.

Görüldüğü gibi insan biyolojisi ve onun yol açtığı insan psikolojisi, belli bir türe mensup canlılar olarak bütün insanları, içeriğinde farklar olsa bile, bir temel süreç olarak bir imana ihtiyaç duyma noktasında birleştirir.¹⁶⁶ Bu durumda her insanın iman tarzında bağlandığı bir kaynak mutlaka olmalıdır. Bireyler arasında bir fark olacaksa, ancak değerler sisteminde ve iman kaynağında olacaktır.¹⁶⁷ Erich Fromm’un da vurguladığı gibi, insandaki bir şeye yönelim ve bağlanma eğilimi, diğer çevre faktörlerinin de etkisiyle onu ya her şeyden güçlü bir varlık olarak

¹⁵⁷ Yılmaz Özakpınar, *İnsan İnanan Bir Varlık*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999, s. 36.

¹⁵⁸ Şentürk, *Din Psikolojisi*, s. 70.

¹⁵⁹ Bkz. Kemal Ural, *İnançsızlığın Anatomisi*, 2. Baskı, İstanbul: Şule Yayınları, 2004; s. 461.

¹⁶⁰ Bkz. Kur’an, 10: 22.

¹⁶¹ Ramazan Altıntaş, “Aile ve Okulda İnanç Eğitimi”, *Mehir Bülteni*, 3, 1999, s. 55.

¹⁶² Altıntaş, “Ailede ve Okulda İnanç Eğitimi”, s. 55.

¹⁶³ Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, s. 102.

¹⁶⁴ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, s. 62.

¹⁶⁵ Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, s. 102; Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, s. 62.

¹⁶⁶ Özakpınar, *İnsan İnanan Bir Varlık*, s. 114.

¹⁶⁷ Özakpınar, *İnsan İnanan Bir Varlık*, s. 35.

Allah’a ya da Allah yerine koyduğu başka varlıklara bağlanmaya götürmektedir. Öyle ki, Allah’a tapmayan, yani daha yüksek düzeydeki din biçimini benimsemeyen kişi, daha aşağı düzeydeki tabiata, putlara, ruhlara, hayvanlara, kişilere, şeytana veya arzularına tapınma biçimindeki inançlardan kendini kurtaramaz. Böylece kendinden daha değersiz şeyleri kutsallaştırarak kendini aşağı konuma düşürür ve fitratına ters olan bu yaklaşım, onun huzursuz bir hayat sürdürmesine neden olur.¹⁶⁸

Yukarıdaki açıklamalarda da gördüğümüz gibi, insanın imana varmasında tabiî ve çevresel olmak üzere başlıca iki temel etki kaynağı bulunmaktadır.¹⁶⁹ Tabiî etken olarak karşımıza çıkan, insanın yaratılışından sahip olduğu ve içinde manevi bir gösterge durumunda olan fitrat, her hangi bir menfî müdahaleye maruz kalmadığı müddetçe, insanı devamlı hakka ve doğruya yöneltmektedir.¹⁷⁰ İnsana verilmiş olan duyguların istikameti hak ve tevhide yönelik iken, bu yetenek, insanı doğru hedefe yöneltmiyor ve gerçeği tercih ettirmiyorsa; o zaman bu yetenek gerek iç, gerek dış telkinler tarafından bozulmaya maruz kalmış demektir.¹⁷¹

Sonuç olarak din, çok çeşitli yönleri olan bir olgu olduğu için,¹⁷² insanın, dinden uzak bir yaşama biçimine yönelmesinin veya inançsızlığı tercih etmesinin de çok çeşitli bireysel ya da toplumsal olaylarla bağlantısı bulunmaktadır. Hele insanın doğuştan dini inanca açık ve elverişli olduğu gerçeğini de göz önünde bulundurduğumuzda, zamanın akışı içinde birbirine ters düşen çok çeşitli felsefî, ideolojik ya da dine karşı aşırı tenkitlerle oluşan düşünceler, duygusal dalgalanmalar ve türlü çarpık durumlar ve bunlardan olumsuz etkilenmeler sonucunda, insanlar arasında inançsızlığa yönelenler olabilmektedir.¹⁷³ Bundan dolayı Kur’an’da inançsızlığın nedenlerini incelemeye geçmeden önce, daha önce genel olarak felsefî nedenlere değindiğimiz gibi burada da, inançsızlıkta rol oynayan psiko-sosyal nedenleri ortaya koymaya çalışacağız. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

1.3.1.2.1. Kendinin Yeterli Olduğunu Düşünmek

Hayatın iyi yaşanmasında, kişinin kendini önemli ve değerli hissetmesi, büyük ve değerli bir kişi olmayı istemesi, bunun için gerektiği şekilde davranması,

¹⁶⁸ Hüseyin Peker, *Allah'ın Boyasıyla Boyanmak: Kur'an'da Kişisel Gelişim*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013, s. 15.

¹⁶⁹ Alper, *İnsanın Psikolojik Yapısı*, s. 155.

¹⁷⁰ Sert, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, s. 38.

¹⁷¹ Yolcu, *Kur'an'da İnkâr Psikolojisi*, s. 179.

¹⁷² Tümer ve Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 5.

¹⁷³ Yavuz, “Psikanaliz Açısından Ateizm”, s. 78.

gerekli niteliklerle donanması ve bunları gerçekleştirebilmek için kendi gücüne güvenmesi vazgeçilmez bir unsurdur. Bu tip duygular psikolojik güdülerdendir ve doğru yönde ve doğru şekilde kullanılırsa, itici güç olur ve insanı başarıya götürür. Aksi halde kişisel gelişimi yanlış yönde etkileyip,¹⁷⁴ bireyin kendi benlik kavramını abartılı bir şekilde algılamasına neden olur ki, sonuçta böyle bir ruh hali, seçicilik özelliği taşıyan algı olayını çarpıtarak insanın, gerçeğin bilgisine ulaşmasını engeller.¹⁷⁵ Bu duygular, olumsuz yanlarıyla yaşandığında, bireyin muhakemesinin önüne geçeceğinden, bu tip insanlar, sürekli ve ölçüsüz bir büyüklük duygusu içerisinde hareket ederler.¹⁷⁶ Kendini aşırı derecede yeterli görme ve kibirlilik hali zamanla insanı, her konuda tek hâkim olanın kendisi olduğunu düşünmeye de itebilir.

Kendinin yeterli olduğunu düşünerek Tanrı'nın varlığını inkar edenlere örnek olarak Freud'u verebiliriz. Freud, Allah inancının, insan ırkının tabiat güçleri karşısındaki çaresizliğini yenmek için geliştirdiği psikolojik bir çabanın ürünü olarak doğduğunu savunmaktadır.¹⁷⁷ Dolayısıyla eğer kişi, kendini güçlü ve yeterli görürse Allah'a inanma ihtiyacı duymayacaktır.¹⁷⁸ Dinin bir yanılsama (illüzyon) veya tehlikeli bir yutturmaca olduğunu söyleyen Freud'a¹⁷⁹ göre Tanrı fikri, çocuktaki baba imajının bir yansımasıdır. Tanrı fikrinin kaynağı, insan soyunun, çocukluk döneminde karşı karşıya kaldığı zorluk ve felaketler karşısında geliştirdiği zihinsel bir savunma mekanizmasıdır. Bundan dolayı din, Freud'un nazarında "nörotik bir kalıntı"dan ibarettir. Freud'a göre, insanlık büyüyüp olgunlaştıkça hayali varlıkların yardımına ihtiyaç duymayacak ve yavaş yavaş Tanrı fikrinden kurtulacaktır.¹⁸⁰ Freud, bu düşüncesinin doğruluğunu, insanın tabiat üzerinde bilimsel ve teknik hâkimiyet kurduğu bütün alanlarda dinin gerilemesinde görmektedir. Freud'a göre insanı, dünya işlerini düzenleyen iç kanunları keşfettiği ve onlardan istifade etmeyi öğrendiği andan itibaren, artık insani güçsüzlüğü gidermesi için "ilahi yardımcı"ya başvurmamaktadır. Dini davranışın bütün bir yüzü kendiliğinden yok olup gitmektedir. Freud, bu anlamda dinin, sadece hayatta kalma gayretinde değil, sosyal ve politik dünyada da işlevselliğini aşırı derecede yitirdiğini, hatta

¹⁷⁴ Nevzat Tarhan, *Duyguların Dili: Duygusal Zekaya Yeni Bir Yorum*, 5. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2008, s. 150.

¹⁷⁵ Yaşar Fersahoğlu ve Mehmet Akif Demir, *Din Eğitim ve Öğretiminde Duygu Eğitimi*, 2. Baskı, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2012, s. 128.

¹⁷⁶ Tarhan, *Duyguların Dili*, s. 152.

¹⁷⁷ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 88.

¹⁷⁸ Peker, *Din Psikolojisi*, s. 89.

¹⁷⁹ Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, s. 179.

¹⁸⁰ Aydın, "Ateizm ve Çıkmazları", s. 196.

psikologların ve sosyologların onun geleceğini sorgulayacak hale geldiklerini savunmaktadır.¹⁸¹

Nitekim 19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın ortalarına kadar hemen hemen tüm sosyologlar 21. yüzyıla girildiğinde dinin tamamen yok olacağını düşünmekteydiler. Onlara göre akıl, tabiatı keşfedecek ve hayata rasyonalite hükmedecekti; artık dünyada teknik kurallar, bürokratik roller geçerli olacaktı. Yine onlara göre artık modern insanı kurumlar şekillendiriyordu. Max Weber de, bilim ve teknolojinin gelişimi ile insanoğlunun büyüsel güçlere, ruhlara, şeytanlara inanmamaya başladığını ve insanoğlunun artık kehanet duygusunu ve daha da önemlisi kutsallık duygusunu kaybettiğini belirterek,¹⁸² aslında dinin, insanoğlunun kendisini güçsüz hissettiği zamanlarda sığındığı bir olgu olduğunu ve insanın kendini yeterli hissettiğinde ve kendi gücüne güvendiğinde dine ihtiyacının olmayacağını vurgulamaktadır.

Görüldüğü gibi insanın kibirlenmesi, gururlanması, kendi gücüne güvenmesi, kendi görüşünü beğenmesi, fikrî kaymaların en büyük nedenlerinden biri olmaktadır. Dolayısıyla da bu durum insanın batıl şeylere inanmasına, yanlış yollara sapmasına ve bu uğurda çalışıp çaba sarf etmesine sebep olmaktadır.¹⁸³ Kibir, kişinin, kendisinin başkalarından daha üstün olduğuna, herkesin kendisine saygı duyup kendi görüş ve inancına uyması gerektiğine inanmasından kaynaklandığı için, böyle bir duyguya sahip olan kişi sağlıklı düşünememekte, doğru ve gerçekçi karar verememektedir.¹⁸⁴ Böyle bir ruh hali de, insanın fitratında yaratılıştan getirmiş olduğu inanma kabiliyetini örterek, insanı, kendinden üstün ve yaratıcı bir tanrıyı kabul etmemeye götürebilmektedir.¹⁸⁵ Bazı psikolojik araştırmalar ve gözlemler de kendini beğenme, kendini yeterli görme, kendi gücüne sınırsız güvenme tutumları ile dindarlık arasında olumsuz bir ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır.¹⁸⁶

Sonuç olarak, ölçüsüz bir gurur ve büyüklenme içerisinde kendini kendine yeterli gören, kendi gücüne sonsuz güvenen, kendisinden son derece memnun olan insanlar, bu duygularının aşırılığı içerisinde, sahip oldukları değerlerin gerçek

¹⁸¹ Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, s. 53.

¹⁸² Ali Köse, *Laik Ama Kutsal*, 1. Baskı, İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2006, s. 58.

¹⁸³ Kasapoğlu, *Kur'an'da İman Psikolojisi*, s. 167.

¹⁸⁴ Mustafa Çağrı, "Kibir", *İslam'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, III, 1997, s. 53.

¹⁸⁵ Kasapoğlu, *Kur'an'da İman Psikolojisi*, s. 167.

¹⁸⁶ Peker, *Din Psikolojisi*, s. 89.

sahibini unutarak, kendileri üzerinde hakim ve otorite olan bir Yaratıcıyı inkar edebilmektedirler.¹⁸⁷

1.3.1.2.2. Bağımsızlık Arzusu

Psikolojik kendiliğindenliği ile insan sınırsız bir bağımsızlık (özerklik) arzu etmektedir.¹⁸⁸ Bu, Gazali'nin "rabbaniyet" olarak isimlendirdiği, günümüz psikolojisinde de genel olarak "narsizm"¹⁸⁹ kavramıyla dile getirilen, insan tabiatının temel bir vasfından kaynaklanmaktadır.¹⁹⁰ Her şey olmak, her şeye kadir olmak, kendi kendine yetmek,¹⁹¹ "uluhiyet", bağımsızlık, üstünlük, kulluk ve tevazudan uzaklaşmak bu özelliğin yol açtığı arzulardır.¹⁹²

Allah'a inanmak, bir bağa razı olmak ve varoluşsal bir bağımlılığı kabul etmek demektir. Her bağ, kendi bağımlılığını içerir. Hatta arzu edilse bile, bu bağ kaçınılmaz olarak bağımsızlık eğilimini kırar. Allah'a inanma, rıza gösterme, en köklü bağımlılığı kabul etme anlamına gelir.¹⁹³ Halbuki seküler hümanizme göre insan kimseye hesap verme mecburiyeti taşımayan, istediği gibi yaşayan, sorumsuz, özgür ve bağımsız, arzuları peşinde koşan bir varlıktır.¹⁹⁴ Bu duruma göre, Allah karşısında kendi bağımsızlığını ilan etmiş olmak, günümüz insanının en belirgin özelliğidir. "Allah" lafzı, en fazla insandaki bu kendi kendisinin efendisi olma özlemine çarptığından,¹⁹⁵ insana kendi köklü ve derin eksikliğini gösterdiğinden ve bu durum arzu ve ihtirasların önüne sınır konulması anlamına geldiğinden insanın hoşuna gitmez.¹⁹⁶ Yapılan bazı psikolojik araştırmaların sonuçları da, kendilerini en üst seviyede gerçekleştiren kişilerin diğerlerinden daha az dindar olduklarını ortaya koymaktadır.¹⁹⁷ Ayrıca bazı ateistlere göre din, kişinin gelişmesine ve kendini gerçekleştirmesine de engel olmakta, onu adeta köleleştirmektedir.¹⁹⁸

¹⁸⁷ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 208.

¹⁸⁸ Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, s. 199.

¹⁸⁹ Narsizm: Kişinin kendi kendine hayran olacak düzeyde bağlanması; aşırı şekilde kendine tutkun olması. Kendini en ideal tip ve herkesten üstün olarak görme tavrı. Kendine taparlık, kendine hayranlık felsefesi. Bkz. Özlem Demir ve Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, 2. Baskı, Ankara: Vadi Yayınları, 1997, s. 163.

¹⁹⁰ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 170.

¹⁹¹ Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, s. 199.

¹⁹² Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 170.

¹⁹³ Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, s. 196.

¹⁹⁴ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, s. 24.

¹⁹⁵ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 172.

¹⁹⁶ Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, s. 199.

¹⁹⁷ Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, s. 197.

¹⁹⁸ Peker, *Din Psikolojisi*, s. 90.

Bu durumda böyle düşünen insanlara göre, dini değerler insanı bağımlı kılmakta, özgürce davranmayı sınırlamaktadır. Birey bir ölçüde bağımlı olma ile bağımsız kalma arasında bir çatışmayı yaşamaktadır. İşte insanın bağımsızlığa olan güçlü eğilimi, onu dini değerleri inkara itebilmektedir.

1.3.1.2.3. Hayal Kırıklığı

İnsan, gücü sınırlı olan fakat sonsuz ihtiyaç ve arzularla donatılmış bir varlıktır. Kısıtlı güçteki bu varlık, mutlak ve ebedi bir irade erkini elinde bulunduran otoriteyle bağ kurmaya niyetlenerek ibadet eder.¹⁹⁹ Allah'a inanmış, onun buyruklarını yerine getirmeye çalışan bu kişi, hayatta çok önem verdiği, mutlaka olmasını istediği arzu ve beklentileri doğrultusunda, Allah'ın da kendisine yardım etmesi ve isteklerini dikkate alması gerektiğini düşünür. Kendince gayret edip çalışan, mücadele eden, fakat hep arzu etmediği, adeta hayal kırıklığı doğuracak sonuçlarla karşılaşan bazı bireylerde Allah'a isyan ve inançsızlık düşüncesi gelişebilir.²⁰⁰

Hayal kırıklığının inançsızlığa yol açan bir etken olduğu ile ilgili olarak Ali Köse, Freud'la ilgili şu anekdotu aktarmaktadır: Freud, önce kendisi gibi Tanrı'nın varlığını sorgulayarak inançsızlığa düşen, ama daha sonra dini bir tecrübe yaşayarak tekrar Tanrı'ya inanan bir tıp öğrencisinin kendisine bu tecrübesini anlatması üzerine şunları söyler: "...Bana gelince, Tanrı benim için fazla bir şey yapmadı. Bana içimden bir sesle seslenmedi. Yaşım ilerlemesine rağmen bu konuda pek acele de etmiyor. O halde hayatımın sonuna kadar böyle kalırsam herhalde bu benim hatam olmaz...."²⁰¹ Halbuki örnekteki durumun aksine, dini inanç ve değerlerin başta gelen fonksiyonu insanın hayatına bir anlam kazandırmak olduğu için, dini inanç ve tecrübeye sahip olan insan, hayatın yapısından kaynaklanan (boşluk, anlamsızlık ve ölüm gibi) ve insanı olumsuzluğa sürükleyen birtakım kaygıların üstesinden rahatlıkla gelebilmekte;²⁰² böylece güçlükler ve zorluklara rağmen hayata umutla bakmayı başarabildiği için kendisindeki "gerçek ve yüksek mahiyet"nin sesini duyabilmektedir. Yani insanın yaşadığı olumsuzluk, inançsız olmasına sebep teşkil etmemektedir.

¹⁹⁹ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, s. 101.

²⁰⁰ Peker, *Din Psikolojisi*, s. 86.

²⁰¹ Bkz. Ali Köse, *Freud ve Din*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2000, s. 14.

²⁰² Nurten Kimter, "Dini İnanç, İbadet ve Duanın Umutsuzlukla İlişkisi Üzerine (Üniversite Öğrencisi Üzerinde) Bir Araştırma", *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, Hayati Hökelekli (ed.), 2. Baskı, İstanbul: Dem Yayınları, 2006, s. 224.

Aslında Allah'la kurulan derin ve samimi bir ilişki, kişinin dayanma ve direnme, güçlüklerle baş edebilme gücünü artırarak, umutsuzluğa düşmesini engelleyici bir ruhsal yücelme tekniğidir.²⁰³ Jung da, ibadet ve duanın, insanın günlük hayatındaki önemine dikkat çeker ve bunların, ruhi ve manevi sağlığın korunmasında vazgeçilmez unsurlar olduklarını kabul eder. Hastalarına ellerinden geldiği kadar dini emirleri ve yasakları yerine getirmeye çalışmalarını öğütler.²⁰⁴ Ancak Allah'a inanmayı, duayı, ibadeti yalnızca şahsi bir menfaat ve arzuyu elde etme vasıtası olarak gören dar ve kısır anlayışların etkisi altında kalan insanlar, belli bir zaman sonra dini bir ilgisizlik ve kararsızlığa itilmektedir. Çünkü Allah'ın kendiyile olan bağlantısını somut isteklere indirgemek, bu taleplerin istenilen şekilde gerçekleşmemesi ve dua yoluyla halledilmesi istenilen problemlerin çözümsüz kalması, dini kanaatlerin gelişmesi bakımından önemli bir tehdit oluşturmaktadır²⁰⁵ ve insanlar, Allah'a inanmanın bir yararı olmadığı düşüncesiyle çatışmalar, şüpheler ve inançsızlıklar içine düşebilmektedir.²⁰⁶

Sonuç olarak, gerek duayla, gerek inanç esaslarıyla ilgili yeterli ve sağlıklı bilgiye sahip olunmaması, hayata anlam veren dini inanç ve değerlerin zayıflaması ve yok olması ile benliği son derece güçsüzleşen çağdaş insanın umutsuzluğu, karşılaştığı kötü bir hayat tecrübesi ile hepten gün yüzüne çıkmaktadır.²⁰⁷ Dolayısıyla istek ve arzunun gerçekleşmemesi hayal kırıklığını, hayal kırıklığı da isyan, nefret ve inançsızlığı doğurabilmektedir.

1.3.1.2.4. Kötülükler

Tanrı kanıtlamaları, teistik iddia ve argümanlar; mutlak iyi, her şeye gücü yeten, her şeyi bilen, hikmet sahibi ve yarattıklarına inayeti olan bir Tanrı'ya tanıtmaya rağmen, evrende çeşitli tarzlarda ortaya çıkan kötülüğün varlığı da bir gerçek olarak görülmektedir.²⁰⁸ “Eğer Tanrı var olsaydı, bunca gözyaşı ve kanın akıtıldığı bir dünya yapmazdı” düşüncesinden hareketle, pek çok kimse için kötülük, Tanrı'nın varlığının kabulünü engellemekte ya da şüpheli hale getirmektedir.²⁰⁹

²⁰³ Kimter, “Dini İnanç, İbadet ve Duanın Umutsuzlukla İlişkisi Üzerine”, s. 227.

²⁰⁴ Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Kişilik ve Din*, İstanbul: Dem Yayınları, 2004, s. 81.

²⁰⁵ Bkz. Hayati Hökelekli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, İstanbul: Dem Yayınları, 2009, s. 101.

²⁰⁶ Geniş bilgi için bkz. Hökelekli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, s. 101.

²⁰⁷ Kimter, “Dini İnanç, İbadet ve Duanın Umutsuzlukla İlişkisi Üzerine”, s. 230.

²⁰⁸ Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, s. 208.

²⁰⁹ Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, s. 179, 211.

İlk Çağ'a kadar giden bir tarihsel geçmişi olmakla birlikte kötülük problemi, asıl olarak D. Hume'un "Din Üstüne" adlı eserinde şu şekilde formüle edilmiştir: "Tanrı kötülüğü önlemek istiyor da gücü mü yetmiyor? Öyleyse o güçsüzdür. Yoksa gücü yetiyor da önlemek mi istemiyor? Öyleyse o iyi niyetli değildir. Hem güçlü, hem de iyi niyetli ise bu kadar kötülük nasıl oldu da var oldu?"²¹⁰

Görüldüğü gibi bu akıl yürütmelere göre, Tanrı'ya atfedilen sıfatlarla evrende gördüğümüz kötülükler ters düşmekte, bu da sözü edilen sıfatların fonksiyonelliğini tartışılır hale getirdiğinden,²¹¹ kötülüğün varlığı gerekçe gösterilerek Tanrı fikri reddedilmektedir. Yani Tanrı'nın varlığı bir anlamda kötülüğün yokluğu demektir. Çünkü Tanrı varsa, kötülük olmamalıdır. Veya kötülüğün varlığı, Tanrı'nın yokluğu anlamına gelecektir. Çünkü kötülük, Tanrı'nın var olmadığı bir durumda ortaya çıkacaktır.²¹²

Tanrı'nın varlığıyla kötülüğün bağdaştırılamayacağı düşüncesinde olanlar Tanrı'nın varlığını inkar ederken, bağdaştırılabileceğini belirtenler de kendilerini tatmin eden açıklamalarda bulunmaktadır.²¹³ Bazı teistler, kötülüğün reel varlığını inkar ederek; bazıları onu insanın olgunlaşması için bir araç şeklinde yorumlayarak; bazıları kötülüğü Tanrı'nın öfke ve uyarısına bağlayarak; bazıları da sınırlı bir Tanrı kavramı kabul ederek Hume'un ortaya koyduğu ikilemi çözmeye çalışmışlardır.²¹⁴

Kötülüğün olmasının, Tanrı'nın varlığına engel teşkil etmediğini ortaya koymak için İslam dininin esasları doğrultusunda açıklamalar da yapılmıştır. İslam'a göre insanın, hem iyilik hem de kötülük yapabilecek özgür bir iradeye sahip olarak yaratıldığı, yaptığı tercihlerine göre sorumlu tutulacağı, buna göre kötülük yapanların mutlaka cezalandırılacağı, dünyada kötülüklerle karşılaşanların, haksızlıklara ve zulme uğrayanların ise ahirette ödüllendirileceği ve yine bir dengeyin söz konusu olacağı şeklindeki açıklamalarla, Allah'a inanan kişi zihinsel çatışmalardan kurtarılmaya çalışılmıştır.²¹⁵

Her ne kadar Freud, Tanrı'ya yönelmenin, katlanılmaz sıkıntı ve çaresizlikler karşısında üretilen ve bunlara tahammül etmeyi kolaylaştıran bir telafi mekanizması,

²¹⁰ Ali Osman Gündoğan, *Felsefeye Giriş*, İstanbul: Dem Yayınları, 2010, s. 175.

²¹¹ Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, s. 208.

²¹² Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm*, s. 207.

²¹³ Peker, *Din Psikolojisi*, s. 88.

²¹⁴ Aydın, "Ateizm ve Çıkmazları", s. 193.

²¹⁵ Peker, *Din Psikolojisi*, s. 88.

bir yanılısama olduğunu söyleyerek Tanrı fikrini reddetse de;²¹⁶ bu geleneğin içinden yetişen bir kısım bilim adamları da kötülük, sapıklık ve şiddete karşı korunmada ve bunları kontrol altına almada din ve Tanrı düşüncesinin gerçek bir işlevi olduğunu kabul etmektedirler.²¹⁷

Kötülük problemiyle ilgili açıklamalar dikkate alındığında görüldüğü gibi, ızdırap tecrübesinin, Allah'a doğru giden imanı başlatan, destekleyen bir yönü olduğu gibi, aynı şekilde inançsızlığı da motive eden bir tarafı vardır. Tabii ki bu durum, her imana yönelişte etkili olmadığı gibi, her inançsızlık da yaşanan olumsuzluklara bağlı olarak açıklanamaz. Ne var ki birtakım hastalıklar, felaketler, savaşlar ve haksızlıklar şeklinde tezahür eden kötülükler, temel güven duygusunu zedelediği ve yerini hınç ve öfke aldığı zaman, bu olumsuz ruhi durum, imanın dayanmak zorunda olduğu duygusal temeli yıkabilmektedir. Bu durumda ızdırap, çift yönlü motivasyonlardan daha ciddi bir iman bunalımı doğurabilmektedir.²¹⁸ Sonuç itibariyle Allah'ın yeryüzünde adalet ve mutluluğu hakim kılmaya güç yetiremediği kabul edilerek, maruz kalınan kötülükten Allah sorumlu tutulmakta, isyan ve inkar duyguları içerisinde Allah'ın varlığı reddedilmektedir.²¹⁹

1.3.1.2.5. Aile

“En küçük toplumsal kurum” olarak tanımlanan aile, içinde bulunduğu toplumun bir birimi olarak, onun özelliklerini taşır. Toplumun değer yargılarını, gelenek ve göreneklerini, beğenilerini, inançlarını, önyargılarını, kısacası kültürünü yansıtır.²²⁰ Bunun yanında özel bir iç yapısı olan ve kendine özgü bir işleyişe sahip olan aile kurumu, çocuğun hayata dair her türlü eğitimi ve temel kazanımları elde ettiği,²²¹ çocuğun sosyalleşme sürecinin başladığı, üstelik birinci derecede sosyalleşmesini gerçekleştirdiği ilk ve en önemli yer olması²²² dolayısıyla bireyin

²¹⁶ Ayten, *Din Psikolojisi*, s. 68.

²¹⁷ Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, s. 103.

²¹⁸ Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, s. 212.

²¹⁹ Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, ss. 207-208.

²²⁰ Atalay Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı: Çocuğun Kişilik Gelişimi, Eğitimi ve Ruhsal Sorunları*, İstanbul: Özgür Yayınları, 2008, s. 125.

²²¹ Köse ve Ayten, *Din Psikolojisi*, s. 145.

²²² Abdurrahman Dodurgalı, *Eğitim Sosyolojisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995, s. 80.

kişiliğinin biçimlenmesine, kimliğinin oluşmasına ve inancının şekillenmesine etki eden en temel sosyal faktördür.²²³

Yakın sosyal çevre içerisinde özellikle anne-babalar, bütün kavrayışların gelişimini etkilemektedirler.²²⁴ Toplumun diğer kurumlarından farklı olarak yüz yüze ve samimi ilişkilerin ağırlıkta olduğu bir yapıya sahip olan aile içinde çocuk, doğduğu andan itibaren süregelen bir öğrenme faaliyeti içine girmektedir.²²⁵ Bu nedenle ailede aldığı eğitim veya çocukluk döneminde yaşadığı olumlu ve olumsuz tecrübeler, bireyin ilerleyen zamanlardaki sosyal yaşamında olduğu kadar din ile ilişkisinde de etkilidir.²²⁶ Sevgi, saygı, itaat, fedakarlık, paylaşma, yardımlaşma gibi değerlerle birlikte din, ailede aynı anda kazanılır. Çocuklar başka konularda aile fertlerini model aldıkları gibi dini konularda da model almaktadırlar. Bu durumda anne-babalarının dini davranışları ile çocuklarının dini tutumları arasında büyük bir benzerlik bulunmaktadır.²²⁷ Yapılan araştırmalar da çocukların dini davranışlarında aile büyüklerinin izlerinin görüldüğünü ortaya koymaktadır.²²⁸

Bu sebeptendir ki, dini emirleri yerine getiren bir ailede yetişen çocukta, dini kavramların öğrenilmesi ve dini duyguların uyanışı tam tersi bir ailede yetişen çocuğa göre daha erken ortaya çıkmaktadır.²²⁹ Dini emirleri yerine getirmeyen ailelerde yetişen çocuklarda örnek yokluğu sebebiyle dini duygu ve kavramlar daha geç oluşmaktadır.²³⁰ Bu durumda din ile iyi bir özdeşleşme kuran ailelere göre, böyle bir özdeşleşmeyi kuramayan ailelerin çocuklarının din değiştirmeleri ya da dini inançtan tamamen vazgeçmeleri çok daha mümkündür.²³¹

²²³ Abdurrahman Kurt, “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/2, 2009, s. 3.

²²⁴ Kurt, “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, ss. 3-4.

²²⁵ Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 205.

²²⁶ Köse ve Ayten, *Din Psikolojisi*, s. 145.

²²⁷ Mevlüt Kaya, *Din Eğitiminde İletişim ve Dini Tutum: Bazı Çevre Faktörlerinin Dini Tutum Üzerindeki Etkisi*, Samsun, Etüt Yayınları, 1998, s. 129.

²²⁸ Bkz. Mehmet Emin Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım*, 23. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2007, s. 127; Türkiye’de üniversite öğrencileri arasında yapılan bir araştırmada bu düşüncüyü doğrular nitelikte sonuçlar elde edilmiştir. Bu araştırmaya göre, anne ve babanın ibadetlerine bağlılıkları ile öğrencilerin dini tutumları arasında pozitif bir ilişki olduğu görülmüştür. Elde edilen bulgulara göre mesela anne ve babanın namaz ve oruç ibadetlerine devamları ile öğrencilerin dini tutum düzeyi arasında bir irtibat olduğu tespit edilmiştir. Bkz. Kaya, *Din Eğitiminde İletişim ve Dini Tutum*, s. 129, 137, 144, 151, 237-238; Aynı şekilde evde yapılan diğer dini uygulamalar ve okunan dini yayınlar, öğrencilerde dini tutumların biçimlenmesinde rol oynamaktadır. Bkz. Kaya, *Din Eğitiminde İletişim ve Dini Tutum*, s. 156, 162.

²²⁹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 255; Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s. 52.

²³⁰ Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, s. 52.

²³¹ Köse ve Ayten, *Din Psikolojisi*, s. 147.

Yine aynı şekilde çocuğun, küçük yaştan itibaren dini konularda duyarlı olmayan, hatta dini değerleri anlamsız ve gereksiz bulan, inançsız bir çevrede, dine karşı bir eğitimle yetiştirilmesi de onu dini redde götürebilir. Çocuk dine tepki gösteren bir anne-babanın tutumundan etkilenerek, onların düşüncelerini benimseyerek kendisi de tanrıtanımaz olabilir. İçinde bulunduğu ortam onda böyle bir inancı oluşturabilir.²³²

Ayrıca din eğitiminde kullanılan ve çoğunlukla büyüklerin kendi otoritelerini sağlamlaştırmayı hedef alan yanlış metotlar,²³³ baskıcı ve katı bir tarzda sunulan dini öğretiler, ailede verilen eksik ve yanlış din eğitimi çocuklar ve gençler tarafından benimsenmemekte, onların dine karşı olumsuz duygu ve düşünceler beslemelerine neden olmaktadır.²³⁴

Sonuç itibariyle, Hz. Nuh'un oğlunun iman etmemesi,²³⁵ Hz. Adem'in iki oğlunun tutumlarının birbirinden farklı olması²³⁶ örneklerinin de ortaya koyduğu gibi, insanın iman etmesinde ebeveynin eğitim gücünü aşan bir yerin varlığını da kabul etmekle beraber,²³⁷ kişide dini açıdan etkili olan en önemli sosyal tesirin ailesinden geldiği ve din, bir aile için ne kadar önemli ise kişinin, ailedeki dini benimseme ihtimalinin de o kadar fazla olacağı²³⁸ çok önemli bir gerçektir.

1.3.1.2.6. Sosyal Çevre

Bireyi kuşatan sosyal beklenti, ilişki ve kurumların oluşturduğu ortama sosyal çevre denir.²³⁹ Birey, fiziki ve doğal çevrede doğar; sosyal ve kültürel çevre tarafından yetiştirilir, kimlik ve kişilik kazanır.²⁴⁰ Her fert çevresini kuşatan ortamın şartlarından ve kültüründen etkilenir.²⁴¹ Adeta bu sosyal çevre kişinin hareket ve davranışlarını kontrol eder, onlara bir sınır çizer. Psikolojik incelemelerin verilerine göre, insan davranışları üzerinde toplumun ve kültürün rolü açıkça bilinmektedir.

²³² Peker, *Din Psikolojisi*, ss. 85-86.

²³³ Hökelekli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, s. 100.

²³⁴ Köse ve Ayten, *Din Psikolojisi*, s. 147.

²³⁵ Kur'an, 11: 42-43.

²³⁶ Kur'an, 5: 27-30.

²³⁷ Mustafa Köylü, "Kur'an'da Ruh Sağlığı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31, 2011, s. 11.

²³⁸ Ali Köse, *Neden İslam'ı Seçiyorlar*, 3. Baskı, İstanbul: İz Yayıncılık, 2012, s. 69.

²³⁹ Demir ve Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, s. 48.

²⁴⁰ Kirman, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, s. 73.

²⁴¹ Yolcu, *Kur'an'da İnkâr Psikolojisi*, s. 187.

Bireyin davranışlarının belirlenmesine, hatta biyolojik özelliklerinin bile şekillenmesine belli oranda etkide bulunan, çevre faktörüdür.²⁴²

Kişinin içinde yetiştiği aile bireye nasıl etki ediyorsa, aynı şekilde aile dışındaki sosyal çevre de, hangi duygu ve düşüncelerin kabul edilebilecek, hangilerinin kabul edilemeyecek türden olduğunu belirterek,²⁴³ sürekli olarak bireyin duygu ve düşüncelerini etkilemeye devam etmektedir. Çevre, insanın hareketlerini kontrolde önemli bir etkiye sahiptir.

İnsan, içinde bulunduğu çevrenin özelliklerini, hal, tavır ve davranışlarıyla yansıtmaktadır. Bundan dolayı insana, olumlu davranış kalıpları sunan bir toplumda bulunmak ve iyi arkadaşlar edinmek, kişilik gelişimi açısından önemlidir.²⁴⁴ Diğer taraftan eğer birey, başka dine bağlı kişilerin oluşturduğu bir toplumda yaşıyor, arkadaşlarının çoğunluğu bu dine bağlı kişilerden oluşuyorsa, zamanla onlardan etkilenebilir, toplumun kültürünü, örf ve adetlerini benimseyebilir. Benimsediği bu örf, adet ve davranışlar, çoğunlukla toplumun inancından doğduğu için, birey toplumun dinine karşı ilgi ve hayranlık duymaya başlar ve bu duygu gittikçe gelişerek bilinçaltına yerleşir.²⁴⁵ Farklı dine mensup bir dindarın tavır ve davranışlarının uyandırdığı hayranlık ve özenme, bireyde, takdir ettiği bu dine girme istek ve eğilimlerinin ilk kıvılcımlarını tutuşturabilir.²⁴⁶

Aynı zamanda bireyin sosyal çevresinde karşılaştığı din görevlilerinin veya kendilerini dindar gösteren kişilerin olumsuz davranışları da, bazen insanların, inanmaya karşı direnç göstermesine neden olabilmektedir. Özellikle de yeterli dini bilgisi olmayan bir kişi, bu tip insanların davranışlarını baz alarak dine tepki gösterebilir.²⁴⁷ Çünkü insan, bilmediği kavram ve oluşumlar hakkında olumsuz tutum ve yargılar geliştirebilir. Dindarların ve kendisini dindar gösteren kimselerin birtakım menfaatler temin etmek amacıyla din adına yanlış hükümler vermeleri, dinin koyduğu ilkelere kendilerinin uymamaları, kısaca sözleri ile davranışlarının birbirini tutmaması, bireyin dindar kişilere olan güveninin ve saygısının azalmasına neden olabilir.²⁴⁸ Bu konuya, lise öğrencisi bir gencin, “Dine küçük yaşlarda gördüğüm

²⁴² Peker, *Din Psikolojisi*, s. 216.

²⁴³ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranış*, 25. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2012, s. 547.

²⁴⁴ Sert, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, ss. 139-140.

²⁴⁵ Peker, *Din Psikolojisi*, s. 216.

²⁴⁶ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 299.

²⁴⁷ Peker, *Din Psikolojisi*, s. 86.

²⁴⁸ Aydın, “Dini İnkârın Psiko-Sosyal Nedenleri”, s. 49.

eğitim ve öğretimden dolayı bağılydım. Fakat dinin yanında anlatılan bazı saçma şeyler ve büyüdükçe bunların saçmalığını görmem, beni dinden soğutmuştur. Bu saçma şeyler yüzünden din, alay konusu haline bile gelmektedir.”²⁴⁹ şeklindeki açıklamaları örnek gösterilebilir. Bu durum bilinçaltında gelişerek bireyin dini değerlere karşı olumsuz tutum takınmasına yol açabilmektedir.

Ayrıca sosyal çevre bazen de fertler üzerinde baskı kurmak suretiyle insanları yanlış inançlara yönleltmekte ya da tamamen inançsızlığa zorlayabilmektedir. Toplum içinde yaşamlarını sürdürürken bireyler belirli kurallara ve toplumsal beklentilere uymak zorundadırlar. Bu kural ve beklentilere sosyal norm adı verilir ve toplum üyeleri davranışlarını bu kurallara ve beklentilere uydurmaya özen gösterirler. Bir toplumun sosyal normları, diğer insanlarla etkileşimde kullanılacak davranışın sınırlarını önceden belirlediği için, davranışı önceden kestirme olanağı verir.²⁵⁰ Bundan dolayı hangi duruma nasıl tepki verileceğinin bilinmesini sağlayan sosyal normlar, bizim sosyal ilişkilerimizi biçimlendirmemize ve daha etkili ve verimli iletişim kurmamıza imkan sağlarken,²⁵¹ bazı durumlarda da bireyin düşünce ve davranışlarına bir sınırlandırma getirerek bağımsız hareket etmesine bir ölçüde engel olmakta, birey üzerinde sosyal baskı oluşturmaktadır. Yapılan araştırmalar da, sosyal baskının bir neticesi olarak bireylerin, zaman zaman grup içinde bireysel kimliklerini kaybedebildiklerini ve bunun yerini grubun geliştirdiği sosyal gerçeğin aldığını göstermiştir.²⁵² Özellikle sosyal grubun zorlaması ya da toplumsal kabule uymama davranışının cezalandırılabilmesi söz konusu olduğu zaman, bu yönelim daha da belirginleşmektedir.²⁵³

Genellikle bu baskılar, siyasi ve iktisadi gücü elinde bulunduran ve toplumu idare edenler tarafından yapılmaktadır. Tarih boyunca bu tip insanlar mevcut statülerinin değişeceği ve yaptıkları zulümlerin sona erdirileceği gibi nedenlerle ilahi vahye karşı hep düşmanlık göstererek²⁵⁴ insanları baskı altında tutmaya çalışmışlardır.

²⁴⁹ Hökelekli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, s. 101.

²⁵⁰ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s. 546.

²⁵¹ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s. 548.

²⁵² Çiğdem Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar: Sosyal Psikolojiye Giriş*, 14. Baskı, İstanbul: Evrim Yayınları, 2013, s. 75.

²⁵³ Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, s. 83.

²⁵⁴ Ekin, *Kur'an'a Göre İnançsızlık*, s. 270.

İşte böyle sosyal baskının olduğu toplumlarda, toplumun yanlışlığına rağmen doğruyu görmek, toplumun kötülüğüne ve çirkinliğine rağmen, iyiyi ve güzeli tercih etmek, söz konusu topluma ve toplumsal değerlere karşı çıkmak, baskılara göğüs germek, kişiliğini içinde bulunduğu toplumla özdeşleştirmiş kimseler için çok kolay değildir.²⁵⁵ Çünkü sosyal baskı, bu tip insanların, ilahi bir mesajla karşılaştıklarında kendilerine göre bir değerlendirme yapma, eleştirel düşünme yeteneklerini işlevsiz hale getirmektedir. Böyle bir durumda insanların zihinlerinin ilk çağrıştırdığı şey, içinde yaşadıkları toplumun yaklaşımlarıdır. Bu da, insanların düşünerek karar vermeleri ve ona göre davranışlarını şekillendirmeleri yerine taklide yönelmelerine yol açmaktadır.

Taklit, insanı kendinden çıkararak otomatlaştırır ve hürriyetini elinden alır.²⁵⁶ Bu tutum insanların düşünmeden hareket etmelerine yol açtığından, bu durumdaki insanlar alıştıklarının dışında kendilerine sunulan görüşlere, düşüncelere, inançlara tepki göstermektedirler. Bu durum bir anda gerçekleşen değil, kişinin doğduğu andan itibaren üzerinde oluşan sosyal baskının neticesinde meydana gelen uzun süreli bir alışkanlıktır. Bu nedenle insanların alıştıkları yöntemlerden vazgeçmeleri ve yeni düşüncelere açık olmaları kolay görünmemektedir. Yapılan araştırmalar da, kalıplaşmış bir yargı şekli olan şuursuz taklidin bireylerde küçük yaşlardan itibaren geliştiğini, bu gelişmede psikolojik, sosyolojik, kültürel birtakım faktörlerin etkili olduğunu, çoğunlukla başkalarının etkisiyle beslendiğini, kişide gerçek bilgi eksikliğini kapatma görevi gördüğünü, dolayısıyla çoğu zaman akılcı olmaktan çok duygusal nitelik gösterdiğini ve kolay kolay değişmediğini göstermiştir.²⁵⁷

Görüldüğü gibi, insanın içinde bulunduğu ve kendisini adet, nizam, ritüeller, çeşitli baskılar ve yasaklarla kuşatmış olan sosyal çevre, insandaki inanma kabiliyetinin uyanmasını ve gelişmesini engelleyerek, insanları yanlış temele oturmuş düşünce ve inançlara bağımlı hale getirebilmektedir.

Sonuç olarak bireyin kimlik ve kişiliğinin oluşmasında sosyal çevrenin rolü inkar edilemez. Bozuk bir çevre öncelikle ruhu bozar. Bozulan ruhi ortamda, kutsal duyguların, yüce düşüncelerin gelişimi zayıflar, adi düşünceler güçlenir, bayağı duygular revaç bulur. Bu ortamlarda kişinin inançsızlığa düşmesi daha da

²⁵⁵ Kasapoğlu, *Kur'an'da İman Psikolojisi*, ss. 203-204.

²⁵⁶ Nurettin Topçu, *Ahlak*, 4. Baskı, İstanbul: Dergah Yayınları, 2014, s. 127.

²⁵⁷ Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, s. 144.

kolaylaşır.²⁵⁸ Bu durumda, böyle bir sosyal çevre, insanları hakikatleri idrak etmekten ve hakka itaatten alıkoyan en önemli sosyolojik sebeplerden biri olmaktadır.

1.3.1.2.7. Kitle İletişim Araçları

Kitle iletişim araçları geniş kitleleri eğlendirmek, kitlelere bilgi veya mesaj ileterek onları aydınlatmak, yönlendirmek veya denetlemek gibi amaçlarla kullanılan televizyon, radyo, gazete, dergi, telefon, bilgisayar, internet gibi araçlardır.²⁵⁹ Kitle iletişim araçları genellikle çok sayıda bireye aynı haberleri kısa zamanda yayabilmekte ve bu yüzden günlük hayatımızda çok etkili olmaktadır.²⁶⁰

Bilindiği gibi hiçbir birey ya da topluluk iletişimsiz yapamaz. Bireyselliğin de toplumsallığın da anlamı iletişim kavramı ile değer kazanmaktadır.²⁶¹ Modern toplumun en önemli özelliklerinden biri de, iletişim teknolojisinin bireyin günlük yaşamında yoğun biçimde yer alması ve toplumdaki hemen hemen herkesin kitle iletişiminin kapsamı içine girmesidir.²⁶² Buna bağlı olarak günlük hayatın önemli bir bölümünü iletişim araçları almaktadır. Dolayısıyla günümüzde iletişim araçları bütün olarak bireyin yaşamında en etkili ve yönlendirici konuma oturmuştur.²⁶³

Teknoloji ve iletişimdeki bu hızlı gelişim ve değişim, sağladığı imkanlar kadar zararlı da olabilmektedir. İçinde bulunduğumuz yüzyılın en önemli buluşlarından biri olan televizyon, kitle iletişim araçları arasında en etkili olanıdır ve halen bu konudaki liderliğini devam ettirmektedir.²⁶⁴ Televizyonun insan hayatı üzerindeki etkisini araştıran pek çok araştırmada, onun hayatımızın önemli bir parçası haline geldiğini ortaya koyan bulgular elde edilmiş,²⁶⁵ televizyon yayınlarının, kişinin değer yargıları üzerinde önemli bir sosyo-psikolojik etkisinin olduğu görülmüştür.²⁶⁶ Bu araştırmalar, medyanın, özellikle de televizyonun hem

²⁵⁸ Kasapoğlu, *Kur'an'da İman Psikolojisi*, s. 205.

²⁵⁹ Demir ve Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, s. 134.

²⁶⁰ Ziya Bursalıoğlu, “Kitle İletişim Araçları ve Eğitim Üzerine”, *AÜİFD*, 17/1, 1984, s. 9.

²⁶¹ Halil Apaydın, “Aile İçi İletişimin Çocuğun Dinsel Gelişimine Etkisi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12-13, 2001, s. 322.

²⁶² Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s. 549.

²⁶³ Apaydın, “Aile İçi İletişimin Çocuğun Dinsel Gelişimine Etkisi”, s. 322.

²⁶⁴ Mustafa Önder, “Medya Kıskaçındaki Çocuklar”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 8/4, 2008, s. 183.

²⁶⁵ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, ss. 549-550.

²⁶⁶ Kaya, *Din Eğitiminde İletişim*, s. 220.

tutum oluşumuna hem de var olan tutumların pekişmesine etki ettiğini göstermektedir.²⁶⁷

Son dönemlerde muhatap kitlenin özellikleri ve hassasiyeti dikkate alınmadan yayınlanan ve daha çok ahiret, ölüm, yeniden dirilme, yapılan hataların cezasının daha bu dünyada iken çekilmesi gibi temaları işleyen diziler yoğunlaşmakta,²⁶⁸ yine dizilerde alkol ve uyuşturucu bağımlıları, çoğu ahlaki kaygıdan uzak cinsel tercihler, ihanet ve şiddet içeren olaylar, sahtekarlıklar, normal ve olması gereken durumlar gibi sergilenmekte ve neredeyse özendirici bir tarzda kamunun önüne sunulmaktadır.²⁶⁹ Bu yayınlar aracılığıyla, sosyal psikolojinin “tutum değişikliği oluşturma” ve “ön yargıları besleme” gibi bilimsel metodları da kullanılarak, bireyin dine karşı olumsuz duygu ve düşünceler geliştirmesine çalışıldığı görülmektedir.²⁷⁰

Ağırlıklı olarak görsel kanaldan alınan bilgiler, eleştiriye açık düşünme işlemlerinden geçmediği ve duygusallıkla sunulduğu için, gençlerin tutum ve davranışlarını etkilemek kolaylaşmaktadır. Bu tür yayınlarla kültürümüzde yer alan mevcut norm ve değerlerden gittikçe uzaklaşmakta, reklam ve dizilerde yer alan yaşam biçimleri insanları etkisi altına almaktadır.²⁷¹

Özellikle çocuklar için hazırlanan çizgi filmler, çocuk programları ithal edildikleri kültürlerin inançları ve değerleri doğrultusunda hazırlandığı için, çocukların manevi dünyasında telafisi mümkün olmayan zedelenmelere yol açmaktadır. Bu yayınlar, okumayı ve düşünmeyi engellemekte, kültürel yabancılaşmaya, dilin yozlaşmasına, kimliğin yitirilmesine, çocuklarda dini ve milli duyguların daha ortaya çıkmadan yok olmalarına sebep olabilmektedir.²⁷²

İletişim çağı olarak nitelenen asrımızda sosyal medyanın sağladığı imkanlar da hayal edemeyeceğimiz ölçüde genişlemiştir. Coğrafi, kültürel ve toplumsal sınırları ortadan kaldıran bu gelişme, günlük hayatımızda getirdiği kolaylıklar, bilgi-kültür alışverişinin artması, hızlı ve etkili paylaşım imkanları açısından yeni fırsatlar sunarken,²⁷³ diğer taraftan da bir bilgi kirlenmesinden söz etmek mümkündür.

²⁶⁷ Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, s. 129.

²⁶⁸ Mustafa Önder, “Okul Öncesi Dönem Çocuklarının Aile Eğitimi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/1, 2011, ss. 381-382.

²⁶⁹ Hökelekli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, s. 163.

²⁷⁰ Aydın, “Dini İnkârın Psiko-Sosyal Nedenleri”, s. 50.

²⁷¹ Hökelekli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, s. 163.

²⁷² Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, ss. 53-54.

²⁷³ Yüksel Salman, “Popüler Kültür ve Gençlik”, *Diyanet Aylık Dergi*, 266, 2013, s. 3.

İnternette hedefsiz gezintiler, her türlü bilgi ve görüntüler, bilgilenmenin ötesinde, insanın zihninin daha da karışmasına sebep olmaktadır.²⁷⁴

Kitle iletişim araçlarının insan üzerinde belirli bir etkisinin varlığını kabul etmek kaçınılmaz olmakla birlikte, bu etkinin gücü ve sınırları tartışmalıdır.²⁷⁵ Esasen kitle iletişim araçlarının propaganda açısından etkisi bir fikri, tümüyle değiştirmekten çok, kişilerin inandıkları veya inanma eğilimi içinde oldukları fikirleri güçlendirme, zaten var olan tutumların öne çıkarılması şeklindedir. Böyle olunca yerleşmiş inanç, tutum ve eylemleri değiştirmekte çok yoğun bir etkisi olmamakla beraber, toplumda var olan fikirlerin güçlendirilmesi konusunda çok büyük bir etkiye sahip olduğu²⁷⁶ önemli bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Netice olarak kitle iletişim araçları, etkilerini fert üzerinde olabildiğince göstermektedir. Modern iletişim araçları vasıtasıyla kitlelere, sanal bir gerçeklik üzerinden kurgusal bir dünya görüntüsü sunularak, onların iyi vakit geçirmeleri sağlanmakta, fakat gerçekte, günü birlik, sürekli değişen konu ve mesajları ile insanları oyalama ve gerçek dünyadan uzaklaştırma, maddi ve manevi değerleri birer tüketim unsuruna dönüştürme amaçlanmaktadır. Yine bütün bunlar insanlarda ciddi düşünme ve seçme alışkanlıkları yerine, hayatı en kolayından ele alma alışkanlığına yol açmaktadır.²⁷⁷ Kitle iletişim araçları yoluyla böyle bir bakış açısına sahip olan insan, sanal alemin bu aldatıcı etkisi nedeniyle gerçeklerden olabildiğince uzaklaşarak duyarsız bir ruh haline bürünmektedir. Sonuçta hem zihinlerde hem de gönüllerde oluşan bu duyarsızlık hali, insanı gaflete yani tam anlamıyla kendisine, yaratılış özelliklerine yabancılaşmaya sevk etmektedir. Bu durumda da insan, kendi içinde ve çevresinde her an aklına, duyularına ve duygularına hitap etmekte olan ve onu imana davet eden ayetleri görememektedir.

1.3.1.2.8. Sosyo-Ekonomik Sebepler

Sosyo-ekonomik durum, toplum içerisinde yaşam standartlarıyla farklı olduğunu gösteren sosyal sınıf ya da tabakaları ifade eder.²⁷⁸ Kişilerin muhtelif sınıf, eğitim, meslek ve gelir gruplarına mensubiyetleri nedeniyle ortaya çıkan toplumsal

²⁷⁴ İbrahim Hilmi Karslı, “İnternet ve Manevi Hayatımız”, *Diyanet Aylık Dergi*, 269, 2013, s. 53.

²⁷⁵ Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 216.

²⁷⁶ Dodurgalı, *Eğitim Sosyolojisi*, s. 144.

²⁷⁷ Hökelekli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, s. 164.

²⁷⁸ Abdülkerim Bahadır, “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, *Din Psikolojisi*, Hayati Hökelekli (ed.), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 105.

farklılıklar, onların dini yaşayışlarını, tutum ve davranışlarını önemli ölçüde etkilemektedir.²⁷⁹

Batı’da bu konuda yapılan araştırmalar, ekonomik ve toplumsal statü bakımından üst kesimde yer alan kişi ve grupların dine ve dini ahlaka bağlılıklarının orta ve alt kesime göre daha zayıf olduğunu ortaya koymaktadır. Dünyevileşmenin bu kesimde daha fazla olması, kendilerini üstün, doymuş ve müstağni görmeleri dolayısıyla dini duyarlılıklarının daha az olduğu görülmektedir. Orta ve ortanın altı sosyo-ekonomik sınıfa mensup toplumsal kesimlerde yer alan kimseler arasında din, en önemli anlam ve değer kaynağıdır.²⁸⁰ Türkiye’de yapılan araştırmalar da dindarlığın alt sosyo-ekonomik ve kültürel kesimde önemli bir faktör olduğu, gelir ve toplumsal mevki yükseldikçe dini bağlılıkta belli bir düşüş olduğunu göstermektedir. Genelde üst tabaka dine en az ilgi duyan kimselerken, orta ve ortanın altı bir toplumsal konumda yer alan kimseler ise dini inanç ve değerlere en fazla bağlı olanlardır.²⁸¹

Bu noktada, bazen ekonomik açıdan zayıf olmanın da inançsızlığa yol açabildiğini ifade etmek gerekir. İnsanların ihtiyaç içerisinde olmaları yanlış yollara düşmelerine, güçlü olan kimselerin hakimiyetleri altına girerek onların yanlışlarına boyun eğmelerine, bu durumun da zamanla onların benliklerine yerleşerek kendilerine hakimiyet kuranlar gibi düşünmelerine ve inanma(ma)larına neden olabilir.²⁸² Bununla beraber yine de zenginlik, insanların inanç noktasında zafiyete düşmelerinde daha etkilidir. Çünkü toplumun alt kesimlerinden üst kesimlere doğru gidildikçe daha rasyonel bir iktisadi zihniyetin etkin olduğu bilinmektedir. Sekülerleşme alt sınıflardan ziyade üst sınıflarda kabul gördüğünden, en yoksul olanlar kendilerini bir dinle tanımlarken, zenginler akla vurgu yapmaktadır. Yoksullar kendi durumlarıyla ilgili dini haklılandırma geliştirip kendi durumlarını dinsel deyimlerle ifade ederken, yukarıya doğru çıktıkça daha rasyonel düşünceler geliştirilmesi söz konusudur.²⁸³ Dolayısıyla ekonomik gelişmişlik düzeyinin yüksekliği beraberinde sekülerleşme eğilimlerini de getireceği için, bu nedenle, Yahudilik hariç,²⁸⁴ hemen hemen bütün dinler, bir servet düşmanlığı yapmasa da,

²⁷⁹ Kurt, “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, s. 18.

²⁸⁰ Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, s. 97.

²⁸¹ Bkz. Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, s. 97.

²⁸² Ekin, *Kur'an'a Göre İnançsızlık*, s. 153.

²⁸³ Kirman, *Din ve Sekülerleşme*, s. 177.

²⁸⁴ Mustafa Köylü, *Dünya Dinlerinde Ahlak*, 1. Baskı, İstanbul: Dem Yayınları, 2010, s. 125.

adeta tek bir ağızdan, maddi servet kazanmanın, ilk amaç olarak alındığı takdirde dünyayı felakete götüreceğini bildirmişler, dini yaşayış açısından zenginliklerin her zaman tehlikeli olabileceği konusunda kendilerine inananları uyarmışlardır.²⁸⁵

Sonuç olarak kutsal kitaplar ve peygamberlerin en büyük endişelerinden birisi, dünya sevgisine ya da malına aldanarak müntesiplerinin dünyevileşme sürecine girme ihtimalidir. Çünkü onların da bildiği gibi, bu dünyada “doymuş” ve rahata ermiş imtiyazlı tabakalarda, kurtuluş arzusu zayıftır.²⁸⁶ Bu nedenle sosyo-ekonomik düzeyin yüksek olması, insanların kendi kendilerine yeteceği düşüncesine sahip olmalarına yol açarak, onları inançsızlığa sevk edebilmektedir.

²⁸⁵ Geniş bilgi için bkz. Köylü, *Dünya Dinlerinde Ahlak*, ss. 40-187.

²⁸⁶ Kurt, “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, s. 18.

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'AN'DA İNANÇSIZLIĞIN TEMEL NEDENLERİ

Birinci bölümde inançla ilgi temel kavramlar tanımlanmış, inançsızlığın felsefi ve psiko-sosyal nedenleri genel olarak değerlendirilmeye çalışılmış, hem insanın davranışlarının karmaşık süreçler tarafından belirlenmesi hem de dinin çok çeşitli yönleri olan bir olgu olması nedeniyle insanın inançsızlığa yönelmesinin birçok sebebi olduğu görülmüştür.

İnsanın inançsızlığa yönelmesini birtakım nedenlere bağlı olarak açıklamakla beraber, inançsızlığı sadece bu nedenlere indirgemek, insanın düşünen, iradesi olan bir varlık olduğu gerçeğine ters düşmektedir. İnsanın, ruhunda olup bitenleri ve bunları doğuran tesirleri anlayacak yüksek bir kabiliyete sahip olması, yani “kendini tanıması” sonunda, bu sebepliliğin ve tesirlerin değişebilmesi de mümkündür.²⁸⁷ Bu nedenle Allah, yarattığı insana gönderdiği Kur'an'la kendini tanıma fırsatı sunmaktadır. İnsanın hayatına dair her konuda bilgi veren Kur'an-ı Kerim, kendini yeterince tanıyan insanın, Yaratıcısını da bulabileceğinden hareketle, Allah'ı tanımaya engel olan, inançsızlığa yol açan nedenleri de ayrıntılı bir şekilde dile getirmekte ve insana kendisiyle ilgili gerçekleri göstermektedir. Buradan hareketle bu bölümde Kur'an'da inanç özgürlüğü ele alınacak ve inançsızlıkla ilgili Kur'an'da geçen kavramlar tanımlanarak inançsızlığa neden olan temel faktörler Kur'an ayetleri doğrultusunda açıklanmaya çalışılacaktır.

2.1. Kur'an'da İnanç Özgürlüğü

İnsanı diğer canlılardan ayıran en belirgin özellik şüphesiz akıldır. İnsan aklıyla tabiatı kendini koruyacak ve hayatını devam ettirecektir. Akıl, aynı zamanda inancı tayin etme melekesidir. Çünkü insan, aklıyla neye inanıp neye inanmayacağını bulmak zorundadır. Zaten bir şeye inanabilmesi için aklının onu teyit etmesi gerekir. Bunun için de düşünmek en vazgeçilmez şarttır. İnsanın gerçek kimliğini bulabilmesi

²⁸⁷ Adler, *İnsanı Tanıma Sanatı*, s. 18.

ve kendi özüyle uyumlu olabilmesi için inancında, düşüncesinde ve bunları ifade etmede hür olması gerekmektedir ki, bu onun en doğal hakkıdır.²⁸⁸

İnsanlığa önder olmak, doğru ve hak yolu göstermek için gönderilen bir hidayet kitabı olan Kur'an-ı Kerim'de,²⁸⁹ bu konu üzerinde durulmakta, insanın düşünce kaynaklarına hitap eden "ilahi irade" ile insanın seçme ve düşünme özgürlüğünden ve buna bağlı olarak insanın sorumluluğundan söz edilmektedir.²⁹⁰

Kur'an'da insan, aklını kullanarak iyiyi ve doğruyu seçebilme ve özgürce karar verebilme özelliklerine sahip olan,²⁹¹ aynı zamanda ilahi iradenin kontrolü altında bulunan, kendisine verilen tercih ayrıcalığından dolayı başıboş bırakılmayan,²⁹² yaptığı her tercihten mutlaka sorumlu tutulacak olan²⁹³ bir varlık olarak tanıtılmaktadır. Çünkü Kur'an'a göre insan, Allah'ın yeryüzündeki halifesi/temsilcisidir.²⁹⁴ Yani insanoğlu, göklerin, yerlerin ve dağların üstlenmekten çekindiği yeryüzünü imar ve ıslah etmek görevini üstlenmiştir.²⁹⁵ İnsanın yüklendiği bu emaneti anlamlı kılan hürriyeti, onun olumlu ve olumsuz birtakım güçlerle (yetenekler ve zaaflarla) donatılmış olmasının sonucudur. İnsanda bu iki zıt kutubun potansiyel olarak iç içe bulunması, onun yeryüzündeki sınavı açısından kaçınılmazdır. Çünkü insanın bir şeyle sorumlu tutulması, o şeyi yapmaya kabiliyetli olması halinde anlamlıdır. Bir şeyi yapma kabiliyetine sahip olmak ise, o şeyi yapmama özgürlüğünü de beraberinde getirir.²⁹⁶

İnsanın yaratılıştaki bu özellikler dikkate alındığında inançla ilgili farklı kabuller, tasavvurlar ve buna bağlı olarak farklı dünya görüşleri ve davranışlar konusunda insanların hürriyetleri korunmalıdır. İnsanlara bu hürriyeti veren onları Yaratan ve Yaratan, bizim aramızdaki ayrılıkları bilmektedir.²⁹⁷ Kur'an'da geçen

²⁸⁸ İsmail Yakıt, "Kur'an'a Göre İnanç Düşünce ve İfade Özgürlüğü", *Diyanet İlmi Dergi*, 38/2, 2002, s. 71.

²⁸⁹ Kerim Buladı, "Kur'an Kendisini Nasıl Tanıtır", *Diyanet İlmi Dergi*, 37/4, (Ekim-Kasım-Aralık 2001), s. 9.

²⁹⁰ Musa Kazım Yılmaz, "İnsanın Sapkınlığa Düşmesinin Nedenleri", *Köprü/ Üç Aylık Fikir Dergisi*, 91, 2005, www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=702 (28.08.2013).

²⁹¹ Bkz. Kur'an, 76: 3; 18: 29.

²⁹² Bkz. Kur'an, 75: 36.

²⁹³ Bkz. Kur'an, 74: 38; 45: 15, 21; 50: 17-18; 23: 115.

²⁹⁴ Kur'an, 2: 30.

²⁹⁵ Kur'an, 33: 72.

²⁹⁶ Ömer Özsoy & İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'an: Sistematik Kur'an Fihristi*, 16. Baskı, Ankara: Fecr Yayınevi, 2013, s. 37.

²⁹⁷ Beyza Bilgin, "İslam ve Hristiyan Din Pedagojisi: Birbirimizden Neler Öğrenebiliriz?", *Kültürel Çeşitlilik ve Din*, Remziye Yılmaz (ed.), Ankara, Sinemis Yayınları, 2005, s. 123.

“Dinde zorlama yoktur. Çünkü doğruluk sapıklıktan iyice ayrılmıştır.”²⁹⁸; “Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi elbette iman ederlerdi. O halde sen, inanmaları için insanları zorlayacak mısın?”; “Rabbin dileseydi, insanları (aynı inanca bağlı) tek bir millet yapardı. (Fakat) onlar ihtilafa düşmeye devam edeceklerdir.”²⁹⁹; “Şüphesiz, biz ona (doğru) yolu gösterdik. İster şükredici olsun, ister nankör.”³⁰⁰ ayetlerinde insanlara tanınan bu hürriyet dile getirilmektedir. Bu ayetlere göre Allah, inanmamakta direnen insanların zorlanmamasını istemektedir. Çünkü zorla inanmalarını isteseydi, o zaman insanları irade sahibi bir varlık olarak yaratmazdı. Bundan dolayı Allah, biz insanların zorla, tesadüfen veya suni olarak inanmasını değil, çeşitliliğimizin ve farklı özelliklerimizin bilincinde olarak, kendi irademizle inanmamızı istemektedir.³⁰¹ Allah, insana hangi yolun en doğru olduğunu gösterdiğini, insanın da araştırması, incelemesi ve düşünmesi sonucunda gösterilen yolu isterse kabul, isterse inkar etme konusunda özgür bırakıldığını ifade etmektedir. Bu demektir ki Kur’an’a göre insan, “De ki: ‘Hak, Rabbinizdendir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkar etsin.’...”³⁰² ayeti gereğince inanma hürriyetine sahip olduğu kadar inanmama hürriyetine de sahiptir.

Bununla beraber Kur’an, insanın kendine, topluma, Allah’a, tabiata, diğer insanlara ve canlılara karşı her türlü hak ve hürriyeti tanıyan bir kitap olmasının yanı sıra, aynı zamanda sorgulayan bir kitap olarak da, “Allah dileseydi, sizi tek bir ümmet yapardı.”³⁰³ ayetinde ifade edildiği gibi insanı düşünmeye sevk etmektedir. Ayetin devamında da “Yapmakta olduğunuz şeylerden mutlaka sorguya çekileceksiniz.” buyurularak insana, bütün bu hak ve hürriyetler içerisinde sorumluluğu bildirilmekte ve onun her hürriyetinden dolayı da sorumlu tutulacağı ısrarla vurgulanmaktadır.³⁰⁴ İnanmama hürriyetini kullanan insan da aynı şekilde bu sorumluluk kapsamına dahil edilmektedir.

²⁹⁸ Kur’an, 2: 256.

²⁹⁹ Kur’an, 11: 118.

³⁰⁰ Kur’an, 76: 3.

³⁰¹ Bilgin, “İslam ve Hristiyanlığın Din Pedagojisi”, s. 124.

³⁰² Kur’an, 18: 29.

³⁰³ Kur’an, 16: 93.

³⁰⁴ Yakıt, “Kur’an’a Göre İnanç, Düşünce ve İfade Özgürlüğü”, s. 73.

2.2. Kur'an'da İnançsızlıkla İlgili Kavramlar

Kur'an-ı Kerim'de inançsızlık mefhumu çeşitli kavramlarla ifade edilmiştir.³⁰⁵ Bu kavramlar genel olarak *küfür*, *şirk*, *tekzib*, *inkar*, *cuhud*, *nifak*, *ilhad*, *nankörlük* ve *fisk* gibi kavramlardır.³⁰⁶

2.2.1. Küfür

İnançsızlık olayını ifade etmek için Kur'an'da genellikle *küfür* kavramı kullanılmaktadır.³⁰⁷ *Küfür* sözcüğü sözlükte “örtmek, gizlemek ve yok etmek” anlamlarına gelmektedir.³⁰⁸ Gecenin, *kafir* olarak nitelenmesinin nedeni, karanlığı ile her şeyi örtmesi ya da gizlemesidir. Tohumu yerin içine gizlemesinden dolayı çiftçi de *kafir* diye nitelenmiştir.³⁰⁹ *Küfür* kelimesi terim olarak, “ilahî gerçekleri, imanın gerçek esaslarını örtmek, örtbas etmek, üstünü kapamak” demektir. Küfür, iman ve şükrün zıddıdır. Bu maddenin ism-i faili olan *kafir* kelimesi de Kur'an'da çok yer alır.³¹⁰ İslam terminolojisinde mü'minin karşıtı olan *kafir*, imansızlık değil de hakikati kabul etmeye yanaşmayan yani gerçeği inkar eden, örten anlamına gelir. Dolayısıyla *küfür*, Kur'an'da en temel hakikat şeklinde ortaya konan Allah'ın varlığının kabul edilmeyişi demektir ki, burada mutlak hakikat örtülmektedir.³¹¹

Kur'an, neredeyse her cümlede *küfür* kavramının değişik bir yönünü ortaya koymaktadır.³¹² Kur'an-ı Kerim'in anlam örgüsünde *küfür*, odak kavramlardandır. *Şirk*, *nifak*, *fisk*, *tekzib*, *nankörlük* gibi terimlere nispetle *küfür* daha kapsamlıdır ve bazen bu anlamlarda kullanıldığı da görülmektedir. Hidayet ve nurun tek olmasına rağmen, dalalet ve karanlık ise çeşit çeşittir. Bundan dolayı kafirler, her ne kadar tek bir millet ise de kendi içinde çeşit çeşittir, alt gruplara ayrılırlar. Bazı özellikleriyle birbirlerinden farklılık gösterirler.³¹³ Netice itibarıyla her türlü *küfür* sonunda, en azından Allah'ın bir vasfını inkara varmaktadır.³¹⁴

³⁰⁵ Ulutürk, “Kur'an'a Göre İnkâr ve İnkâr Amilleri”, s. 217.

³⁰⁶ Geniş bilgi için bkz. Ekin, *Kur'an'a Göre İnançsızlık*, ss. 30-119.

³⁰⁷ Kasapoğlu, *Kur'an'da İman Psikolojisi*, s. 165.

³⁰⁸ Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, *Dini Terimler Sözlüğü*, 2. Baskı, Ankara:

Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2009, s. 211.

³⁰⁹ el-İsfehani, *Müfredat*, s. 1283.

³¹⁰ Ulutürk, “Kur'an-ı Kerim'e Göre İnkâr ve İnkâr Amilleri”, ss. 217-218.

³¹¹ Hülya Alper, “Nifak ya da İmanda Çatışma: Kur'an-ı Kerim Bağlamında Nifak Psikolojisi Üzerine Bir İnceleme”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22, 2002, s. 11.

³¹² Yolcu, *Kur'an'da İnkâr Psikolojisi*, s. 40.

³¹³ Ekin, *Kur'an'a Göre İnançsızlık*, s. 96.

³¹⁴ Ulutürk, “Kur'an-ı Kerim'e Göre İnkâr ve İnkâr Amilleri”, s. 219.

2.2.2. Şirk

Şirk kavramı sözlükte “mülkte ortak olmak, bir şeyin iki ya da ikiden fazla kişiye birden ait olması” anlamlarına gelmektedir.³¹⁵ İslam terminolojisinde ise, “Allah’a ortak koşmak, O’nunla birlikte başka varlıklarda da uluhiyetin vasıflarının olduğunu kabul etmek” anlamına gelir.³¹⁶ Bu durum Allah’a *şirk* koşulan varlıkları, Allah’a eşit tutmak, onları birtakım yarı tanrılar saymak, yaratmada dahli olmayan şefaatçiler sanmak, ibadete hedef olmadığı halde Allah gibi emir ve yasakları yerine getirilmek, yaratıklar üzerinde tam bir hüküm sahibi kabul etmek ve Allah’ı sever gibi onları sevmek suretiyle olabilir. Neticede bütün bu davranışlar *şirk*tir.³¹⁷

Şirk kavramıyla ilgili yapılan çalışmalarda, büyük *şirk* ve küçük *şirk* şeklinde, *şirkin* tasnif edilerek derecelendirildiği görülmektedir.³¹⁸ Bu kelimenin ism-i faili *müşrik*tir. Kur’an-ı Kerim’de bu mastardan fiil ve isim şekilleri çokça yer alır.³¹⁹

Şirk kelimesi Kur’an’ın *küfür*, *zulüm*, *nifak*, *fisk* gibi inançsızlıkla ilgili kavramları ile *iman*, *İslam* gibi anahtar kavramları arasında yoğun bir biçimde kullandığı terimlerdenidir.³²⁰ Kur’an’da, mutlak inkara da yer verilmekle birlikte, en büyük ve en yaygın sapma şeklinin *şirk* yoluyla olmasından dolayı, diğer inançsızlık çeşitlerine nispetle, *şirk* üzerinde daha fazla durulmaktadır.³²¹

2.2.3. Tekzib

Tekzib kelimesinin aslı, *kezib* mastarıdır. *Kezib* kelimesi, “bir sözün vakıaya ters olması” anlamındadır³²² ve genelde haber türü sözler için kullanılır.³²³ *Kezib* kelimesinin karşıtı *sıdk* olduğu gibi, *tekzib* teriminin zıddı da *tasdik*tir. *Tekzib* kelimesi, “bir kişiyi verdiği haberde, söylediği sözde yalancılığa nispet etmek ve yalancı olduğunu kabul etmek, herhangi bir haber veya olayın realiteyle ve vakıayla hiçbir alakasının olmadığına inanmak ve iddia etmektir.”³²⁴ Bu kök de, inkar kavramı ifade eden lafızlar arasında çokça yer alır.³²⁵

³¹⁵ el-İsfehani, *Müfredat*, s. 798.

³¹⁶ Alper, “Nifak ya da İmanda Çatışma”, s. 13.

³¹⁷ Ekin, *Kur’an’a Göre İnançsızlık*, s. 47.

³¹⁸ Geniş bilgi için bkz. el-İsfehani, *Müfredat*, s. 799.

³¹⁹ Ulutürk, “Kur’an-ı Kerim’e Göre İnkâr ve İnkâr Amilleri”, s. 218.

³²⁰ Yolcu, *Kur’an’da İnkâr Psikolojisi*, s. 61.

³²¹ Ekin, *Kur’an’a Göre İnançsızlık*, s. 50.

³²² Ulutürk, “Kur’an-ı Kerim’e Göre İnkâr ve İnkâr Amilleri”, s. 218.

³²³ el-İsfehani, *Müfredat*, s. 1266.

³²⁴ Ekin, *Kur’an’a Göre İnançsızlık*, ss. 68-69.

³²⁵ Ulutürk, “Kur’an-ı Kerim’e göre İnkâr ve İnkâr Amilleri”, s. 218.

2.2.4. İnkâr

İnkâr kelimesi sözlükte “bilmemek, tanımamak” anlamlarına gelir ki, kalp ile kabul etmemeyi olduğu kadar dil ile de itiraf etmemeyi anlatır. İnkâr, *irfan* kelimesinin zıddıdır. İnkârın aslı, insanın kalbine, düşünmediği, tasarlamadığı şeyin gelmesidir ki, bu da bir tür cehalettir, bilgisizliktir.³²⁶

Kur'an- Kerim'de inkâr kelimesi, tanımamak ve tanımazlıktan gelmek, yani marifetin ve bilginin zıddı anlamında birçok ayette geçmektedir. İnkâr kelimesi cehaletten kaynaklanan bir küfrü anlatmakla birlikte bazı ayetlerde *cuhud* terimiyle müteradif anlamda geçerek bile bile inkâr anlamını da taşımaktadır.³²⁷

İnkâr kavramı, daha iyi anlaşılabilmesi için Kur'an'da geçen diğer türevlerinden biri olan, dinin ve selim aklın çirkin bulduğu ve tasvip etmeyerek dışladığı şey anlamına gelen *münker* kelimesiyle birlikte düşünüldüğünde, inkâr kavramının muhtevasında, vahyin ve dinin çirkin bulunması, yadırganması ve dışlanması manalarının bulunduğu görülür.³²⁸

2.2.5. Cuhud

C-h-d fiil kökü menfî bir anlama sahiptir. “Kıtlık, hayır ve benzeri şeylerin azlığı” anlamına gelir.³²⁹ İslam literatüründeki anlamıyla ikrarın tam zıddını ifade eden *cuhud* kavramı;³³⁰ “reddetmek, ikrar ve kabul etmemek ve bile bile inkâr etmek” anlamlarına gelmektedir.³³¹

Bu inkâr, doğru olduğu kalben tasdik edilen bir hükmün yanlış olduğunu ileri sürmek şeklinde olabileceği gibi, kalpte inkâr edilen, reddedilen, doğru olduğuna inanılmayan bir hususun doğru ve gerçek olduğunu iddia etmek şeklinde de olabilir.³³² Hangi şekilde olursa olsun, netice itibarıyla bu kelime, insanın realiteye uygun olan, yani duyuların ve aklın verilerine dayanan kesin bir hükmün aksini savunarak kasten gerçeğe karşı tavır alması ve onu kabullenmekten kaçınmasıdır.³³³

³²⁶ el-İsfehani, *Müfredat*, ss. 1482-1483.

³²⁷ Ekin, *Kur'an'a Göre İnançsızlık*, ss. 79-80.

³²⁸ Bkz. Ekin, *Kur'an'a Göre İnançsızlık*, s. 81.

³²⁹ Ulutürk, “Kur'an-ı Kerim'e Göre İnkâr ve İnkâr Amilleri”, s. 218.

³³⁰ Yolcu, *Kur'an'da İnkâr Psikolojisi*, s. 56.

³³¹ Ahmet Saim Kılavuz, “Cahd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, VII, 1993, s.15; Ekin, *Kur'an'a Göre İnançsızlık*, s. 78.

³³² el-İsfehani, *Müfredat*, s. 311.

³³³ Kılavuz, “Cahd”, VII, s. 15.

2.2.6. Nifak

Nifak kelimesinin kök anlamı üzerinde yapılan açıklamalara göre *nifak* kelimesi sözlük anlamı olarak; birincisi, “köstebeğin ya da tarla faresinin yer altında kazdığı tünel şeklindeki yuvasının iki çıkış kapısından birisinin adı” anlamındaki *nafika*, diğeri ise “bir ucundan girilip diğeri ucundan çıkılan tünel” manasındaki *nefak* kelimesinden meydana gelmektedir.³³⁴ *Nifak* kelimesi terim olarak, “dine bir kapıdan girip ondan başka bir kapıdan çıkmak,³³⁵ kalbinde küfrünü gizlediği halde diliyle imanını izhar etmek, kafirin küfrünü gizleyip, zahirde mü’min ve Müslüman görünmesi için dışa muhalefeti” gibi Kur’an’daki kullanımına uygun bir şekilde tanımlanmıştır.³³⁶

Nifak mastarından türemiş bir kelime olan *münafık* kavramı, Kur’an dilinde karanlık bir kişiliği betimler.³³⁷ Nifak içinde olan kişinin durumu ile bu kelimenin kök anlamı arasında benzerlik bulunur. Münafık da, tarla faresi gibi her durumda kendini kurtaracak bir yol bulur.³³⁸

2.2.7. İlhad

İlhad kelimesi sözlükte “yoldan çıkmak, ayrılmak, sapmak, meyledip yönelmek” gibi anlamlara gelmektedir.³³⁹ Terim olarak “Allah’ın varlığı veya birliğini, dinin temel hükümlerini inkar etmek, bunlar hakkında kuşku beslemek veya kuşku uyandırmak, dini kuralları hafife almak” demektir.³⁴⁰

İlhada sapan kimseye *mülhid* denir ve günümüzde bu kelime dinsiz anlamında kullanılmaktadır. Kur’an-ı Kerim’de mutlak olarak ve Allah’ın ayetleri ve isimleri hususunda sapma gösterenler hakkında geçmektedir.³⁴¹ Kur’an-ı Kerim’de geçtiği ayetlerde Allah’ın isimlerini tahrif ve tağyir ederek o’nu inkara kalkışmak, Kur’an’ın Allah tarafından gönderildiğine inanmamak ve onu başka birine nispet

³³⁴ Ekin, *Kur’an’a Göre İnançsızlık*, s. 82.

³³⁵ el-İsfehani, *Müfredat*, s. 1475.

³³⁶ Bkz. Alper, “Nifak ya da İmanda Çatışma”, s. 6.

³³⁷ Yolcu, *Kur’an’da İnkâr Psikolojisi*, s. 71.

³³⁸ Alper, “Nifak ya da İmanda Çatışma”, s. 5.

³³⁹ Ahmet Saim Kılavuz, “İlhad”, *İslam’da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, II, 1997, s. 382.

³⁴⁰ Mustafa Sinanoğlu, “İlhad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXII, 2000, s. 90.

³⁴¹ Ulutürk, “Kur’an-ı Kerim’e Göre İnkâr ve İnkâr Amilleri”, s. 218.

etmek, haktan sapmak, ayetleri yalanlamak, sapıkça te'vil ve tahrif etmek manalarında kullanılmıştır.³⁴²

2.2.8. Nankörlük

Küfür mastarının temel anlamı, somut bir şeyin örtülmesidir. Ancak *küfür* kelimesi zamanla ilahi gerçeklerin ve nimetlerin soyut olarak örtülmesi anlamını da kazandığı için bu bağlamda *nankörlük* kelimesi kullanılmaktadır. Nankörlük, *küfür* kavramının anlam sahasıyla ve mahiyetiyle ilgili olarak ifade edilen kelimeler içinde hemen hemen tamamıyla irtibatlı ve hepsinin ortak paydası konumundaki bir kelimedir.³⁴³

2.2.9. Fısk

Fısk sözlükte, “hurma ve benzeri şeyler için kabuğunu yarıp çıkarmak” anlamına gelmektedir.³⁴⁴ İslam terminolojisinde ise, “Allah’ın emirlerinden ve dininden dışarı çıkmak” demektir.³⁴⁵

Fısk, günahın azı için de çoğu için de kullanılır. Ancak *fısk* tabiriyle, büyük günahların kastedildiği anlayışı daha çok yaygındır. *Fasık* denilince çoğunlukla, dinin hükümlerini gözetme sorumluluğunu üzerine aldıktan ve O’nun otoritesini ikrar ettikten sonra, dinin bir kısmını ya da tamamını ihlal eden kişi anlaşılır.³⁴⁶ Kur’an-ı Kerim’de *fasık* kelimesi, iman hayatı açısından birbirinden farklı konumda bulunan insanlara izafe edilmiş, ehl-i kitap, kafir, müşrik, münafık ve mü’minler için kullanılmıştır. Hepsinde ortak olan durum, Allah’a itaatin dışına çıkıştır.³⁴⁷

2.3. Kur’an’a Göre İnançsızlığın Nedenleri

İnançsızlık olayını bir hastalık olarak değerlendiren Kur’an,³⁴⁸ bu hastalığın teşhis edilmesine, hastalığa neden olan etmenlerin ortaya çıkmasına büyük önem vermiştir. İnsanları inkara sevk eden faktörlere sık sık ve detaylıca yer vermiştir. İnançsızlığa neden olan bu faktörleri, kesin çizgilerle birbirinden ayırmak pek kolay değildir.³⁴⁹ Ayrıca inançsızlığa neden olan bu faktörler, küfür dairesi içerisinde bulunan (kafir, münafık, müşrik, münkir, mühlid gibi) farklı sınıflarda aynı derecede

³⁴² Sinanoğlu, “İlhâd”, XXII, s. 90.

³⁴³ Ekin, *Kur’an’a Göre İnançsızlık*, s. 39.

³⁴⁴ el-İsfehani, *Müfredat*, s. 1140.

³⁴⁵ Ekin, *Kur’an’a Göre İnançsızlık*, s. 105.

³⁴⁶ el-İsfehani, *Müfredat*, s. 1140.

³⁴⁷ Alper, “Nifak ya da İmanda Çatışma”, s. 12.

³⁴⁸ Bkz. Kur’an, 2: 10.

³⁴⁹ Kasapoğlu, *Kur’an’da İman Psikolojisi*, s. 166.

kendini hissettirmeyebilir. İnançsızlık nedenlerinden biri, bir toplulukta daha bariz kendini gösterirken, diğer bir toplulukta bu daha az gözlenebilir veya farklı bir neden ortaya çıkabilir. Fakat neticede bu toplulukların tümü müşterek bir nokta olan inkar çerçevesinde birleşmektedirler.³⁵⁰

Birbirinden farklı inançsızlık şekilleriyle karşımıza çıkan ve sonuçta Kur'an'a göre inkar noktasında birleşen bu insanları inançsızlığa götüren pek çok sebep bulunmaktadır. Biz burada Kur'an'a göre inançsızlığa neden olan faktörlerden kibir, heva, haset, inat, nankörlük, atalar kültü, dünya sevgisi, akli kullanmamak, korku, şeytanın etkisi ve körelme gibi temel nedenler üzerinde duracağız.

2.3.1. Kibir

Sözlükte “büyüklük” anlamına gelen *kibir*, tevazunun karşıtı olarak “kişinin kendini üstün görmesi ve bu duyguyla başkalarını aşağılayıcı davranışlarda bulunması” demektir.³⁵¹ Kur'an-ı Kerim'de kibir kelimesiyle aynı kökten gelen *tekebbür* ve *istikbar* kelimeleri kibre yakın anlamlarda kullanılmaktadır.³⁵² *Tekebbür* kelimesi, “Büyüklemenin en büyüğü, hakkı kabulden ve ibadet yoluyla Allah'a boyun eğmekten imtina ederek Allah'a karşı büyükleme” anlamında kullanılır.³⁵³ *İstikbar* kelimesi ise iki şekilde kullanılır: Birincisi, “insanın büyük olmaya çalışması ve bunu istemesi” demektir ki eğer bu, gerektiği şekilde, gerektiği yerde ve gerektiği zamanda olursa övgüye değer olur. İkincisi ise, “insanın sahip olmadığı bir şeyle ya da özellikle övünüp kendini ona sahipmiş gibi göstermesi” anlamına gelir ki, Kur'an'da yerilmekte olan budur.³⁵⁴

Görüldüğü gibi kibir kelimesi ve türevleri Kur'an-ı Kerim'de, bir kimsenin ululuk taslaması, kendini başkalarından büyük görmesi ve daha özel olarak mü'minleri küçümseyerek onların inandıklarına inanmaması, gittikleri yoldan gitmemesi gibi anlamlarda kullanılmıştır.³⁵⁵

³⁵⁰ Yılmaz, “Kur'an'a Göre İnkârın Psikolojik Tezahürleri”, s. 97.

³⁵¹ Mustafa Çağrı, “Kibir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXV, 2002, s. 562.

³⁵² el-İsfahani, *Müfredat*, s. 1254.

³⁵³ el-İsfahani, *Müfredat*, s.1254.

³⁵⁴ el-İsfahani, *Müfredat*, s. 1255.

³⁵⁵ Mustafa Çağrı, “Kibir”, *İslam'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, III, 1997, s. 53.

Kibir, insana özgü bir davranıştır³⁵⁶ ve insanın dışındaki yer ve gökteki canlıların tümü ve melekler asla Allah’a karşı böyle bir tutum içine gir(e)mezler.³⁵⁷ Genellikle “inat” sıfatıyla birlikte kullanılan kibir, insanın fitratının yaratıcıya açılan pencerelerini perdeler. Nefiste karar kılan bu kötü huyun eserleri değişik şekillerde ortaya çıkar. Genellikle kişinin hakkı görmesine mani olur. Görse bile itiraf ettirmez ve O’na bağlanmayı engeller.³⁵⁸ “Kendisine Allah’ın ayetlerinin okunduğunu iştir de, sonra büyüklük taslayarak sanki onları hiç duymamış gibi direnir...”³⁵⁹ ayeti bu durumu otaya koymaktadır. Kur’an’da insanı küfre götüren sebeplerden biri olarak zikredilen kibir, pek çok halde kafirin en tipik niteliğini sembolize eder.³⁶⁰

Aslında kibir, insanı hakkı kabul etmekten, yaratıcısına itaatten alıkoyan, batıl inançlara ve taklide yol açan, psikolojik bir hastalıktır. Kibir bir kimsenin benliğinde yer ettiği zaman, onun iradesini elinden alıp, düşünme yeteneğini perdeler, onu Hakk’ı inkara ve Hakk’ın varlığının delillerini örtmeye ve batıl tasavvurlara bağlanmaya sevk eder.³⁶¹ Zaten, Kur’an da, inançsızlığın en temel ahlaki nedenini, haksız yere kibirlenmek olarak görmektedir.³⁶²

Kur’an’da bildirildiğine göre, bilerek isyan ilk defa İblis tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu karşı çıkışın nedeni, Allah’a karşı bir ahlaksızlık tavrı olan direniş ve büyülenmedir.³⁶³ “Hani meleklerle, ‘Âdem için saygı ile eğilin’ demiştik de, İblis hariç bütün melekler hemen saygı ile eğilmişler, İblis (bundan) kaçınmış, büyüklük taslamış ve kafirlerden olmuştu.”³⁶⁴ ayetinde bu durum ortaya koyulmuş ve İblis’in kibirlenmesi Kur’an’da küfür olarak isimlendirilmiştir.³⁶⁵ “Allah, ‘Sana emrettiğim zaman seni saygı ile eğilmekten ne alıkoydu?’ dedi. (O da) ‘Ben ondan hayırlıyım. Çünkü beni ateşten yarattın. Onu ise çamurdan yarattın’ dedi.”³⁶⁶ ayetinde de İblis’in kibirlenmesinin, dolayısıyla secde etmemesinin sebebi, kendisini yaratılış özellikleri itibariyle Adem’den daha üstün görmesidir.³⁶⁷

³⁵⁶ el-İsfehâni, *Müfredat*, s. 1254.

³⁵⁷ Güler, “İman ve İnkârın Ahlakî ve Bilişsel (Kognitif) Temelleri”, s. 22.

³⁵⁸ Bkz. Coşkun, “Kur’an Işığında İnkârın Psikolojik Sebepleri”, s. 134.

³⁵⁹ Kur’an, 45: 8.

³⁶⁰ Bkz. Coşkun, “Kur’an Işığında İnkârın Psikolojik Tezahürleri”, s. 134.

³⁶¹ Kasapoğlu, *Kur’an’da İman Psikolojisi*, s. 167.

³⁶² Güler, “İman ve İnkârın Ahlakî ve Bilişsel (Kognitif) Temelleri”, s. 29.

³⁶³ Güler, “İman ve İnkârın Ahlakî ve Bilişsel (Kognitif) Temelleri”, s. 21.

³⁶⁴ Kur’an, 2: 34.

³⁶⁵ Çağrı, “Kibir”, III, s.53; Kasapoğlu, *Kur’an’da İman Psikolojisi*, s. 168.

³⁶⁶ Kur’an, 7: 12.

³⁶⁷ Kasapoğlu, *Kur’an’da İman Psikolojisi*, s. 168.

Daha sonra çeşitli peygamberlerin kavimleri içinde inkarcı ve inatçı olanlar, mü'minleri inançları dolayısıyla küçümsemişler, onlarla aynı inancı paylaşmayı ve aynı yoldan gitmeyi kendileri için onur kırıcı sayarak inançsızlıkta direnmişlerdir.³⁶⁸ Firavun ve kavmi Hz. Musa'nın; Semud kavmi Hz. Salih'in; Medyen ve Eyke halkı Hz. Şuayb'in; Mekke toplumu ise Hz. Muhammed'in peygamberliğini bildikleri halde, kibirleri sebebiyle inanmamışlardır.³⁶⁹ Bunlar Allah'a kul olmayı, Allah'ın diğer kulları gibi muamele görmeyi kibirlerine yediremeyen aristokrat sınıflardır. Firavun, Nemrut, Karun Kur'an'da bunların tipik örneklerini teşkil ederken, Ebu Cehil, Ebu Süfyan, Velid bin Mugire, As bin Vail, Utbe bin Rebia gibi müstekbirler de, Mekke şehrinin Hz. Muhammed'in davetine karşı çıkan zulüm otoriteleridir.³⁷⁰

İnsanların bu tip bir tavır almasının, kibirlenerek ilahi mesajdan yüz çevirmesinin temel nedenleri olarak hükümrancılık, güçlü olmak, bolluk ve zenginlik içerisinde yaşamak gösterilebilir.³⁷¹ Kur'an'da bu konu ile ilgili geçen ayetlerde, Firavun'un büyüklenmesinin, insanı nasıl küfre ve şirke düşürdüğü gözler önüne serilmektedir: "Musa kıssasında da ibret vardır. Hani biz onu açık bir delil ile Firavun'a göndermiştik. O ise kuvvetine güvenerek yüz çevirdi ve 'Bu bir büyücü veya delidir' dedi."³⁷²

"Sonra Mûsâ ve kardeşi Hârûn'u mucizelerimizle ve apaçık bir delille Firavun ve ileri gelenlerine peygamber olarak gönderdik de (onlar) büyüklük tasladılar ve kendilerini büyük görüp böbürlenlen bir topluluk oldular. Bu yüzden, 'Kavimleri bize kul köle iken, bizim gibi iki insana mı inanacağız' dediler."³⁷³

Yine "Firavun, kavmine seslenerek: 'Ey kavmim! Mısır hükümdarlığı benim değil mi? Şu nehirler de benim altımdan akıyor (değil mi?) Hâlâ görmüyor musunuz?' 'Yoksa ben, şu zavallı, nerede ise maksadını anlatamayacak durumda olan bu adamdan daha hayırlı değil miyim?' '(Eğer doğru söylüyorsa) ona altın bilezikler atılmalı, yahut onunla beraber bulunmak üzere melekler gelmeli değil miydi?' dedi."³⁷⁴ şeklinde yukarıda geçen ayetler, Firavun'un kibirlenmesinin nasıl Allah'ı inkara yol açtığını ortaya koymaktadır.

³⁶⁸ Çağrıcı, "Kibir", III, s. 53.

³⁶⁹ Kasapoğlu, *Kur'an'da İman Psikolojisi*, s. 168.

³⁷⁰ Ulutürk, "Kur'an-ı Kerim'e Göre İnkâr ve İnkâr Amilleri", s. 223.

³⁷¹ Kasapoğlu, *Kur'an'da İman Psikolojisi*, s. 168.

³⁷² Kur'an, 51: 38-39.

³⁷³ Kur'an, 23: 45-47.

³⁷⁴ Kur'an, 43: 51-53.

Nemrut'un tavrı da bu duruma örnek olarak gösterilebilir: "Allah, kendisine hükümdarlık verdi diye (şımarıp böbürlenerek) Rabbi hakkında İbrahim ile tartışanı görmedin mi? Hani İbrahim, 'Benim Rabbim diriltir ve öldürür.' demiş; o da, 'Ben de diriltir ve öldürürüm' demişti. (Bunun üzerine) İbrahim, 'Şüphesiz Allah güneşi doğudan getirir, sen de onu batıdan getir' deyince, kâfir şaşırıp kaldı. Zaten Allah, zalimler topluluğunu hidayete erdirmez."³⁷⁵

Semud kavminin büyüklük taslayan ileri gelenleri de, küçük görülüp ezilen inanmışlara, "Siz, Salih'in, Rabbi tarafından gönderilmiş bir peygamber olduğunu (sahiden) biliyor musunuz?" demişler, onunla beraber olanlar da, "Biz şüphesiz onunla gönderilene inananlarız" derken, büyüklük taslayanlar ise, "Şüphesiz biz sizin inandığınız şeyi inkâr edenleriz" diyerek,³⁷⁶ kibirleri nedeniyle peygamberlerini yalanlamışlardır.

"Âd kavmi ise yeryüzünde haksız olarak büyüklük taslamış, 'Bizden daha güçlü kim var?' demişlerdi. Onlar, kendilerini yaratan Allah'ın onlardan daha güçlü olduğunu görmediler mi? Onlar bizim ayetlerimizi inkâr ediyorlardı."³⁷⁷ ayetinde ifade edilen Ad kavmi örneğinde olduğu gibi, menfaatleri uğruna her şeyi göze alan bu kibir ehli, "Bizden daha güçlü kim var?" diyecek kadar ileri gitmiştir.³⁷⁸

Hız. Musa'nın kavminden olan Karun'a Allah, anahtarlarını taşımak bile güçlü bir topluluğa ağır gelecek hazineler vermiş, kavmi de kendisine "Böbürlenme! Çünkü Allah, böbürlenip şımaranları sevmez."³⁷⁹ diyerek uyarıda bulunmuş, ama o "Bunlar bana bendeki bilgi ve beceriden dolayı verilmiştir"³⁸⁰ diye kibirlenerek iman etmekten yüz çevirmiştir.

Diğer bir örnek olarak Hız. Nuh, kavmini gece-gündüz imana davet etmiş³⁸¹ ve "Kuşkusuz sen onları bağışlayasın diye kendilerini her davet edişimde parmaklarını kulaklarına tıkadılar, elbiselerine büründüler, inanmamakta direndiler ve büyük bir kibir gösterdiler"³⁸² ve "Sana hep aşağılık kimseler uymuş iken, biz hiç

³⁷⁵ Kur'an, 2: 258.

³⁷⁶ Kur'an, 7: 75-76.

³⁷⁷ Kur'an, 41: 15.

³⁷⁸ İsmail Yiğit, *Peygamberler Tarihi: Kur'an-ı Kerim ve Hadis Kaynakları Işığında*, 7. Baskı, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2012, s. 174.

³⁷⁹ Kur'an, 28: 76.

³⁸⁰ Kur'an, 28: 78.

³⁸¹ Kur'an, 71: 5.

³⁸² Kur'an, 71: 7.

sana inanır mıyız?” dediler,³⁸³ diyerek kavminin, kendi etrafındaki mü'minleri küçük görerek Allah'ın davetini inkar ettiklerini söylemiştir.

Mekke müşriklerinin bir kısmında da kibrin bu yönünü müşahade etmekteyiz. “Onlara, ‘insanların inandıkları gibi siz de inanın’ denildiğinde, ‘Biz de akılsızlar gibi iman mı edelim?’ derler. İyi bilin ki, asıl akılsızlar kendileridir, fakat bilmezler.”³⁸⁴ ayeti Mekkeli müşriklerin kibirlerinden dolayı mü'minleri küçük görerek iman etmek istemediklerine bir örnek teşkil etmektedir.

Mekkeli müşrikler, yoksul mü'minlerle bir arada olamayacaklarını bahane ederek iman etmeye yaklaşmadıkları gibi, bazıları da, “Bu Kur'an, iki şehrin birinden bir büyük adama indirilseydi ya!”³⁸⁵ diyerek, Hz. Peygamber'in çok sade ve mütevazı bir hayat yaşamasını, malı mülkü olmamasını küçümseyip, Kur'an'ı O'na yakıştıramamışlar, Kur'an'ın, aristokrat sınıfa mensup, Mekke'den Velid bin Mugire ile Taif'ten Urve bin Mesud es-Sakafi gibi dünyaca zengin gördükleri kimselere inmesi gerektiğini söylemişlerdir.³⁸⁶ Yine müşrikler, mü'minlerin çoğunun Ammar, Suheyb ve Bilal gibi fakir ve zayıflardan oluştuğunu gördüklerinden, onları hor görmek ve güya böylelikle İslam'ı gözden düşürmek için,³⁸⁷ “Eğer o Kur'an iyi bir şey olsaydı, onlar onu kabulde, bizi geçemezlerdi”³⁸⁸ diyerek inananlara büyüklük taslamışlardır.

Yahudi ve Hristiyanların, kendilerine gönderilen peygamberleri ve onların getirdiği dini inkar etmelerinde aynı şekilde kibir motivisi etkili olmuştur.³⁸⁹ “Andolsun, Mûsâ'ya Kitab'ı (Tevrat'ı) verdik. Ondan sonra art arda peygamberler gönderdik. Meryem oğlu İsa'ya mucizeler verdik. Onu Ruhu'l Kudüs (Cebrail) ile destekledik. Size herhangi bir peygamber, hoşunuza gitmeyen bir şey getirdikçe, kibirlenip (onların) bir kısmını yalanlayıp bir kısmını da öldürmediniz mi?”³⁹⁰ ayeti bu durumu ortaya koymaktadır.

Kur'an'a göre, gerçek anlamda büyüklenme, yüce olma ve kendinden başkasına muhtaç olmama hali, yalnız Allah'a mahsustur.³⁹¹ Bu yüzden kulun

³⁸³ Kur'an, 26: 111.

³⁸⁴ Kur'an, 2: 13.

³⁸⁵ Kur'an, 43: 31.

³⁸⁶ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C VI, Ankara: Akçağ Yayınları, 1995, s. 379.

³⁸⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C VI, s. 432.

³⁸⁸ Kur'an, 46: 11.

³⁸⁹ Coşkun, “Kur'an Işığında İnkârın Psikolojik Sebepleri”, s. 135.

³⁹⁰ Kur'an, 2: 87.

³⁹¹ Güler, “İman ve İnkârın Ahlakî ve Bilişsel (Kognitif) Temelleri”, s. 22; Bkz. Kur'an, 59: 23; 64: 6.

kibirlenmesi, öncelikle Allah’a karşı bir saygısızlık kabul edilmiştir. Kibir, kişinin kendisinin başkalarından daha üstün olduğuna, herkesin kendisine saygı duyup kendi görüş ve inancına uyması gerektiğine inanmasından kaynaklandığı için, böyle bir duyguya sahip olan kişi sağlıklı düşünemez, doğru ve gerçekçi karar veremez.³⁹² Bu sebeple Kur’an’da “Allah her kibirli zorbanın kalbini işte böyle mühürler.”³⁹³ buyurulmuştur. Allah, ayetlerine karşı delilsiz bir şekilde mücadele verip karşı koymayı “kibirli zorba” tabiriyle isimlendirerek, bir bakıma burada “kibir ve zorbalığın” tanımını yapmakta ve bu tip insanların kalbinin mühürlendiğini belirtmektedir. Çünkü o kalp, kaçak madde satan bir dükkanı andırmaktadır. Kirli iş üreten gönül mühürlenir. Kibir, bulunduğu yeri Allah’a mühürleten bir psikolojik oluşumdur.³⁹⁴ Dolayısıyla “Ona ayetlerimiz okunduğu zaman, sanki bunları işitmemiş, sanki kulaklarında ağırlık varmış gibi kibirlenerek yüz çevirirler. Sen de onlara acıklı bir azabı müjdele!”³⁹⁵ ayetinde görüldüğü gibi kibir psikolojisi iki yönlü çalışmakta, bir yönü insanın işitme duyusunu iptal etmekte, diğer yönü de Allah’ın ayetlerine sırtını dönüp gitmesine neden olmaktadır. Gerçeği dinlememek, ona sırtını dönüp gitmek gibi davranışlara sebep olan kibir, zihin kirlenmesine sebep olmaktadır. Dolayısıyla da kibrin kirlettiği zihinlere ilahi müdahalenin çözüm kapıları açılmamakta ve hakkın ışığı oradan içeri girememekte,³⁹⁶ böylece insan duyarsızlaşarak adeta akı ve kalbi mühürlenmiş gibi hareket etmektedir.

Sonuç olarak kendini kendine yeterli gören, kendi gücüne sonsuz güven duyan, kendisinden son derece memnun olup, hiçbir minnet duygusu taşımayan kişiler, “bağımsızlık” dürtüsünün etkisiyle çoğu kez kendilerini Tanrı yerine koymaktadırlar. Proudhon’a ait olan, “İnsan kendisini Tanrısından daha iyi hissettiği zaman inançsız olur.” sözü antropolojik ateizmin bakış açısını tam olarak ortaya koymaktadır. Çünkü Allah kavramı, psikolojik kendiliğindenliği ile hareket eden insanın “bağımsızlık” eğilimine ters düşmektedir. Ölçsüz bir gurur ve büyüklenme içerisinde kendini kendine dayatan insan, kendisi üzerinde hakim ve otorite bir

³⁹² Çağırıcı, “Kibir”, III, s. 53.

³⁹³ Kur’an, 40: 35.

³⁹⁴ Bayraktar Bayraklı, *Kur’an’da İçsel - Sosyal - Maddi Çevre Kavramları*, İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2009, s. 154.

³⁹⁵ Kur’an, 31: 7.

³⁹⁶ Bayraklı, *Kur’an’da İçsel - Sosyal - Maddi Çevre Kavramları*, ss. 63-64.

Yaratıcıyı inkar ederek kendisini O'nun yerine koymakta,³⁹⁷ Jung'un da ifade ettiği gibi, gülünç yoksulluğuna ve zavallılığına rağmen, “benliğini” ilahlaştırmaktadır.³⁹⁸

2.3.2. Heva

Heva kelimesi sözlükte “arzu, istek, nefsin iyi ve kötü şeylere duyduğu eğilim”³⁹⁹ gibi anlamlara gelmekle birlikte, terim olarak “nefsin, akıl ve din tarafından yasaklanan kötü arzulara karşı olan eğilimi” yahut “doğruluk, hak ve faziletten saparak haz ve menfaatlere yönelen nefis” manasında kullanılmıştır.⁴⁰⁰ Bu kavram Kur'an terminolojisinde daha çok, insanın kötü arzu ve keyfi isteklerinin ana motivasyonu olarak gösterilmiştir.⁴⁰¹

İnsan, bedeni yönünü topraktan, ruhi yönünü ilahi nefhadan alan, ruh ve bedenden oluşan iç içe geçmiş bir yapıya sahiptir. Bu mekanizmada bir unsur diğerinden ayrı olarak düşünmek ve onu sadece ruhtan ya da bedenden ibaret görmek mümkün değildir.⁴⁰² İnsanın, kendisine verilen kulluk görevini yerine getirmesi için ruh nasıl gerekliyse, aynı şekilde görevin ifası için ona bahşedilen pek çok nimetten, belki de en önemlilerinden biri de bünyeyi bu göreve hazırlayan, ayakta tutan bedeninin arzu ve istekleridir. Allah, bu arzu ve istekleri insanlara süsleyip sevdirmiş, imtihanın bir gereği olarak bunlara sınırlandırma getirmiş ve kendi istediği şekle kanalize edilmelerini istemiştir.⁴⁰³ Zaten her nefse hem kötüyü ve zararı, hem de iyiyi ve faydalı olanı birbirinden ayırt etme özelliği verilmiştir. Nefis bu konuda kendi kendini kontrol edecek ve nizama sokacak kapasiteye sahiptir.⁴⁰⁴ Ama görüyoruz ki, insan bazen nefsini kontrol edemeyip, bu sınırları aşarak kendi arzu ve isteklerine (hevasına) uyup asi olabilmektedir.⁴⁰⁵

Kur'an'da hevaya uyma yasaklanırken, hevanın olumsuz arzu ve eğilimlerden ibaret olduğuna özellikle dikkat çekilmiştir.⁴⁰⁶ Kur'an, hevaya uymayı, göklerle yer

³⁹⁷ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 208.

³⁹⁸ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 206.

³⁹⁹ Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, *Dini Terimler Sözlüğü*, s. 133.

⁴⁰⁰ el-İsfehani, *Müfredat*, s. 1529.

⁴⁰¹ Mustafa Çağrı, “Heva”, *İslam'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, II, 1997, s. 237.

⁴⁰² Coşkun, Kur'an Işığında İnkârın Psikolojik Sebepleri”, s. 124.

⁴⁰³ Mustafa Cora, “Kur'an'a Göre Heva”, (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), s. 12.

⁴⁰⁴ Bkz. Coşkun, “Kur'an Işığında İnkârın Psikolojik Tezahürleri”, s. 125.

⁴⁰⁵ Cora, Kur'an'a Göre Heva, s. 12.

⁴⁰⁶ Mustafa Çağrı, “Heva”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XVII, 1998, s.275; Bu konudaki ayetler için bkz. Kur'an, 2: 145; 5: 48-49; 6: 56.

ve onlarda bulunanların bozulması,⁴⁰⁷ adaletsizlik,⁴⁰⁸ sapıklık⁴⁰⁹ ve zalimlik⁴¹⁰ olarak niteler. Kur'an, hevasına engel olanları cennetle müjdelirken,⁴¹¹ hevasına uyanların Allah'tan hiçbir şekilde dost ve yardımcı bulamayacağını ifade eder.⁴¹²

Kur'an'ın tespitiyle heva, dalaletin en yakın nedenidir. Bu açıdan hevalarına uyanlar, dalaletle düşenler, sapıklık içerisinde olanlardır.⁴¹³ Bu nedenle Kur'an'da, Hz. Peygamber'e "...Sizin, Allah'tan başka ibadet ettiğiniz şeylere ibadet etmem bana kesinlikle yasaklandı. Ben sizin arzularınıza uymam. (Uyarsam) o takdirde sapmış olurum, hidayete erenlerden olmam."⁴¹⁴ demesi emredilmiştir. Bir başka ayette ise hevasına uyanların içine düştükleri sapkınlık, "...Kim, Allah'tan bir yol gösterme olmaksızın kendi nefsinin arzusuna uyandan daha sapıktır?..."⁴¹⁵ şeklinde dile getirilmektedir.

Hevaya uyma ve ona bağlılık hoyratça hareket etmeyi, her istediğini elde etmeyi, arzuları önünde hiçbir engel tanımamayı dile getirir ki, bu hevayı putlaştırma ve ona sınırsız bir özgürlük verme anlamına gelmektedir.⁴¹⁶ Kur'an bu açıdan, bütünüyle hevaya tabi olmayı, "hevayı ilah edinmek" olarak değerlendirmiştir. Bu konu ile ilgili olarak Gazali, Kur'an'daki "Kendi nefsinin arzusunu kendisine ilâh edineni gördün mü? Sen (Resulüm) ona koruyucu olabilir misin? Yoksa sen onların çoğunun gerçekten (söz) dinleyeceklerini yahut akıllarını kullanacaklarını mı sanıyorsun? Onlar hayvanlar gibidirler, belki yolca onlardan daha da şaşkıncırlar."⁴¹⁷ ayetini yorumlarken, ilah kelimesinin "mabud" anlamına geldiğini, mabudun da "buyruğuna uyulan" demek olduğunu, buna göre davranışlarında hevaya uyup bedeni arzularının peşinden koşanların hevalarını ilah edinmiş sayılmaları gerektiğini ifade etmektedir.⁴¹⁸ Kur'an'da, bayağı arzularına esir olan insanlar, "hevasını tanrı edinenler"⁴¹⁹ diye tanımlanmakta ve bu insanların bayağı arzularını tanrı edinmeyi sürdürdükçe Peygamber'in davetini doğru anlamalarının, akıllarını kullanarak

⁴⁰⁷ Kur'an, 23: 71.

⁴⁰⁸ Kur'an, 4: 135.

⁴⁰⁹ Kur'an, 28: 50.

⁴¹⁰ Kur'an, 2: 145.

⁴¹¹ Kur'an, 79: 40-41.

⁴¹² Kur'an, 2: 120; 13: 37.

⁴¹³ Cora, "Kur'an'a Göre Heva", s. 11.

⁴¹⁴ Kur'an, 6: 56.

⁴¹⁵ Kur'an, 28: 50.

⁴¹⁶ Bkz. Yolcu, *Kur'an'da İnkâr Psikolojisi*, s. 128.

⁴¹⁷ Kur'an, 25: 43-44.

⁴¹⁸ Ebû Hâmid Muhammed Gazali, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Ahmet Serdaroğlu (çev.), 3. Baskı, C III, İstanbul: Bedir Yayınları, 1974, s. 25.

⁴¹⁹ Bkz. Kur'an, 25: 43; 45: 23.

sağlıklı değerlendirme yapmalarının imkansız olduğu bildirilmekte; bu tutumlarıyla da düşünme yeteneğinden yoksun olan hayvanlardan daha şaşkın, daha iz'ansız bir durumda bulundukları açıklanmaktadır.⁴²⁰

Kur'an, müşriklerin Hz. Peygamber'le alay etmelerinin, geçmiş toplumların başlarına gelenlerden ders almamalarının, tanrılarına aşırı derecede sarılmalarının asıl nedeninin, nefis tanrısının onlara bu şekilde görüp değerlendirmelerini ve davranmalarını emretmesi olduğunu açıklamakta, böylece derinden bir inançsızlık psikolojisi analizi yaparak nefsin kullarını tanıtmaktadır.⁴²¹

Hevasını ilah edinen insan, gönlünü madde sevgisine kaptırmış ve artık ilim, hikmet, hakikat ve irfan gibi vahiyden beslenen kriterlere değil, sadece zanna, hevese, ihtirasa ve zevke boyun eğmekte, aklını ve iradesini kötü yönde kullanmaktadır.⁴²² İşte insan, kulaklarını hakikate tıkadığında veya aklını kullanmadığında Allah da, bu kişinin zihninin hidayete kapalı olduğunu bilerek, onun kulaklarını ve kalbini mühürlemekte, gözlerinin üzerine bir perde çekmekte,⁴²³ dolayısıyla sapmaya eğilim gösteren kişiyi rahmet ve hidayetinden yoksun kılarak kendi haline bırakmaktadır.⁴²⁴

Kendi haline kalan, hevasının esiri olan bu insan, kendini ve evrendeki yerini unutarak hak olan dinden uzaklaşmaktadır. Ancak Allah'a imandan kaçarken, bu defa da, sağlam bir kulpa sarılmayan insanların cazibesinden kurtulamadığı sahte tanrılara yönelmektedir.⁴²⁵ Hevaya tâbi olan insanın durumu, tarih boyunca bu şekilde tezahür ettiği gibi, arzularının esaretinden kurtulamadığı sürece böyle devam edecektir.

Görüldüğü gibi hevanın neticesi şirk ve inançsızlığı doğurmaktadır. Aklın delile ihtiyaç bırakmayacak şekilde apaçık olarak bildirmesine rağmen, şirkin varlığının her dönemde devam etmesi, temelinin "hevaya" dayanıyor olmasındandır.

⁴²⁰ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 2. Baskı, C IV, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008, s. 128.

⁴²¹ Bayraklı, *Kur'an'da İçsel-Sosyal- Maddi Çevre Kavramları*, s. 78.

⁴²² Yolcu, *Kur'an'da İnkâr Psikolojisi*, s. 128.

⁴²³ Kur'an, 45: 23.

⁴²⁴ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı: Meal-Tefsir*, Cahit Koytak ve Ahmet Ertürk (çev.), İstanbul: İşaret Yayınları, 1999, s. 500.

⁴²⁵ Yolcu, *Kur'an'da İnkâr Psikolojisi*, s. 128.

Çünkü heva aklın işlevini gerçekleştirmesine engel olmakta, bunun neticesinde şirk hastalığına yakalanan kimselerin basiretleri körelmektedir.⁴²⁶

“Dileseydik o ayetlerle onu elbette yüceltirdik. Fakat o, dünyaya saplanıp kaldı da kendi heva ve hevesine uydu. Onun durumu köpeğin durumu gibidir: Üzerine varsan da dilini sarkıtıp solur; kendi hâline bıraksan da dilini sarkıtıp solur. İşte bu, ayetlerimizi yalanlayan toplumun durumudur. Şimdi onlara bu olayları anlat ki düşünsünler.”⁴²⁷ ayetinde köpekle ilgili yapılan tasvir, insanın doymak bilmeyen oburluğunu, bencilliğini, aşırı derecede her şeye sahip olma hırsını, dünya menfaatlerine ve rahatına yönelip çeşitli günahlara kapılarak bu behimi arzuların isteklerine yenik düşmesini göstermektedir. Bu insan, sonunda bütün yüce olan şeyleri bir kenara iterek, tüm akli ve ahlaki terakki yetilerini boşa harcamakta, böylece bilgisinin isteklerine uygun gözetmesi gereken bütün sınırları aşmaktadır. Bu yüzden iman ve bilginin kendisine telkinde bulunduğu yasakları çiğneyen dünyaperest insan, işte böyle bir köpeğe benzetilmektedir.⁴²⁸

Heva ve heveslerine kurban olan insan; tutum ve davranışları, yalnızca dünyaya bağlı arzularının ona günübirlik “fayda” ya da “zarar” olarak gösterdiği şeyler tarafından belirlendiği için, harici şartlar ne olursa olsun, daima aklıyla bedensel güdüler arasındaki çatışmanın ve dolayısıyla içsel huzursuzluğun, hayali korku ve kuruntuların kurbanı durumundadır. Bunun için de, inanmış bir kişinin inanç yoluyla eriştiği zihni berraklıktan, ruhi dengeden yoksun olup,⁴²⁹ hiçbir zaman ızdıraptan kurtulamamaktadır.⁴³⁰

İşte, insan benliğinin bayağı isteklere meyiletmesine, keyfine düşkün olmasına, ilim sahibi olmadan hareket etmesine neden olan,⁴³¹ insanın akla uygun davranmasını ve doğru seçim yapmasını engelleyen heva,⁴³² insanları ilahi gayeden uzaklaştırarak dünyada her türlü felaketin içine, ahirette de cehennem çukuruna sürüklemektedir.⁴³³

⁴²⁶ Coşkun, “Kur’an Işığında İnkârın Psikolojik Sebepleri”, ss. 126-127.

⁴²⁷ Kur’an, 7: 176.

⁴²⁸ Ebu’l A’lâ Mevdûdi, *Tefhimu’l Kur’an: Kur’an’ın Anlamı ve Tefsiri*, Muhammed Han Kayanî vd. (çev.), C II, İstanbul: İnsan Yayınları, 1996, s. 118.

⁴²⁹ Esed, *Kur’an Mesajı*, s. 310.

⁴³⁰ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, C IV, s. 89.

⁴³¹ Cora, “Kur’an’a Göre Heva”, s. 12.

⁴³² Çağrı, “Heva”, II, s. 236.

⁴³³ el-İsfehâni, *Müfredat*, s. 1529.

Görüldüğü gibi inançsızlığın bu şekli, “kaba ve bayağı” bir hayat anlayışının sonucudur ve ahlak dışı davranışları oyalamaya yaramaktadır. İlkel bir şuur seviyesinde, ciddi düşünme ve akıl yürütme alışkanlığı olmayan, istek ve arzularının tabii eğilimi içerisinde yaşayan, hayatın geçiciliği ve bir daha ele geçirilemez olduğu düşüncesinden hareketle, doyumsuz bir zevk ve tatmin arayışı içerisinde kendini bırakmış olan insan için din, ilgi alanının tamamen dışında bir konu olarak kalmaktadır. Hayatın zevklerine sınır getirmesi ve kişiye ahlaki bir sorumluluk yüklemesi sebebiyle Allah’a iman, arzu edilmeyen ve reddedilmesi gereken bir şey olarak gözükmektedir.⁴³⁴

2.3.3. Haset

Sözlük anlamı olarak “kıskançlık, çekememezlik” anlamına gelen *haset* kelimesi,⁴³⁵ terim olarak “başkasının sahip olduğu maddi ve manevi imkanların kendisine intikal etmesi veya kıskanılan kişinin bu imkanlardan mahrum kalması yönündeki istek ve niyet”i ifade eder.⁴³⁶

Ragıb el-İsfahani de haset kavramını, “bir nimetin, onu hak eden kimsenin elinden gitmesini temenni etmek, arzulamak ya da dilemek” şeklinde tanımlarken, bu istek ve niyetin gerçekleşmesi için gösterilen fiili gayreti de haset olarak nitelendirmektedir.⁴³⁷ Ragıb el-İsfahani’nin hasedi tarifinde, “nimetin hak sahibinden giderilmesini temenni” diye “hak sahibi” kaydını koyması da, hasedin içerisinde aynı zamanda zulüm anlamı olduğunu göstermektedir.⁴³⁸ Adalet, nasıl ki bir şeyi layık olduğu yere koymak, herkese hakkını vermek ise, zulüm de bir şeyi layık olduğu yere koymamak, hak edene hakkını vermemek, hakkı gasp etmektir.⁴³⁹ Bu durumda haset eden insan zulmetmekte o kadar ileri gitmektedir ki, o nimetin kendisine verilmesinden ziyade, diğer insanlardan o nimetin, üstünlüğün, faziletin giderilmesini istemekte, kendisine hiçbir şey verilme bile razı olmaktadır. Özellikle haset edilen nimet, hasetçi tarafından gasp edilme imkanı olmayan kişisel faziletler ve nefsi üstünlükler türünden olursa, hasetçi, o zaman bütünüyle fazilet düşmanı kesilir ve onu kendine döndüremediğinden dolayı haset ettiğini haksız olarak mutlaka imha

⁴³⁴ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 209.

⁴³⁵ Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, *Dini Terimler Sözlüğü*, s. 124.

⁴³⁶ Mustafa Çağrı, “Haset”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XVI, 1997, s. 378.

⁴³⁷ el-İsfahani, *Müfredat*, s. 396.

⁴³⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C IX, s. 359.

⁴³⁹ Fersahoğlu ve Demir, *Din Eğitim ve Öğretiminde Duygu Eğitimi*, s. 120.

etmekle teselli bulmak ister ki,⁴⁴⁰ bu durum hasedin ne denli büyük bir zulüm ve haksızlık olduğunu ortaya koymaktadır.

İslam ahlakçıları hasedi bir tür ruh hastalığı olarak kabul etmişlerdir.⁴⁴¹ Haset, öyle bir ruh hastalığıdır ki, hakikati bile bile itiraf ve kabule engel olur. Şeytanın tahrikiyle mü'minde bulunan haset bile, haset ettiği kimsenin ölümünü istemeye kadar varabilmektedir.⁴⁴²

İnsanlık tarihinde kıskançlığın hasede, hasedin düşmanlığa, düşmanlığın öldürmeye uzanan ilk serüvenini ortaya koyan Kabil,⁴⁴³ kardeşinin hakkı olan nimeti çekemediğinden, kardeşi Habil'i öldürmekten başka çare bulamayarak⁴⁴⁴ bu hasedinin sonucu yeryüzünde ilk kan döken kişi olarak tarihe geçmiş,⁴⁴⁵ hasedin ne kadar kötü ve zararlı bir huy olduğunu göstermiştir.⁴⁴⁶ Onun içindir ki Allah, Kur'an'da, "haset ettiği vakit hasetçi kişinin şerrinden, kendisine sığınılmasını"⁴⁴⁷ emretmektedir. Çünkü haset şekline bürünen kıskançlık, ateşin odunu yakması gibi, insani erdemleri yakıp kül eden bir özelliğe sahiptir.⁴⁴⁸

Kur'an'da değişik formlarıyla dört yerde geçmekte olan haset kavramı,⁴⁴⁹ anlam ve içerik olarak da birçok alanda geçmektedir.⁴⁵⁰ Hasedin asıl kaynağı İblis'tir. Kaynaklarda İblis'in Hz. Adem'i kıskanmasına atıfta bulunularak hasedin şeytani bir huy olduğu ifade edilir.⁴⁵¹ "Hani meleklerle, 'Adem için saygı ile eğilin' demiştik de, İblis hariç bütün melekler hemen saygı ile eğilmişler, İblis (bundan) kaçınmış, büyüklük taslamış ve kafirlerden olmuştu."⁴⁵² ayetinde görüldüğü gibi İblis, Hz. Adem'in mazhar olduğu fazilet ve nimetleri çekemeyerek onun önünde eğilmeyi reddetmiş, bunun üzerine bin bir çeşit hile ve aldatma yoluna başvurarak

⁴⁴⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C IX, s. 358.

⁴⁴¹ Çağrı, "Haset", XVI, s. 379.

⁴⁴² Ulutürk, "Kur'an-ı Kerim'e Göre İnkâr ve İnkâr Amilleri", s. 224.

⁴⁴³ Bayraklı, *Kur'an'da İçsel-Sosyal- Maddi Çevre Kavramları*, s. 136.

⁴⁴⁴ Bkz. Kur'an, 5: 27-30.

⁴⁴⁵ İsmail Yiğit, *Peygamberler Tarihi: Kur'an-ı Kerim ve Hadis Kaynakları Işığında*, 7. Baskı, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2012, s. 102; İmam Nevevi, *Riyâzü's-Sâlihîn: Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, M. Yaşar Kandemir, İ. Lütfi Çakan ve Raşit Küçük (çev.), C II, İstanbul: Erkam Yayınları, 2005, s. 25.

⁴⁴⁶ Mustafa Çağrı, "Haset", *İslam'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, II, 1997, s. 180.

⁴⁴⁷ Bkz. Kur'an, 113: 5.

⁴⁴⁸ Bayraklı, *Kur'an'da İçsel-Sosyal- Maddi Çevre Kavramları*, s. 137; Bkz. Nevevi, *Riyâzü's-Sâlihîn*, C VI, s. 564.

⁴⁴⁹ Çağrı, "Haset", II, s. 180.

⁴⁵⁰ Yolcu, *Kur'an'da İnkâr Psikolojisi*, s. 138.

⁴⁵¹ Çağrı, "Haset", XVI, s. 378.

⁴⁵² Kur'an, 2: 34.

nihayet onun cennetten çıkarılmasına yol açmış, bununla da yetinmeyerek onun zürriyetini saptırıp cehennemlik yapmaya da azmetmiştir.⁴⁵³

Yukarıdaki ayette ifade edildiği gibi, İblis'in Hz. Adem'e secde anına kadar meleklerle birlikte bulunuyor olması, aslında İblis'in henüz nefsine ve duygularına dokunacak bir imtihana tabi tutulmamış olmasından kaynaklanmakta, dolayısıyla onun Allah'a önceki itaatinin nedeninin, ilahi emir ile nefsinin emrinin çatışmamasına bağlı olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁵⁴ Buna göre aslında İblis'in önceden de Allah'a değil, kendi nefsine taptığı gerçeği, nefsini ve duygularını harekete geçiren kibir ve kıskançlık motivisiyle gün yüzüne çıkmıştır. İblis örneğinde görüldüğü gibi haset kibirle birleşince, kişilerin dönüşü olmayan inkar bataklığına saplanmalarına, bilerek inkar etmelerine sebep olabilmektedir. Hatta hasetçiler inkar etmekle kalmayıp, mü'minlere karşı her türlü imkanı kullanarak amansız bir mücadeleye girmektedirler.⁴⁵⁵

Ehli Kitap, özellikle de Yahudiler haset sonucu oluşan bu mücadelenin örneklerini ortaya koymaktadırlar. "Kitap verilmiş olanlar, kendilerine ilim geldikten sonra sırf, aralarındaki kıskançlık yüzünden ayrılığa düştüler. Kim Allah'ın âyetlerini inkâr ederse, bilsin ki, Allah hesabı çok çabuk görendir."⁴⁵⁶ ayetinde, kıskançlıklarının hakikati kabule engel olduğu belirtilen Hristiyan ve Yahudiler, İncil ve Tevrat'ın verdiği bilgilere dayanarak son peygamberin geleceğini bekleyip durdukları halde, gelen peygamber kendi aralarından çıkmadığı için haset etmişler, onların hasetleri de iman etmelerine engel olmuştur.⁴⁵⁷

Bu kıskançlık nedeniyle gerçeğin ortaya çıkmasını istemeyen hasetçi Yahudi alimler, gizlice buluştuklarında, "... Rabbiniz'in huzurunda delil olarak kullanıp sizi sustursunlar diye mi, Allah'ın (Tevrat'ta) size bildirdiklerini onlara söylüyorsunuz? (Bu kadarcık şeye) akıl erdiremiyor musunuz?"⁴⁵⁸ diyerek, Tevrat'ın bir peygamberin geleceğini bildiren ve onların bugünkü tutumlarına karşı delil teşkil eden bölümlerini Müslümanlardan gizleme konusunda birbirlerini uyarmışlar,⁴⁵⁹ Kur'an'da da bu durum, "Kendilerine kitap verdiklerimiz onu (Peygamber'i) öz

⁴⁵³ Yolcu, *Kur'an'da İnkâr Psikolojisi*, s. 138; Bkz. Kur'an, 2: 34-36; 4: 119; 15: 36-39; 7: 14-18.

⁴⁵⁴ Yiğit, *Peygamberler Tarihi*, s. 80.

⁴⁵⁵ Bkz. Coşkun, "Kur'an Işığında İnkârın Psikolojik Sebepleri", s. 138.

⁴⁵⁶ Kur'an, 3: 19.

⁴⁵⁷ Coşkun, "Kur'an Işığında İnkârın Psikolojik Sebepleri", s. 139.

⁴⁵⁸ Kur'an, 2: 76.

⁴⁵⁹ Mevdûdî, *Tefhimu'l- Kur'an*, C I, s. 88.

oğullarını tanıdıkları gibi tanırırlar. Böyle iken içlerinden birtakımı bile bile gerçeği gizlerler.”⁴⁶⁰ ayeti ile ortaya koyulmuştur. Bunların içlerindeki haset duygusu o kadar şiddetlidir ki, “Ne Kitap ehlinden inkar edenler ve ne de Allah’a ortak koşanlar, Rabbinizden size bir iyilik gelmesini isterler.”⁴⁶¹ ayetinde belirtildiği gibi inananların hiçbir nimete ulaşmasını istememekte, hatta, “Kitap ehlinden birçoğu, hak kendilerine belirdikten sonra dahi, içlerindeki kıskançlıktan ötürü sizi, imanınızdan sonra küfre döndürmek isterler.”⁴⁶² ve “Arzu ettiler ki, kendilerinin küfre saptıkları gibi siz de sapasınız da kendileriyle eşit olasınız.”⁴⁶³ ayetlerinde görüldüğü gibi, kendileri iman etmemekle kalmayıp inananları da imanlarından çevirmeye çalışmaktadırlar.

Bu ayetlerde, inkar edenlerin, mü’minlerde görüp de kıskandıkları ilk olgunun iman olduğu, bu nedenle de onları bundan vazgeçirip kendilerine uydurmak için bütün gayretlerini sarf ettikleri bildirilmektedir.⁴⁶⁴ Çünkü mü’minlerin iman etmeleri, inkar edenler tarafından bir üstünlük olarak addedildiğinden, bu nedenle onlar da mü’minlerin bu yolla üstün duruma geçmelerini istemedikleri için, toptan küfre dönüp inkar ederek, onların da kendileriyle eşit seviyede olmalarını arzu etmektedirler.

İnkarcıların kıskandıkları ve çekemedikleri diğer bir yön de, Hz. Peygamber’in şahsı ve O’nun tebliğidir. Kalem suresinde inkarcıların bu psikolojik durumu şöyle tasvir edilmektedir: “Şüphesiz inkâr edenler Zikr’i (Kur’an’ı) duydukları zaman neredeyse seni gözleriyle devirecekler. (Senin için,) ‘Hiç şüphe yok o bir delidir’ diyorlar.”⁴⁶⁵ Bu ayet inkar edenlerin Hz. Peygamber’e olan düşmanlıklarının, kinlerinin ve hasetlerinin doruk noktada olduğunu göstermektedir. Çünkü gözleri, inkarcıların bu duygularını ele vermektedir. Hasedin belirtilerini bir insanın yüz hatlarında, özellikle bakışlarında görmek mümkündür.⁴⁶⁶ Nasıl ki öfkenin bedende bir hükmü olduğu gibi, gözlerin de karşılardakine bakışlarına göre iyi veya kötü bir hükmü, yani bir etkileme gücü vardır.⁴⁶⁷ O halde fiili engellemeyle Hz. Peygamber’i davasından döndüremeyen inkarcılar, birtakım gizli güçleri devreye

⁴⁶⁰ Kur’an, 2: 146; 6: 20.

⁴⁶¹ Kur’an, 2: 105.

⁴⁶² Kur’an, 2: 109.

⁴⁶³ Kur’an, 4: 89.

⁴⁶⁴ Yılmaz, “Kur’an’a Göre İnkârın Psikolojik Tezahürleri”, s. 112.

⁴⁶⁵ Kur’an, 68: 51.

⁴⁶⁶ Adler, *İnsanı Tanıma Sanatı*, s. 181.

⁴⁶⁷ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, VIII, s. 47.

sokarak O’nu bu vasıtalarla ortadan kaldırmayı öyle arzu etmişlerdir ki, başvurdukları bu yol, onların ne kadar aciz olduklarını, acizliklerinden kendilerini neredeyse paramparça edeceklerini, birbirlerini yiyeceklerini ortaya koymaktadır.⁴⁶⁸

İnkâr edenlerin tavırları incelendiğinde, hasedin aslının düşmanlık olduğu görülmektedir. Düşmanlığın aslı da, bir hedef üzerinde çarpışmaktır; o tek hedef de, uzak olan kimseleri değil, birbirleriyle münasebetleri olanları toplamaktadır. Bunun için haset, münasebetleri olanlar arasında çok olur.⁴⁶⁹ Gazali de hasedi, hedeflerin müşterek olması, yakınlık ve iddia seviyesinin yüksekliğine bağlar.⁴⁷⁰ Münafıklar da, Müslümanlarla olan münasebetleri ve hedeflerinin çatışması nedeniyle duydukları kin ve düşmanlık sebebiyle, olaylar karşısında gösterdikleri tavır ve hareketlerinde tipik bir çekememe örneği sergilemektedirler.⁴⁷¹ Kur’an onların bu konudaki psikolojik yapılarını tanıtmak amacıyla şu ifadelerle yer vermektedir: “Ey iman edenler! Sizden olmayanlardan hiçbir sırdaş edinmeyin. Onlar size fenalık etmekten asla geri kalmazlar. Hep sıkıntıya düşmenizi isterler. Onların kinleri konuşmalarından apaçık ortaya çıkmıştır. Kalplerinde gizledikleri ise daha büyüktür... Onlar sizinle karşılaştıkları zaman ‘inandık’ derler. Ama kendi başlarına kaldıklarında, size karşı kinlerinden dolayı parmaklarını ısırırlar... Size bir iyilik dokunursa, bu onları üzer. Başınıza bir kötülük gelse, ona sevinirler. De ki: ‘Öfkenizden ölün!’”⁴⁷² Onların kıskanmalarına sebep olan mü’minlere karşı besledikleri bu kin ve düşmanlık, ceza olarak kıyamete kadar kendi aralarına salıverilmiş olup,⁴⁷³ onlar sürekli olarak birbirlerini kötüler ve kınar bir tavra müptela kılınmışlardır.⁴⁷⁴ Onların yüzlerinden belli olan bu duygularına hakim olamayışları Kur’an’da, “Kendilerine ayetlerimiz açık açık okunduğu zaman, o kafirlerin yüz ifadelerinden inkarlarını anlarsın. Neredeyse, kendilerine ayetlerimizi okuyanlara hışımla saldıracaklar.”⁴⁷⁵ ayetiyle dile getirilmektedir. Zaten insanın iç alemindeki oluşumlar, yüzüne yansır. Bir bakıma yüz, ayna görevini yerine getirdiğinden, içimizde besleyip büyüttüğümüz niyetlerimiz, inançlarımız, kinlerimiz, nefretlerimiz,

⁴⁶⁸ Yılmaz, “Kur’an’a Göre İnkârın Psikolojik Tezahürleri”, s. 113.

⁴⁶⁹ Mahmut Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Din Eğitimi*, 4. Baskı, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011, ss. 215-216

⁴⁷⁰ Gazali, *İhyâu Ulûmi’-d-Dîn*, C III, s. 431.

⁴⁷¹ Yolcu, *Kur’an’da İnkâr Psikolojisi*, s. 139.

⁴⁷² Kur’an, 3: 118-120.

⁴⁷³ Kur’an, 5: 14.

⁴⁷⁴ Bkz. Yılmaz, “Kur’an’a Göre İnkârın Psikolojik Tezahürleri”, s. 116.

⁴⁷⁵ Kur’an, 22: 72.

düşmanlıklarımız, hasedimiz yüzümüzün ve konuşmamızın titreşimine yansır ki,⁴⁷⁶ bu ayette de bu durum ortaya konulmaktadır.

Bütün bu ayetler birlikte değerlendirildiğinde, haset duygusunun, gerisinde birçok psikolojik ve sosyolojik sebep bulunan karmaşık bir duygu olduğu görülmektedir. Gazali de, hasedin sebeplerini düşmanlık ve kin gütme, üstünlük duygusu, kibir, böbürlenme, ulaşılmak istenen şeylerden mahrum kalma korkusu, makam ve mevki tutkusu, nefsin kötülük ve çirkinliği şeklinde sıralamaktadır.⁴⁷⁷

Aslında arka planında birçok sebebi barındıran kıskançlık olgusu, doğuştan gelen gerekli bir duygu iken, bunu düşmanlığa, kine ve hasede dönüştüren, insanın kendisidir. Haset, insanın sonradan elde ettiği, hiç olumlu tarafı ve etkinliği olmayan, nefis denen tanrının ondan olabildiğince beslendiği bir duygudur.⁴⁷⁸ Psikolojide yıkıcı kıskançlık duygusu şeklinde de değerlendirilen haset duygusunun, yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi, aklı kapatan, muhakeme gücünü zayıflatan bir yönü vardır. Bu nedenle haset, açık bir gerçeği bile reddetme ihtimali doğurduğu için, kıskanç insanlar, gerçeği tam anlamıyla görememekte ve yanlış algılamada bulunabilmektedirler.⁴⁷⁹ Kaynaklarda bir hastalık olarak nitelendirilen haset duygusunun ilim ve amelle tedavi edilebileceği belirtilerek, bunun yolları gösterilmeye çalışılmıştır.⁴⁸⁰ Dolayısıyla bu tedavi yolları doğrultusunda hareket eden mü'minler, dünya nimetlerinin geçici, ahiret nimetlerinin sınırsız ve sonsuz olduğuna inanarak, haset duygusunu kontrol altında tutarken,⁴⁸¹ bu inançtan mahrum olanlar, dünya sevgisine kapılarak, her konuda yeterli olma ve bütün üstün özelliklere sadece kendisinin sahip olması arzusu içerisinde haset ateşiyle inançsızlığa düşebilmektedir.

2.3.4. İnat

Sözlükte “uzaklaşmak, topluluktan ayrı durmak, yoldan çıkmak, hedeften, maksattan, haktan sapmak” gibi anlamlara gelen *inat* kavramı,⁴⁸² terim olarak genellikle “kişinin bir görüş, inanç ve davranışı doğru olduğunu bilmesine rağmen

⁴⁷⁶ Bayraklı, *Kur'an'da İçsel-Sosyal- Maddi Çevre Kavramları*, s. 98.

⁴⁷⁷ Gazali, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, C III, ss. 432- 433.

⁴⁷⁸ Bayraklı, *Kur'an'da İçsel-Sosyal- Maddi Çevre Kavramları*, s. 137.

⁴⁷⁹ Tarhan, *Duyguların Dili*, s. 180.

⁴⁸⁰ Çağrı, “Haset”, XVI, s. 379.

⁴⁸¹ Coşkun, “Kur'an Işığında İnkârın Psikolojik Sebepleri”, s. 140.

⁴⁸² el-İsfahani, *Müfredat*, s. 1056.

reddetmesi, aykırı davranmakta direnmesi” şeklinde açıklanmaktadır.⁴⁸³ Kur’an-ı Kerim’de dört yerde geçmekte olan “inatçı” kavramı ise, tefsirlerde “doğru olan bir şeyi, doğruluğunu bildiği halde reddeden veya karşı çıkan, direnen isyankar kimse”⁴⁸⁴ olarak açıklanmaktadır.

Hakikati gerçek dışı, doğruyu yanlış, yanlış doğru şeklinde, bile bile iddia etme gibi tehlikeler içeren inatlaşma, Kur’an’da inkarcıların bir özelliği olarak gösterilmekte⁴⁸⁵ ve onun vardığı tehlikeli sonuçlara işaret edilerek inatçı kişi, birtakım sıfatlarla nitelendirilmektedir. Hz. Nuh’un kavmini gece gündüz imana her davet ettiğinde onların, parmaklarını kulaklarına tıkayıp, elbiselerine bürünerek, inanmamakta direndiklerini ifade eden ayetlerde,⁴⁸⁶ inatçı kişinin “ısrar eden, ayak direten” bir özelliğe sahip olduğu ortaya konulmaktadır. Başka bir ayette “(Allah:) ‘Atın cehenneme, (hakka karşı) inatçı, hayrı hep engelleyen, haddi aşan şüpheci her kafiri! Allah ile beraber, başka bir ilah edinen o kimseyi atın şiddetli azabın içine!’ (der.)”⁴⁸⁷ buyurularak, ısrarla iyiliği engelleyen ve Allah’tan başka tanrı edinen inkarcı kişi ise, “inatçı kafir” sıfatıyla anılmakta, diğer iki ayette geçen “İşte Ad kavmi! Rablerinin ayetlerini inkar ettiler. O’nun peygamberlerine karşı geldiler ve inatçı her zorbanın emrine uydular.”⁴⁸⁸, “Peygamberler, Allah’tan yardım istediler ve her inatçı zorba hüsrana uğradı.”⁴⁸⁹ ifadelerinde de inkar eden kişi için, “inatçı zorba” tabiri kullanılarak, zorbalıkla inatçılık arasındaki ilişkiye ve bu huyların ahlaki tehlikesine dikkat çekilmektedir.

Ehl-i Kitab’ın ve Mekkeli müşriklerin, Hz. Peygamber’in risaletini inkar etmelerinde bu inatçı tutumlarının etkisi büyük olmuştur.⁴⁹⁰ Müşrikler Hz. Peygamber’in yaşantısını ve durumunu çok iyi biliyorlardı. Açıkta davet başladığında Hz. Peygamber’in Kureyşlilere hitaben yaptığı konuşmada, kendisinin söylediği her söze inanıp inanmadıklarını, güvenilirliğini test etmek için sorduğu soruya, müşriklerin “Evet! Çünkü şu ana kadar yalan söylediğini görmedik, seni

⁴⁸³ Mustafa Çağrı, “İnat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXII, 2000, s. 265.

⁴⁸⁴ Esed, *Kur’an Mesajı*, s. 1205.

⁴⁸⁵ Yılmaz, “Kur’an’a Göre İnkârın Psikolojik Tezahürleri”, ss. 120-121.

⁴⁸⁶ Kur’an, 71: 5-7.

⁴⁸⁷ Kur’an, 50: 24-26.

⁴⁸⁸ Kur’an, 11: 59.

⁴⁸⁹ Kur’an, 14: 15.

⁴⁹⁰ Coşkun, “Kur’an Işığında İnkârın Psikolojik Sebepleri”, s. 140.

doğru sözlü olarak biliriz.”⁴⁹¹ cevabını vererek onu tasdik etmeleri, Bizans İmparatoru Herakliyas’un, Ebu Süfyan’a, henüz Müslüman değilken, Hz. Muhammed’in sıfatlarını sorduğunda, Ebu Süfyan’ın da onun doğruluğunu, güvenilirliğini ve soyunun temizliğini itiraf etmesi⁴⁹² gibi hususlar, bu insanların, son Peygamber’in doğruluğu hususunda her hangi bir şüpheden dolayı değil, gerçeği bile bile inat etmelerinden dolayı iman etmediklerini göstermektedir.

Kibir ve inatçılığıyla temayüz etmiş inkarcıların prototipi olarak kabul edilen Velid b. Mugire de,⁴⁹³ gerçeği bildiği halde inkar eden Mekkeli müşriklerden biridir. Velid b. Mugire, Kureys’in ileri gelenlerinden olup, oldukça zengin ve çok sayıda oğulları olan biri olmasına rağmen, Allah’ın kendisine lutfettiği nimetlere şükredecek yerde, hem Allah’a hem de Peygamber’e karşı nankörlük etmiş, İslam’ı yok etmek isteyenlere öncülük etmiştir.⁴⁹⁴ Allah’ın kendisine birçok nimet vermesine rağmen, yine de O’nun ayetlerini tanımamakta direnen bu inkarcı kişi Kur’an’da, “Hayır, umduğu gibi olmayacak. Çünkü o, bizim ayetlerimize karşı inatçıdır.”⁴⁹⁵ şeklinde “inatçı” sıfatıyla nitelenmekte ve kınanmaktadır. Bu nedenle onun bu küfrüne, Allah’tan gelen esasların doğruluğunu bilmesine rağmen diliyle inkar ettiği için, “küfür inadı” denilmiştir.⁴⁹⁶ Velid b. Mugire hakkında indiği belirtilen Müddessir suresindeki bu ayetlerle aslında Allah, inatçı kafirin özelliklerini ortaya koymuştur.⁴⁹⁷

Örneklerde görüldüğü gibi, inatçı müşrik, Hakkı kabul etmeyen, kedisine yapılan öğütlere yüz çeviren, kendi cehalet ve yanlışları arasında boğulup giden, akli ölçü kabul etmeyen, hakikati öğrenmeyi istemeyen bir yapıya sahiptir.⁴⁹⁸ Bu durum Kur’an’da, "Andolsun, biz bu Kur'an'da insanlara her türlü misali değişik şekillerde açıkladık. Yine de insanların çoğu ancak inkarda direttiler.”⁴⁹⁹ ayetinde vurgulanmaktadır. Ayetin devamında müşriklerin iman etmeme hususundaki inatları, Hz. Peygamber’den isteklerinden de anlaşılmaktadır. Bu ayette müşriklerin Hz.

⁴⁹¹ İsmail Yiğit ve Raşit Küçük, *Hazreti Muhammed: Siyer-i Nebi*, İstanbul: Kayıhan yayınları, 2011, s. 95.

⁴⁹² Yiğit ve Küçük, *Hazreti Muhammed*, s. 255.

⁴⁹³ Coşkun, “Kur’an Işığında İnkârın Psikolojik Sebepleri”, s. 141; Kasapoğlu, *Kur’an’da İman Psikolojisi*, s. 181.

⁴⁹⁴ Karaman vd., *Kur’an Yolu*, C V, s. 495.

⁴⁹⁵ Kur’an, 74: 16.

⁴⁹⁶ Bkz. Kasapoğlu, *Kur’an’da İman Psikolojisi*, s. 181.

⁴⁹⁷ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, C VIII, s. 160.

⁴⁹⁸ Bkz. Kasapoğlu, *Kur’an’da İman Psikolojisi*, s. 180-181.

⁴⁹⁹ Kur’an, 17: 89.

Peygamber’e, "Yerden bize bir pınar fişkırtmadıkça, yahut senin hurmalardan, üzümlerden oluşan bir bahçen olup, aralarından şarıl şarıl ırmaklar akıtmadıkça, yahut iddia ettiğin gibi, gökyüzünü üzerimize parça parça düşürmedikçe, yahut Allah'ı ve melekleri karşımıza getirmediğimiz, yahut altından bir evin olmadıkça, ya da göğ'e çıkmadıkça sana asla inanmayacağız. Bize gökten okuyacağımız bir kitap indirmedikçe göğ'e çıktığına da inanacak değiliz."⁵⁰⁰ diyerek bahane aramaları, işi yokuşa sürmeleri, onların, aslında iman etme niyetiyle diyaloga girmediklerini, dolayısıyla bunun da inatlarından kaynaklanan psikolojik bir dengesizlik olduğunu göstermektedir.⁵⁰¹

Bu durum bütün peygamberlere yöneltilen bir istektir. Hz. Musa'nın kavminin, "Ey Musa! Biz Allah'ı açıktan açığa görmedikçe sana asla inanmayız."⁵⁰² demeleri, Ad kavminin Hz. Hud'a, "Ey Hud! Sen bize açık bir mucize getirmedi. Biz de senin sözünle ilahlarımızı bırakacak değiliz. Biz sana iman edecek değiliz."⁵⁰³ diye karşı çıkmaları, inatlarının, bu tip insanların düşünme kabiliyetlerini dumura uğrattığını, bu nedenle anlamsız ve gereksiz isteklerde bulunduklarını göstermektedir. Zaten Peygamberlerin "ben size şu delil ile geldim" şeklinde onların istediği tarzda açıklamaları yok ise de, yaratılışı göstererek akıl ve kalbe hitap eden delilleri vardır. Kur'an'da daima tercih edilen bu türlü deliller ve mucizelerse Hz. Salih'in devesi, Hz. Musa'nın değneği gibi özel mucizelerden daha asil, daha kuvvetlidir. Fakat bu tip insanlar, inatlarından dolayı, kendilerini fiilen imana zorlayacak mecburi bir güç görmedikçe, bu gibi akli delillere önem vermemektedirler.⁵⁰⁴ Davet ve tebliğin bütün açıklığına, ikna ediciliğine rağmen müşriklerin red ve inkarda inat etmeleri, küstahça tavırlarını sürdürmeleri karşısında "Sizinle benim aramda şahit olarak Allah yeter. Çünkü O, kullarından hakkıyla haberdardır, onları hakkıyla görendir."⁵⁰⁵ ayetleri, Peygamber'e güven telkin ederken, inkarcılara da bu anlamsız tavırlarının Allah tarafından bilindiği hatırlatılarak bir defa daha uyarıda bulunmaktadır.⁵⁰⁶

Sonuç olarak ne yazık ki, akla ve kalbe hitap eden bütün bu uyarılara karşı, akıl ve vicdandan ziyade bencil ve ilkel duyguların etkisiyle hareket ederek, İslami

⁵⁰⁰ Kur'an, 17: 90-93; Bu konudaki diğer ayetler için bkz. Kur'an 11: 12; 10: 20; 25: 21; 6: 124.

⁵⁰¹ Yılmaz, "Kur'an'a Göre İnkârın Psikolojik Tezahürleri", s. 121.

⁵⁰² Kur'an, 2: 55.

⁵⁰³ Kur'an, 11: 53.

⁵⁰⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C IV, ss. 421-422.

⁵⁰⁵ Kur'an, 17: 96.

⁵⁰⁶ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, C III, s. 522.

değerlere karşı küstahça direnen, hatta bir kısım insanları da zorbalık yoluyla kendine uydurmaya çalışan bu zihniyetteki insanlar, apaçık olan gerçeği göremeyip inançsızlığa düşebilmektedir.

2.3.5. Nankörlük

Nankörlük kelimesi, Farsça'da "ekmek" anlamındaki *nân* ile, "görmeyen, kör" manasındaki *kûr* kelimelerinden oluşan ve "yediği ekmeğin, gördüğü iyiliğin kıymetini bilmeyen, nimeti inkar eden" anlamına gelen *nânkûr*den türetilmiştir.⁵⁰⁷ Arapça'da ise nankörlük kelimesi, *küfr* kökünden gelmekte olup, *küfr* kökü de, biri "imanın karşıtı" olan *küfür*, diğeri "şükürün karşıtı" olan *küfran* olmak üzere iki farklı anlam içerir.⁵⁰⁸ Kur'an'da genel olarak nankörlüğü ifade etmek üzere *küfr* kökünden gelen *küfran* kavramı kullanılmaktadır. *Küfran* kavramı, çoğunlukla Kur'an'da, "(gerçek sahibinin Allah olduğu kalben bilindiği halde izhar edilen söz ve fiillerle) nimeti inkar etme" anlamına gelmekte⁵⁰⁹ ve bu kavramın, *mü'min* kelimesinin zıddı olan *kafir* sözcüğünün çoğulu olarak kullanımının da fazla olduğu görülmektedir.⁵¹⁰ Yine Kur'an'da "nimete nankörlükte aşırı giden kimse" de aynı kökten gelen *kefûr* tabiriyle nitelendirilmektedir.⁵¹¹

Kur'an'da nankörlük kelimesinin zıddı olarak, "Allah'ın verdiği sayısız nimetleri düşünüp izhar etme,"⁵¹² "verdiği nimetlerden dolayı kulun Allah'a minnettarlık duyması, bunu sözleri ve amelleriyle göstermesi"⁵¹³ anlamına gelen *şükür* kelimesi geçmektedir. Kalbin, dilin ve diğer organların şükürü şeklinde üç kısma ayrılan şükür; kalpte düşünce olarak başlayan, dil ile ifadesini bulan ve organların amaçlarına uygun kullanılışına kadar uzanan geniş bir alanı kapsamaktadır.⁵¹⁴ Gazali'ye göre, şükürün kemalinin ilim, hal ve amel olmak üzere üç mertebesi vardır: İlim, asıldır, hali doğurur. Hal de, ameli meydana getirir. İlim, nimeti vereni ve nimetin Allah'tan geldiğini bilmektir. Hal, verdiği nimete bu anda

⁵⁰⁷ Mustafa Çağrı, "Nankörlük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXXII, 2006, s. 382.

⁵⁰⁸ Çağrı, "Nankörlük", XXXII, s. 382.

⁵⁰⁹ el-İsfahani, *Müfredat*, s. 1284.

⁵¹⁰ el-İsfahani, *Müfredat*, s. 1286.

⁵¹¹ el-İsfahani, *Müfredat*, s. 1284.

⁵¹² el-İsfahani, *Müfredat*, s. 815.

⁵¹³ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, C III, s. 305.

⁵¹⁴ Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, C I, İstanbul: İşaret Yayınları, 2001, s. 427.

sevinmektir. Amel, nimeti verenin maksadına ve arzusuna uygun olarak hareket etmektir. İşte bu hareketin zirvesine şükür denilir.⁵¹⁵

Kur'an, insanın şükretmesi için ne kadar çok neden olduğunu anlatmak için, her şeye kadir olan Allah'ın özellikle lütuf ve kerem sahibi bir ilah olduğunu en güçlü kelimelerle vurgulamakta ve insana bahşetmiş olduğu nimetlerin ayrıntılı bir listesini vermektedir.⁵¹⁶ "Allah sizi, analarınızın karnından siz hiçbir şey bilmez durumda iken çıkardı. Şükredesiniz diye size kulaklar, gözler ve kalpler verdi. Gökyüzünde Allah'ın emrine boyun eğerek uçan kuşları görmüyorlar mı? Onları gökte ancak Allah tutar. Şüphesiz bunda inanan bir toplum için ibretler vardır. Allah, size evlerinizi huzur ve dinlenme yeri yaptı. Hayvanların derilerinden gerek göç gününüzde, gerek ikamet gününüzde kolayca taşıyacağınız evler; onların yünlerinden, yapağlarından ve kıllarından bir süreye kadar yararlanacağınız ev eşyası ve geçimlikler meydana getirdi. Allah, yarattıklarından sizin için gölgeler yaptı ve dağlarda da sizin için barınaklar var etti. Sizi sıcaktan koruyacak elbiseler ve savaşta sizi koruyacak zırhlar verdi. Böylece Allah, Müslüman olasınız diye üzerinizde olan nimetini tamamlıyor. Ey Muhammed! Eğer yüz çevirirlerse, artık sana düşen açık bir tebliğden ibarettir. Onlar, Allah'ın nimetini bilirler, sonra da inkâr ederler. Onların çoğu kâfirlerdir."⁵¹⁷ ayetlerine göre, O'nun yarattığı insan, her şeyi, varlığını ve rızkını, Allah'ın sınırsız lütuf ve keremine borçludur. Bu da demektir ki, insan, yaşamının her anında Allah'ın kendisine yapmakta olduğu iyiliğin karşılığı olarak, O'na karşı minnettarlığını göstermekle yükümlüdür. Buna rağmen kafir ise, Kur'an'da da belirtildiği gibi, Allah'ın lütuf ve keremine nail olduktan sonra, davranışında hiçbir minnettarlık işareti göstermemekte ve hatta ona lütufta bulunmuş Kerem Sahibi'ne karşı isyankar davranmaktadır.⁵¹⁸

İnsanların böyle bir nankörlük sergilemelerine nimetlerin sürekliliği de neden olabilmektedir.⁵¹⁹ Çünkü nimetlerin sürekliliği, bu kimselere, onların birer nimet olduğunu unutturmaktadır. "Şüphesiz biz onu (ömür boyu yürüyeceği) yola koyduk. O, bu yolu ya şükrederek ya da nankörlük ederek kat eder."⁵²⁰ ayetinde belirtildiği gibi, insanın önünde, sahip olduğu nimetlerin bilinci içinde, onları verenin

⁵¹⁵ Gazali, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, C IV, s. 157.

⁵¹⁶ Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, 5. Baskı, İstanbul: Pınar Yayınları, 2013, s. 200, 203.

⁵¹⁷ Kur'an, 16: 78-83; Diğer ayetler için bkz. Kur'an, 16: 3-18; 10: 31.

⁵¹⁸ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 200.

⁵¹⁹ Bkz. Coşkun, "Kur'an Işığında İnkârın Psikolojik Sebepleri", s. 143.

⁵²⁰ Kur'an, 76: 3.

hoşnutluğuna götüren, imanın aydınlattığı bir hayat yolu bulunmasına rağmen, ilahi hazineden hep alarak yaşamamanın verdiği kanıksama hali ile insan, sahip olduğu nimetlerin farkına bile varamadan, onları bir verenin bulunduğu bilincinden uzak olabilmektedir.⁵²¹ Bu nedenle Kur'an'da, "O, yeryüzünü sizin ayaklarınızın altına serendir... Göktekinin sizi yere geçirivermeyeceğinden emin mi oldunuz?... Yahut göktekinin, üzerinize taş yağdıran rüzgar göndermeyeceğinden mi emin oldunuz?... Üstlerinde kanat çırparak uçan kuşlara bakmazlar mı? Onları (havada) ancak Rahman tutuyor... Yahut Rahman'dan başka size yardım edecek şu ordunuz (taraftarlarınız) kimlerdir?... Peki, Allah rızkınızı keserse, kimdir size rızık verecek olan?... Suyunuz çekilirse, size kim temiz bir akarsu getirir?"⁵²² şeklindeki ayetlerle süreklilik arzeden, her gün gördüğümüz için önemini gözden kaçırdığımız, gerçekte ise Allah'ın sanat ve kudretini gösteren, O'nun varlığına ve birliğine işaret eden nimetler gözler önüne serilerek, insanın nankörlüğe eğilimli yapısına dikkat çekilmektedir.

İnsanların, sıkıntılı zamanların ardından sergiledikleri davranışları gözlemlendiğinde, nankörlüğe eğilimli doğası özellikle ortaya çıkmaktadır.⁵²³ Bu durum şu ayetlerle ifade edilmektedir: "Gemiye bindikleri zaman (fırtınaya yakalanınca kurtulmak için) dini Allah'a has kılarak O'na dua ederler. Onları kurtarıp karaya çıkardığı zaman ise bir de bakarsın ki, Allah'a ortak koşuyorlar. Kendilerine verdiğimiz nimetlere nankörlük etsinler ve bir süre daha faydalansınlar bakalım! İleride bilecekler"⁵²⁴, "Rabbimiz, lütfundan nasip arayasınız diye sizin için denizde gemiler yürütendir. Şüphesiz O, size karşı çok merhametlidir. Denizde size bir sıkıntı dokunduğunda bütün taptıklarınız (sizi yüzüstü bırakıp) kaybolur, yalnız Allah kalır. Fakat sizi kurtarıp karaya çıkarınca yüz çevirirsiniz. Zaten insan çok nankördür."⁵²⁵, "Eğer yüz çevirirlerse (bilesin ki), biz seni onlara bekçi göndermedik. Sana düşen, sadece tebliğdir. Gerçekten biz insana katımızdan bir rahmet tattırdığımızda ona sevinir; ama elleriyle yaptıkları işler yüzünden onlara bir kötülük dokunursa o zaman da insan pek nankördür."⁵²⁶ ayetlerinde Allah, bunca nimet vermesine rağmen, insanların çoğunun O'na karşı şükür görevlerini ihmal ettiklerini ifade ederken,

⁵²¹ Halil Altuntaş, "Ramazan'da Şükürü Kuşanmak", *Diyanet Aylık Dergi*, 283, 2014, s. 31.

⁵²² Kur'an, 67: 15-17, 19-21, 30.

⁵²³ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 202.

⁵²⁴ Kur'an, 29: 65-66.

⁵²⁵ Kur'an, 17: 66-67.

⁵²⁶ Kur'an, 42: 48.

özellikle son iki ayette de insanı, tabiatındaki bu nankörlük dolayısıyla “kefur” diye nitelendirmektedir.⁵²⁷ Bu ayetlerde kullanılan “kefur” tabiri, küfrün ileri bir derecesini ifade etmektedir ve başına gelen en küçük bir sıkıntıyı aklında tuttuğu halde, yararlandığı bütün nimetleri unutan insan tipine işaret etmektedir.⁵²⁸

İnsanın tabiatındaki nankörlüğe işaret eden bir başka ayette de, “Eğer insana tarafımızdan bir rahmet (nimet) tattırır da, sonra bunu ondan çekip alırsak, şüphesiz o ümitsiz ve nankör olur. Ama kendisine dokunan bir sıkıntıdan sonra, ona bir nimet tattırırsak mutlaka, “Kötülükler benden gitti” diyecektir. Çünkü o, şımarık ve böbürlenmiş biridir.”⁵²⁹ buyurulmaktadır. Ayette ifade edildiği gibi, inkarcılar, sahip oldukları mal, servet, ilim, sağlık gibi maddi ve manevi kıymetlerin sırf kendi çabalarıyla veya tesadüfen ellerine geçtiğine inanırlar. O nimetin tesadüfen ellerine geçtiğine inandıkları, Allah’tan geldiğine inanmadıkları için, nimet ellerinden gittiğinde de, onun tekrar gelmesini adeta imkansız görerek,⁵³⁰ Allah’ın yine vereceğini düşünmezler, geçmişte verileni de hemen unutur, şükretmez, büsbütün nankör kesilirler. O nimete tekrar kavuşsalar bile yine nankör olurlar. Çünkü nimeti yine tesadüfen ya da kendi çabalarıyla elde ettiklerine inanır ve Allah’a şükretmezler. Hatta ellerine geçen nimetlerden dolayı kendilerinde bir üstünlük ve değer görerek, o nimet, yalnız kendilerinin gücünün eseriymiş gibi gelecekte emin olarak sevinir, ileri görüşlü olmalarıyla, bilgi ve başarılarıyla övmeye başlar,⁵³¹ aslında Allah’ın böyle yapmasındaki maksadın, cezalarını ertelemek olduğunu unutulur.⁵³² Oysaki Allah, bu mühleti onlara içinde bulundukları saçmalık üzerinde düşünebilmeleri, kendilerine tanınan bu süre içinde yollarını belirleyebilmeleri için ve kendilerini, içinde bulundukları refah ortamının derin temelleri olduğunu ve bundan sonra da hep olacağını sanıp aldatmalarını diye vermiştir.⁵³³ Ama bu insanlar, dünyada elde ettikleri bu üstünlük ile her şeye kavuştuklarına, mutluluğun en üst noktasına ulaştıklarına inanırlar.⁵³⁴ Ahiret hayatı için va’dedilen daha güzel nimetleri dikkate almazlar. Dolayısıyla bir kısmı ahireti inkar ederken, bir kısmı da ahiret olsa bile,

⁵²⁷ Çağrı, “Nankörlük”, XXXII; s. 382.

⁵²⁸ İzutsu, *Kur’an’da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 203.

⁵²⁹ Kur’an, 11: 9-10.

⁵³⁰ Bkz. Coşkun, “Kur’an Işığında İnkârın Psikolojik Sebepleri”, s. 143.

⁵³¹ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, C IV, s. 405.

⁵³² Bkz. Kur’an, 68: 45.

⁵³³ Mevdûdî, *Tefhimu’l-Kur’an*, C II, s. 378.

⁵³⁴ Bkz. Coşkun, “Kur’an Işığında İnkârın Psikolojik Sebepleri”, s. 142.

dünyadaki üstün konumları itibariyle kendilerine orada da bolca nimetler verileceğine inanırlar.

İnsan, Allah'ın ihsan ettiklerine karşı takındığı “küfr” tavrı yüzünden, aynı zamanda “zalım” yani adaletsiz ya da haksız olmakla suçlanmaktadır.⁵³⁵ “Allah, gökleri ve yeri yaratan, gökten yağmur indiren ve onunla size rızık olarak türlü meyveler çıkaran, emri gereğince denizde yüzmek üzere gemileri emrinize veren, nehirleri de hizmetinize sunandır. O, adetleri üzere hareket eden güneşi ve ayı sizin hizmetinize sunan, geceyi ve gündüzü sizin emrinize verendir. O, istediğiniz şeylerin hepsinden size verdi. Eğer Allah'ın nimetlerini saymaya kalkışsanız sayamazsınız. Şüphesiz insan çok zalimdir, çok nankördür.”⁵³⁶ ayetlerinde Allah, insana istediği her şeyi, hayatının her safhasında faydalanabileceği maddi ve manevi nice nimetleri verdiğini ve bu nimetlerin sayılamayacak kadar çok olduğunu vurgulamış, bütün bu nimetlerden faydalanan insanoğlunun ise, her an Allah'a şükretmesi gerektiği halde, o nimetleri vereni görmezlikten gelerek nankörlük ettiğine, bu sebeple de insanoğlunun çok zalim olduğuna dikkat çekmiştir.⁵³⁷

Ayrıca Kur'an'da şirk yani Allah'a ortak koşmak da şükr'ün karşıtı olarak kullanılmakta ve nankörlüğün en karakteristik tezahürü olan küfr'ün yerini almakta⁵³⁸ ve şirk, zulüm olarak değerlendirilmektedir. “De ki: Sizler, açıktan ve gizlice O'na ‘Eğer bizi bundan kurtarırsa, elbette şükredenlerden olacağız’ diye dua ederken, sizi karanın ve denizin karanlıklarından (tehlikelerinden) kim kurtarır? De ki: Onlardan ve her türlü sıkıntıdan sizi Allah kurtarır. Ama yine de O'na ortak koşuyorsunuz.”⁵³⁹ Kur'an'da, Allah'a ortak koşmanın büyük bir zulüm olarak değerlendirilmesinin⁵⁴⁰ nedeni, olmayan bir şeyin Allah'a isnad edilmesidir. Kur'an'da, “O'nun hiçbir ortağı yoktur”⁵⁴¹ buyrulmasına rağmen müşriklerin Allah'a ortak yakıştırması, O'nu layık olduğu yere koymamaktır ki, bu, Allah'a yapılacak en büyük haksızlık ve zulümdür.⁵⁴² Eğer insan, kendisine verilen en büyük nimet olan akıllı, ilim ve hikmetle çalıştırır şükretmiş olur ki,⁵⁴³ zaten şükür de, organları yerli

⁵³⁵ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 203.

⁵³⁶ Kur'an, 14: 32-34.

⁵³⁷ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, C III, s. 319.

⁵³⁸ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 307.

⁵³⁹ Kur'an, 6: 63-64.

⁵⁴⁰ Bkz. Kur'an, 31: 13.

⁵⁴¹ Kur'an, 6: 163.

⁵⁴² Fersahoğlu ve Demir, *Din Eğitim ve Öğretiminde Duygu Eğitimi*, s. 121.

⁵⁴³ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Din Eğitimi*, s. 269.

yerinde kullanmayı gerektirir.⁵⁴⁴ Verilen nimeti doğru kullanan insan da, sonuçta nimetin gerçek sahibine ulaşır. Ama verilen nimetleri, ne için verilmişse o yönde gerektiği gibi kullanmadığında yani şirk koştuğunda ise, nimetin gerçek sahibinin hakkını vermediğinden, nankörlük ettiğinden zulmetmiş, hakikati örtmüştür. Bu yüzden Allah, kendisine şirk koşulmasını asla bağışlamayacağını⁵⁴⁵ belirterek, şirkin en büyük nankörlük olduğuna dikkat çekmiştir.

Görüldüğü gibi insan, şükür ile küfür, yani inanma ile inkar, nankörlükle minnettarlık arasında bir tercih yapmakla karşı karşıyadır ve bu hususta özgür iradeye sahiptir. Demek ki şükür, insan hayatının önemli bir dönüm noktası ve değişim alanını teşkil etmektedir. Kur'an'da, İsrailoğulları'na lutfedilen başlıca ilahi nimetler Hz. Musa'nın dilinden hatırlatıldıktan sonra, insanların şükretmesi halinde Allah'ın onlara nimetlerini artıracığı, nankörlük etmeleri durumunda ise azabının çok şiddetli olacağı⁵⁴⁶ bildirilir. Buradaki şükürden kastedilen, sadece dil ile teşekkür etmek değil, Allah'ın yoluna uymaktır. Allah'ın yolu insanın düşüncesini, davranışını ve hareketini yönlendirecek, sonuçta da insanın davranışlarını hidayet noktasında değiştirecektir. Böyle bir değişim insan hayatında meydana gelmezse, Allah'ın lütuf ve nimetleri kendisinde artmış olmayacaktır. Şükürün nimeti artırması demek; hidayet, muvaffakiyet, iç huzuru ve ilahi himayenin artırılmasıdır.⁵⁴⁷

O halde şükretmek, en büyük nimet olan tevhide götüren bir özellik taşıırken, ilahi nimetler karşısında nankörce davranmak da tam tersi etki yapacaktır. Zaten bu konuyla ilgili olarak Kur'an'da nankörlüğün, açlık ve güven ortamının bozulması gibi dünyevi sıkıntılara sebep olacağı⁵⁴⁸ belirtilerek, Allah'ın doğru yolu gösteren mesajına bilerek karşı çıkmamanın, dönüp dolaşıp eninde sonunda insanların başına sadece ahirette değil, bu dünyada da vahim sonuçlar, büyük felaketler açacağı ifade edilmiştir.⁵⁴⁹ Bu durumda insanlar, nankörlük ederek hem Allah'a karşı zulmetmiş, hem de verilen nimetlerin karşılığında kendi iç dünyalarında, Allah'ın onlardan

⁵⁴⁴ Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, C I, s. 427.

⁵⁴⁵ Bkz. Kur'an, 4: 48.

⁵⁴⁶ Kur'an, 14: 5-8.

⁵⁴⁷ Bkz. Altıntaş, *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet*, 2. Baskı, İstanbul: Pınar Yayınları, 2013, s. 221.

⁵⁴⁸ Kur'an, 16: 112; 34: 17.

⁵⁴⁹ Esed, *Kur'an Mesajı*, s. 554.

beklediği manevi değişimi meydana getirmediğinden, akıllarının ve gönüllerinin hakkını vermedikleri için aynı zamanda kendi kendilerine de zulmetmiş olurlar.⁵⁵⁰

Netice olarak, sıklıkla “iman”ın karşıtı olarak kullanılan “küfr” kelimesinin orijinal anlamının merkezinde “nankörlük” unsuru bulunduğu görülmektedir.⁵⁵¹ Çünkü “mutlak hakikatin örtülmesi” anlamındaki küfre (inançsızlığa)⁵⁵² yol açan esas sebep, nimetin gerçek sahibini bildiği halde bilmezlikten gelmek, şükretmemek, yani nankörlük etmektir. Aslında insanların, Allah’ın verdiği kabiliyetleri geliştirerek şükürün gereğini yerine getirmeleri gerekirken, böyle davranmak suretiyle gerçek yaratıcıya ulaşma yolundaki bütün nimetleri görmezden gelerek, Allah’a verilmesi gereken hakkı vermemeleri ya da başka varlıklara yüklemeleri nankörlüğün bir sonucudur. Eğer insanlar, kendilerini geliştirip, akıllarını doğru yönde kullanmazlarsa, başlarına gelen şeylerin sebep ve sonuçları hakkında yanlış hükümlere doğru gider, böylece hamd ve şükür yerine şikayet ve nankörlük duygularını geliştirirler.⁵⁵³ Sonuçta, Allah’ın lütuf ve ihsanını görmezlikten gelme veya başka varlıklardan bilme şeklinde gerçekleşen nankörlük psikolojisi, en büyük nimet olan tevhit inancını örterek, nankörlüğün inançsızlığa götüren tehlikeli boyutlarını ortaya koymuş olur.

2.3.6. Atalar Kültü

Atalar kültü, “birçok inanç sisteminde gerçek veya efsanevi atalara saygı gösterilmesini ve hatta onların tanrılaştırılmasını ifade eden bir kavramdır.”⁵⁵⁴ İnsanoğlunun soyundan geldiği kimselere karşı tabii ve fitri olarak duymakta olduğu saygı ve sevginin zaman zaman aşırı bir şekle dönüşmesi, ataları ölümlemlerinden sonra da çeşitli şekillerde yaşatma fikrini ve çabasını doğurmuştur. Öte yandan ruhların yaşamaya devam ettiğine inanılmakla birlikte bu yaşama keyfiyetinin bilinmemesi veya yanlış değerlendirilmesi, önceleri ölümlerin ruhlarından korkup çekinmeye, daha sonraları da onlara tapınmaya yol açmıştır.⁵⁵⁵ Atalara tapınma kavramı ilk kez, ilkel kabile dinlerinin kaynağının “korku sonucu atalara tapınma” olduğunu ileri süren

⁵⁵⁰ Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, s. 447; Konuyla ilgili ayet için bkz. Kur'an, 2: 57.

⁵⁵¹ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 200.

⁵⁵² Alper, “Nifak ya da İmanda Çatışma”, s. 11.

⁵⁵³ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Din Eğitimi*, s. 270.

⁵⁵⁴ Kirman, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, s. 38.

⁵⁵⁵ Günay Tümer, “Atalar Kültü”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, IV, 1991, s. 42.

İngiliz filozofu Herbert Spencer tarafından kullanılmıştır.⁵⁵⁶ Bu inanışa göre ölen ataların varlıkları ruhen devam ettiği gibi, geride kalan akrabaları, yakınları ve bütün toplum için tasarruf yetkileri de devam etmektedir.⁵⁵⁷

Atalar kültü, tarihin belli bir dönemiyle, belli bir nesille sınırlı olmayıp, sosyal etkileşim kuralı gereği nesilden nesile geçerek süreklilik özelliği gösteren⁵⁵⁸ ve bu yolla birçok toplumda varlığını hissettirmiş olan bir olgudur. Özellikle Çin ve Japon kültüründe ayrıntılı, kuralları belirlenmiş ve oldukça yaygın bir gelenek olarak varlığını sürdürmüş olan atalar kültü inanışına, Yahudi ve Hristiyan geleneğinde, ayrıca eski Türkler’de az da olsa rastlanmakla beraber, aynı zamanda İslam’dan önce Araplar arasında da bir tür atalar kültürünün mevcut olduğu bilinmektedir.⁵⁵⁹ Birçok toplumda etkisini gösteren bu olgu, Kur’an’da da ısrarla vurgulanmakta, peygamberlerin hayatlarından kesitler sunularak, her dönemde toplumlar içerisinde bu düşünce yapısına sahip insanların varlığına dikkat çekilmektedir.

Hangi coğrafi mekanda, şartta ve hangi zaman diliminde olursa olsun her insan dünyaya geldiği andan itibaren kendini belirli bir toplumsal yapı içerisinde hazır bulur. Yeryüzüne adım attığında, onu insan kılan ayırıcı vasıflara sadece nüve halinde sahip olan insanın, yaşamaya başlamasıyla birlikte, çekirdek halinde taşıdığı bu özellikleri kuvve halinden fiil haline geçirmesini sağlayan iki temel unsurdan biri, ilk insandan günümüze kadar yaşamış bütün insanların tecrübelerinin birbirine aktarılmasıyla oluşan birikim, diğeri de içinde bulunduğu cemiyetin sosyo-kültürel özellikleridir. Bu anlamda insan, geçmişten aldığı tarihi mirası, toplumun karakteriyle şekillendirerek insanlığını bina eder. Yani fert yaşadığı toplum ve kültürün adamıdır.⁵⁶⁰ Dolayısıyla toplum içindeki insanı, kültür tarafından belirlenen tutum, değer ve norm gerçeklerinden tecrit ederek izah etmek mümkün değildir.

Birey veya topluluğun yaşam tarzını biçimlendiren örf, adet, gelenek, görenek, alışkanlıklar, davranışlar ve inançların tümünü içine alan kültürel yapı,⁵⁶¹ insan ve toplum hayatında çok büyük bir etkiye sahiptir.⁵⁶² Çünkü her toplum eğitim, telkin ve taklit gibi çeşitli yollarla kendi kültürünü, değerlerini, sembollerini, gelenek

⁵⁵⁶ Tümer ve Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 28.

⁵⁵⁷ Kirman, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, s. 38.

⁵⁵⁸ Kasapoğlu, *Kur’an’da İman Psikolojisi*, s. 208.

⁵⁵⁹ Tümer, “Atalar Kültü”, IV, ss. 42-43.

⁵⁶⁰ Bkz. Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, ss. 197-198.

⁵⁶¹ Demir ve Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, s. 143.

⁵⁶² Kirman, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, s. 196; Dodurgalı, *Eğitim Sosyolojisi*, s. 38.

ve göreneklerini, mensuplarına aktararak o toplumda belirli bir şahsiyet tipi oluşturmakta,⁵⁶³ böylece bütün bunlar bireylerin benliğine iyice yerleşerek, onların kişiliklerinin bir parçası haline gelmektedir. Bu durumda insanların, gelenek, görenek ve muhitlerinden elde ettikleri inanç ve alışkanlıkları terk etmeleri kolay olmamaktadır.⁵⁶⁴ Zaten sosyolojik bir gerçek olarak da, kalıplaşmış tutumlar kolay değişebilen sağduyulu tutumlar olmadığı için,⁵⁶⁵ hemen hemen hiç kimse bir yeniliğe ve atalardan kalma örf ve adetlerdeki değişikliğe sıcak bakmamaktadır. Bu nedenle özellikle de köklü tarihi geçmişe dayanan ve toplumların yıllar öncesi hayat normlarının bir birikimi olan geleneksel yapıyı değiştirmek oldukça zordur.⁵⁶⁶ Bir de bu duruma, insanların akıl ve duyularını gerektiği şekilde kullanarak bilgi elde etmek yerine, içinde doğduğu toplumdaki dünya görüşü ve geçerli moral değerleri esas alarak, düşünmeden benimsemesini eklediğimizde,⁵⁶⁷ bu insanları atalarından taklit yoluyla devraldıkları bu inanç ve alışkanlıklardan uzaklaştırmak imkansız gibi görünmektedir.

Görüldüğü gibi sosyal bir varlık olan insan, tabiatı gereği, bir önceki nesilden devralmış olduğu fikir ve inanç gibi davranış kalıplarını sahiplenir. Sahiplenilen bu davranış kalıpları nesiller boyu bir süreklilik arz eder. Atalardan tevarüs eden geleneğin en belirgin özelliği süreklilik arz etmesi ve sürekliliği sağlayan ataların üstünlüğü düşüncesidir.⁵⁶⁸ Gelenekçi anlayış, bu anlamda geçmişin tartışılmasına bütünüyle karşı çıkarken, ilahi bir geleneğin sürekliliğinin en son halkasını oluşturan Kur'an ise, geçmişte yaşanmış olan değer formlarının bir analize ve seçmeciliğe tabi tutulmadan olduğu gibi kabullenilmesine karşıdır.⁵⁶⁹ Kur'an, İslam öncesi geleneksel değerlerin hepsine karşı çıkmaz, aksine, peygamberlerin ve Allah'ın salih kullarının izledikleri doğru yolu takip etmeyi ister.⁵⁷⁰ Ancak dini anlayış ve uygulamaların, sorgulamadan, hiçbir tahkik ve kritiğe başvurmada olduğu gibi, körü körüne benimsenmesi anlamındaki taklit,⁵⁷¹ Kur'an'da yerilmekte ve bu durumun kötü neticeler doğurduğu, toplumları yıkıma sürüklediği belirtilmektedir.⁵⁷²

⁵⁶³ Bkz. Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 200.

⁵⁶⁴ Ulutürk, "Kur'an-ı Kerim'e Göre İnkâr ve İnkâr Amilleri", s. 222.

⁵⁶⁵ Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, s. 142.

⁵⁶⁶ Altıntaş, *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet*, s. 162.

⁵⁶⁷ Güler, "İman ve İnkârın Ahlaki ve Bilişsel (Kognitif) Temelleri", s. 17.

⁵⁶⁸ Bkz. Kasapoğlu, *Kur'an'da İman Psikolojisi*, s. 206.

⁵⁶⁹ Altıntaş, *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet*, s. 159.

⁵⁷⁰ Bkz. Kur'an 12: 38; 2: 133; 16: 43.

⁵⁷¹ Esed, *Kur'an Mesajı*, s. 748.

⁵⁷² Bayraklı, *Kur'an'da İçsel- Sosyal- Maddi Çevre Kavramları*, s. 29.

Peygamberlerin Allah’a daveti karşısında düşünme kabiliyetlerini yok sayarak taklit batağına saplanmış insanların, “Biz atalarımızı hangi yol üzerinde bulduysak o yoldan gider, o yoldan ayrılmayız.”⁵⁷³ diyerek atalarına bağlılıklarını ifade eden ayetler, Kur’an’da defalarca gündeme getirilmiştir. Peygamberlerin Allah’a imana çağıran davetini, atalarının dinine bağlılıkları nedeniyle reddeden insanlar, ahiret günü cezalandırıldıklarında, atalarının izini takip ettiklerini gerekçe göstererek yaptıklarının sorumluluğunu üstlenmekten kaçınmaktadırlar. Bu durumun ifade edildiği “Bizden önce babalarımız Allah’a ortak koşmuşlar. Biz onlardan sonra gelen bir nesiliz. Şimdi batıla saplanıp kalanların işlediği yüzünden bizi helak mı edeceksin?”⁵⁷⁴ ayeti, atalar kültürünün tarihin belli bir dönemiyle, belli bir nesille sınırlı olmadığını, nesilden nesile geçerek süreklilik özelliği gösterdiğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Tarihte nice insan ve toplumlar vahye karşı çıkmak için atalar kültürüne bağnazca, körü körüne bağlılık sonucu saplanmışlar ve hidayet çağrısına sırt çevirmişlerdir.⁵⁷⁵ Mesela Ad kavmi kendilerine hakkı tebliğ eden Hz. Hud’a “Sen bize tek Allah’a ibadet edelim, atalarımızın ibadet edegeldiklerini bırakalım diye mi geldin?”⁵⁷⁶ şeklinde itiraz etmişlerdir. Medyen halkı da Ad kavmine benzer bir tavır takınarak ve aynı gerekçeleri sebep göstererek Hz. Şuayb’ın çağrısına uymamışlardır.⁵⁷⁷

Fert planında da bu durumu ortaya koyan en önemli örnek, Ebu Talip’tir. Hz. Peygamber’in amcası ve kabilenin reisi olan Ebu Talip, Hz. Muhammed’i çok sevmesine ve her türlü zorluğa onunla beraber katlanmasına rağmen, mensup olduğu ve atalarından gelen dinini terk etmek istememiştir.⁵⁷⁸

Mekke müşrikleri de inançlarını atalarından aldıklarını öne sürerek putlarından vazgeçmemekte direnmişlerdir. “Onlara “Allah’ın indirdiğine uyun! denildiğinde, “Hayır, biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol)a uyarız!”⁵⁷⁹ diyerek atalardan kalma eski adetlerin doğru olup olmadığını sorgulamayı reddetmişler, ne olursa olsun onlara tabi olacaklarını söyleyerek cahili taassup içerisinde taklide

⁵⁷³ Kur’an, 2: 170; 5: 104; 7: 28, 70; 9: 23; 31: 21; 34: 43; 37: 69-70; 43: 22.

⁵⁷⁴ Kur’an, 7: 173.

⁵⁷⁵ Altıntaş, *Kur’an’da Hidayet ve Dalalet*, s. 160.

⁵⁷⁶ Kur’an, 7: 70.

⁵⁷⁷ Bkz. Kur’an, 11: 87.

⁵⁷⁸ Muhammed Hamidullah, *Allah’ın Elçisi Hz. Muhammed*, Ülkü Zeynep Babacan (çev.), 2. Baskı, İstanbul: Beyan Yayınları, 2002, s. 67.

⁵⁷⁹ Kur’an, 2: 170.

devam etmişler, tarihe ve geleneğe sığınmayı tercih etmişlerdir.⁵⁸⁰ İnsanı, yeni karşılaştığı bir mesaja kulak vermeden, onun üzerinde düşünmeden hemen reddetmeye iten bu tembel tutum, ayetin devamında “Peki ama, ataları bir şey anlamayan, doğru yolu bulamayan kimseler olsalar da mı (onların yoluna uyacaklar)?”⁵⁸¹ şeklindeki soruyla tenkit edilmektedir. Böylece hiçbir delile dayanmaksızın, sadece insanların birbirine bakarak yaptıkları yanlış uygulama, değer ve inançlar sorgulanarak, bunun yanlışlığı ortaya konulmaktadır.

Allah’ın Kur’an’da şiddetle yerdiği bu tavır, Hz. İbrahim’in kavminde de göze çarpmaktadır. “Hani o, babasına ve kavmine, ‘Neye tapıyorsunuz?’ demişti. Onlar da ‘Putlara tapıyoruz ve onlara tapmaya devam edeceğiz’ demişlerdi. İbrahim dedi ki: ‘Onlara yalvardığınızda sizi işitiyorlar mı? Yahut size fayda veya zararları dokunur mu?’ Onlar da ‘Hayır, ama biz babalarımızı böyle yaparken bulduk’ dediler.”⁵⁸² Ayette görüldüğü gibi, Hz. İbrahim’in halkı, onun puta tapma konusundaki eleştirisine doğrudan cevap vermekten kaçınarak sadece bu tapınmanın geleneksel olduğunu, geçmişe dayandığını söyleyerek işin içinden sıyrılmak istemektedir. Bunu yaparken de Zemahşeri’nin belirttiği gibi, bir şeyin öteden beri yapılıyor olmasının o şeyin doğruluğunu göstermeye yetmeyeceğini unutmaktadır. Razi de, yukarıdaki ayetin taklidin tabiatındaki gayri ahlakiliği gösteren en kuvvetli Kur’ânî delillerden biri olduğunu ifade etmektedir.⁵⁸³

Geçmiş hiçbir tenkide tabi tutmadan taklit etmek, Kur’an’da şirkin tarihi sebeplerinden biri olarak sayılır. Şirk geleneğinin nesilden nesile devralınan körü körüne bir davranış olduğuna şu ayet açıkça işaret etmektedir: “Hayır! Onlar sadece, ‘Şüphesiz biz babalarımızı bir din üzerinde bulduk ve biz onların izlerinden gitmekteyiz.’ dediler. İşte böyle, biz senden önce hiçbir memlekete bir uyarıcı göndermedik ki, oranın şımarık zenginleri, ‘Şüphe yok ki biz babalarımızı bir din üzerinde bulduk. Biz de elbette onların izlerinden gitmekteyiz’ demiş olmasınlar. (Gönderilen uyarıcı,) ‘Ben size, babalarınızı üzerinde bulduğunuz dinden daha doğrusunu getirmiş olsam da mı?’ dedi. Onlar, ‘Biz kesinlikle sizinle gönderilen şeyi inkar ediyoruz’ dediler.”⁵⁸⁴ Bu ayetlerle ilgili olarak Razi, Kur’an’da başka hiçbir ayet olmasaydı bile, bu ayetlerin, bir insanın başka bir kimsenin dini görüşlerini hiç

⁵⁸⁰ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, C I, s. 463.

⁵⁸¹ Kur’an, 2: 170.

⁵⁸² Kur’an, 26: 70-74.

⁵⁸³ Bkz. Esed, *Kur’an Mesajı*, s. 748.

⁵⁸⁴ Kur’an, 43: 22-24.

sorgulamadan kabul etmesinin yanlışlığını göstermeye yeteceğini belirtmektedir. Çünkü Razi'ye göre, Allah, bu ayetlerde söz konusu hakikat inkarcılarının bu tavırlarını, ne akıllarıyla ne de vahyedilmiş bir metnin açık otoritesine dayanarak oluşturmadıklarını, yalnızca atalarının ve kendilerinden önce gelip geçmiş olanların görüşlerini körü körüne kabul etmekle yetindiklerini açıklığa kavuşturmuş ve bütün bunları itham edici ve aşağılayıcı bir dille işlemiştir.⁵⁸⁵ Yine başka bir ayette insanların içinde bulunduğu çelişki, “De ki: ‘Allah’ı bırakıp da taptığınız ortaklarınızı gördünüz mü? Gösterin bana, onlar yerden ne yaratmışlardır?’ Yoksa onların göklerde bir ortakları mı var? Yoksa kendilerine bir kitap verdik de, o kitaptan, açık bir delile mi sahip bulunuyorlar? Hayır, zalimler birbirlerine aldatmadan başka hiçbir şey vaad etmezler.”⁵⁸⁶ şeklinde ifade edilmektedir. Dolayısıyla Allah, insanın aklını kullanmadan yapacağı taklidin mantıksızlığını ve ne kadar anlamsız sonuçlar doğuracağını gözler önüne sermiştir.

Görüldüğü gibi tarih boyunca kendilerine hakkı tebliğ etmek üzere gelen Allah'ın elçilerine karşı, kavimleri hep aynı gerekçelerle aynı itirazları dile getirmişlerdir. İşte ilk anda gösterdikleri bu tepkilerinin en temel nedeni, geçmişten alınan inançların değiştirilmek istenmeyişi, içinde bulunulan toplumun değerlerine olan bağlılıklarıdır.⁵⁸⁷

İnsan akıl ve iradeli bir varlık olarak, içinde yaşadığı kültürün mutlak bir esiri değildir. Kültür bir sosyal miras olmak itibarıyla insan şahsiyetine büyük ölçüde tesir etmekle birlikte, yine de, insanın, akıl sahibi ve düşünebilen, tecrübe edebilen, his ve idrak sahibi olduğu gerçeği bu tesirde karşımıza çıkar. Kültürel uyum, her ne kadar fertlerdeki bir takım istek, duygu ve kabiliyetleri baskı altında tutarsa da, kesin olarak bunları yok edici bir etki göstermez.⁵⁸⁸ Bu tip insanların, dini ve ahlaki değerler alanındaki doğruları görememelerinin nedeni, aslında, topluma uyarak, bilgi elde etme konusunda muhakeme güçlerini askıya almaları, yani taklittir. İnsanın insan olma onuru ve kapasitesinin altına düşmesi anlamına gelen bu ezbere değerlendirme veya taklidin başlıca nedeni, topluma uyarak rahat, emin ve

⁵⁸⁵ Bkz. Esed, *Kur'an Mesajı*, ss. 1000-1001.

⁵⁸⁶ Kur'an, 35: 40.

⁵⁸⁷ Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 201.

⁵⁸⁸ Dodurgalı, *Eğitim Sosyolojisi*, s. 38.

güvenlikte olma, düşünmenin ve değişmenin doğuracağı şüphe ve korkulardan kaçmaktır.⁵⁸⁹

Sonuç olarak, cahili değer formlarıyla beslenen, düşünce ve bilgi temeli olmayan bir yaşam biçimini benimseyen, muhakeme güçlerini askıya alan bir toplumun sahip olduğu kültürel yapı, insanları, yanlış temele oturmuş düşünce ve inançların bağımlısı haline getirebilmektedir. Bu kültürel yapının içerisindeki insanlar da, doğru bile olsa, alıştıkları ve beğendiklerine ters düşen mesajlara ve yapılara sıcak bakmamakta ve onlardan yana olumlu bir tavır almaktan kaçınmaktadırlar. Dolayısıyla bu durum, onların, atalarından devraldıkları gelenek ve göreneklere körü körüne izlemelerine ve bu gelenekleri uyulması gereken bir otorite olarak kabul etmelerine yol açmakta, geleneklerin otoritesini benimsemiş olmak da, Allah'ın otoritesini benimsemeye engel teşkil etmektedir.

2.3.7. Dünya Sevgisi

Dünya kelimesi Arapça'da "yakın olmak" manasına gelen *dünüv* kökünden türemiş "en yakın" anlamındaki *edna* kelimesinin müennesidir.⁵⁹⁰ Kur'an'da *dünüv* kelimesi mekan, zaman, derece, mertebe ile ilgili kullanıldığında ya bizzat ya da hüküm itibarıyla yakınlığı ifade etmektedir.⁵⁹¹ Bu kökten türeyen *edna* kelimesi de, bazen "en büyüğün karşıtı olarak en küçük" anlamında,⁵⁹² bazen "en hayırlı ve iyinin karşıtı olan en kötü, aşağılık ve bayağı" anlamında,⁵⁹³ bazen "sonraki ya da son sözcüğünün karşıtı olarak önceki ya da ilk" anlamında,⁵⁹⁴ bazen de "en uzağın karşıtı olarak en yakın" anlamında⁵⁹⁵ kullanılmaktadır.⁵⁹⁶ Terim olarak da dünya kelimesi, "kişinin, ahirete göre kendisine daha yakın olan ölümden önce yaşadığı hayat" anlamına gelmektedir.⁵⁹⁷

Kur'an-ı Kerim'de yüz on beş kez anılan dünya kelimesi, Kur'an'da ahiret ve ahiret hayatının karşılığı olmak üzere çok defa, "yakın hayat" anlamındaki "el-hayâtü'd-dünya" tamlamasında hayat kelimesinin sıfatı olarak, bazen de belirli

⁵⁸⁹ Güler, "İman ve İnkârın Ahlaki ve Bilişsel (Kognitif) Temelleri", s. 20.

⁵⁹⁰ Süleyman Uludağ, "Dünya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, X, 1994, s. 22.

⁵⁹¹ Bkz. Kur'an, 6: 99.

⁵⁹² Bkz. Kur'an, 58: 7.

⁵⁹³ Bkz. Kur'an, 2: 61.

⁵⁹⁴ Bkz. Kur'an, 16: 122.

⁵⁹⁵ Bkz. Kur'an, 8: 42; 5: 108; 33: 51.

⁵⁹⁶ el-İsfehani, *Müfredat*, ss. 556-557.

⁵⁹⁷ Mustafa Çağrı, "Dünya", *İslam'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, I, 1997, s. 429.

(mârife) şekliyle isim olarak geçmektedir⁵⁹⁸ ve genellikle insanın doğumu ile ölümü arasındaki hayatı, bu hayatta kendisini çevreleyen çeşitli olaylar, varlıklar ve imkanlar anlamında kullanılmaktadır.⁵⁹⁹

Bu durumda dünya, insan duygularının ulaşabildiği her yeri ve her şeyi kuşatır. Fizik, fizikötesi, insanın bildiği, bulduğu her varlık onun kapsamı içindedir.⁶⁰⁰ Gazali de dünyayı, insanın yararlandığı ve kendisi ile meşgul olduğu nesneler olarak tanımlar. Yani dünya, yeryüzü ve üzerindeki her şeyi kapsamaktadır.⁶⁰¹

Kur'an-ı Kerim'de dünya hayatı ile ilgili bütün isteklerin toplandığı aşağıdaki ayete baktığımızda ilim, marifet ve hürriyetten başka, ölümden önce zevkini tattığı her şeyin insanın dünyası olduğu görünmektedir.⁶⁰² “Kadınlar, oğullar, yük yük altın ve gümüş, salma atlar, sığırlar ve ekinler gibi nefsin şiddetle arzuladığı şeyler insana süslü gösterildi. Bunlar dünya hayatının geçimliğidir. Oysa asıl varılacak güzel yer ancak Allah'ın katındadır.”⁶⁰³ Bu ayette tutku anlamını vurgulamada kendi grubunu en iyi temsil eden kadınlar ve oğullar; malı temsilen her türlü mala sahip olma imkanını veren çok miktarda altın ve gümüş; başka varlıklara hükmetme, başkalarının beğenisini kazanma, makam, mevki ve şöhret sahibi olma, sürat merakı ve eğlenme için özel yetiştirilmiş cins atlar; hayvanlardan elde edilen ihtiyaç maddelerini temsilen sığırlar; bitkisel ihtiyaç maddelerini belirtmek üzere de ekinler zikredilerek,⁶⁰⁴ insanların ilgisini çeken, gözünü kamaştıran ve zaman zaman ona ebedi hayatını unutturan dünyevi nimetlere ve insanların bu nimetlere olan sevgisine dikkat çekilmektedir.

Kur'an'da dünyevi nimetlerden ve insanın bu nimetlere olan düşkünlüğünden bahsedilirken aynı zamanda, “Bu dünya hayatı ancak bir eğlence ve oyundan ibarettir. Ahiret yurduna gelince, işte gerçek hayat odur.”⁶⁰⁵, “Dünya geçimliği azdır. Ahiret, Allah'a karşı gelmekten sakınan kimse için daha hayırlıdır.”⁶⁰⁶, “Dünya hayatı aldatıcı bir metadan başka bir şey değildir.”⁶⁰⁷ şeklindeki bir çok ayette bu nimetlerin geçiciliği üzerinde durulmakta ve dünya hayatının geçici olduğu şu

⁵⁹⁸ Uludağ, “Dünya”, X, s. 22.

⁵⁹⁹ Çağrı, “Dünya”, I, s. 429.

⁶⁰⁰ Yolcu, *Kur'an'da İnkâr Psikolojisi*, s. 146.

⁶⁰¹ Gazali, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, C III, s. 500.

⁶⁰² Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Din Eğitimi*, s. 211.

⁶⁰³ Kur'an, 3: 14.

⁶⁰⁴ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, C I, s. 514.

⁶⁰⁵ Kur'an, 29: 64.

⁶⁰⁶ Kur'an, 4: 77.

⁶⁰⁷ Kur'an, 3: 185.

örnekle gözler önüne serilmektedir: "Dünya hayatının hâli, ancak gökten indirdiğimiz bir yağmurun hali gibidir ki, insanların ve hayvanların yedikleri yeryüzü bitkileri onunla yetişip birbirine karışmıştır. Nihayet yeryüzü (o bitkilerle) bütün zinet ve güzelliklerini alıp süslendiği ve sahipleri de onun üzerine (her türlü tasarrufa) kadir olduklarını sandıkları bir sırada, geceleyin veya güpegündüz ansızın ona emrimiz (afetimiz) geliverir de, bunları, sanki dün yerinde hiç yokmuş gibi, kökünden yolunmuş bir hâle getiririz. İşte düşünen bir toplum için, ayetleri böyle ayrı ayrı açıklıyoruz."⁶⁰⁸

Dünyanın geçici olmasından hareketle "...Bu dünyada iyi ve yararlı işleri en güzel şekilde yapanlara iyilik vardır. Ahiret yurdu ise daha hayırlıdır. Allah'a karşı gelmekten sakınanların yurdu ne güzeldir."⁶⁰⁹ şeklindeki ayetlerle bu nimetlerin kendiliğinden bir değer taşımadığı, ancak iyiliklere vesile kılınması halinde yararlı olabileceği ve böyle davrananların hem dünya hem ahiret hayatını kazanacakları⁶¹⁰ vurgulanmaktadır. Allah'a yönelmeye yanaşmayan, kitabını ve peygamberini ciddiye almayan, ahiret endişesi taşımayan ve bütünü ile dünyanın oyun, eğlence, zevk ve sefasına dalarak dünya hayatının aldaticılığına kapılan kimselerin ise, "Yaptıklarının kötülükleri karşılına dikilmiş ve alay edip durdukları şey, kendilerini kuşatıvermiştir. Onlara şöyle denir: 'Bugüne kavuşacağınızı unuttuğunuz gibi, bugün biz de sizi unutuyoruz. Barınağınız ateştir. Yardımcılarınız da yoktur. Bunun sebebi, Allah'ın ayetlerini alaya almanız ve dünya hayatının sizi aldatmasıdır.' Artık bugün ateşten çıkarılmazlar ve Allah'ın rızasını kazandıracak amelleri işleme istekleri kabul edilmez."⁶¹¹ ayetinde belirtildiği gibi varacakları son yerin "ateş" (cehennem) olacağı bildirilmektedir.

Bütün bu uyarılara göre dünya metai ile insanların dalâlete düşmesi arasında sıkı bir ilişki vardır.⁶¹² Bu konuda servet ve refahın şımarttığı kimselere Kur'an'da tipik örnek olarak Karun gösterilir. Kendisine, anahtarlarını bile taşımak güçlü bir topluluğa ağır gelecek hazineler verilen Karun,⁶¹³ bu zenginliği sahip olduğu bilgi sayesinde elde ettiğini söyleyerek,⁶¹⁴ bu nimetleri vereni ve ona şükretmeyi unutmuş, kendisini tamamen dünyaya kaptırmıştı. Yine halkının, kendisine tapmalarını isteyen

⁶⁰⁸ Kur'an, 10: 24.

⁶⁰⁹ Kur'an, 16: 30.

⁶¹⁰ Kur'an, 10: 62-64.

⁶¹¹ Kur'an, 45: 33-35.

⁶¹² Kasapoğlu, *Kur'an'da İman Psikolojisi*, s. 188.

⁶¹³ Kur'an, 28: 76.

⁶¹⁴ Kur'an, 28: 78.

Firavun,⁶¹⁵ kavmine seslenerek, “Ey kavmim! Mısır hükümdarlığı benim değil mi? Şu nehirler de benim altımdan akıyor (değil mi?) Hala görmüyor musunuz?”⁶¹⁶ diyerek zenginliğin şımarttığı ve kendisine Allah’ı unutturduğu kimselere Kur’an’da örnek olarak gösterilmektedir. Ayetlerde işaret edildiği gibi, insan, malının ve gücünün kendisini ebedileştirdiğini,⁶¹⁷ kimsenin kendisine güç yetiremeyeceğini sanarak,⁶¹⁸ kendini kendine yeterli gördüğü için mutlaka azgınlık etmektedir.⁶¹⁹ İşte böyleleri sahip oldukları maddi refah sayesinde daha da ileri giderek kendilerini Allah’tan müstağni görmeye başlamaktadır.⁶²⁰

Kur’an, elbette ki servet kazanmaya karşı değildir. Tam aksine “Allah’ın lütfu” ve “hayır” olarak tanımladığı servet ve mal çokluğuna çok önem vermiştir.⁶²¹ Fakat servetin kötüye kullanılması, insanın daha yüksek değerlere yönelmesini engeller ve serveti “bu dünyanın adi bir parçası” ve “ bu dünya hayatının bir hayali” durumuna sokar.⁶²² Bu nedenle Kur’an terminolojisinde dünya sevgisi, ona bağlanma ve dünya nimetlerinin insanları bulunduğu tarafa doğru çekeceği konusunda insanlar çok ciddi bir şekilde uyarılmaktadır. “Eğer bütün insanlar (kafirlere verdiğimiz nimetlere bakıp küfürde birleşen) bir tek ümmet olacak olmasalardı, Rahman’ı inkar edenlerin evlerine gümüşten tavanlar ve üzerine çıkacakları merdivenler yapardık. Evlerine (gümüşten) kapılar ve üzerine yaslanacakları koltuklar ve altın süslemeler yapardık. Bütün bunlar sadece dünya hayatının geçimliğidir. Rabbinin katında ahiret ise, O’na karşı gelmekten sakınanlarındır.”⁶²³ ayetinde, eğer Allah, kafirlere servet ve iktidar verirse bütün insanların küfrü, mü’minlere servet ve iktidar verirse bütün insanların imanı seçmeye yönelecekleri⁶²⁴ belirtilerek, dünya nimetlerinin çekiciliğinin insanları nasıl etkileyeceğine vurgu yapılmıştır.

İnsan tabiatında galip olan, dünya yaşayışını tercihtir.⁶²⁵ Nitekim Allah Teala Kur’an-ı Kerim’de: “Arınan ve Rabbinin adını anıp, namaz kılan kimse mutlaka

⁶¹⁵ Kur’an, 28: 38.

⁶¹⁶ Kur’an, 43: 51.

⁶¹⁷ Kur’an, 104: 3.

⁶¹⁸ Kur’an, 90: 5.

⁶¹⁹ Kur’an, 96: 6-7.

⁶²⁰ Altıntaş, *Kur’an’da Hidayet ve Dalâlet*, s. 164.

⁶²¹ Konu ile ilgili ayetler için bkz.: Kur’an, 62: 10; 73: 20; 5: 20; 27: 16; 24: 22; 30: 23; 2: 215,272-273; 38: 32; 11: 84; 22: 11; 50: 254; 68: 12; 70: 21.

⁶²² Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur’an*, Alparslan Açıkgenç (çev.), Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012, s. 81.

⁶²³ Kur’an, 43: 33-35.

⁶²⁴ Karaman vd., *Kur’an Yolu*, C IV, s. 776.

⁶²⁵ Bkz. Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Din Eğitimi*, s. 212.

kurtuluşa erer. Fakat sizler dünya hayatını tercih ediyorsunuz. Oysa ahiret daha hayırlı ve sürekli dir.”⁶²⁶ buyurmuş, sonra bunun insan tabiatında kadîm olduğunu ve eski kitaplarda da anlatıldığını “Şüphesiz bu hükümler ilk sayfalarda, İbrahim ve Musa’nın sayfalarında da vardır.”⁶²⁷ ayetiyle beyan etmiştir. Ayetler çerçevesinde, insanın doğal yapısı gereği bu nimetleri sevdiği görülmektedir. Kur’an’da yerilen tutum, insanın kendisini dünya nimetlerine kaptırması ve dünya hayatını ahirete tercih etmesidir. Kur’an’da “Allah’ın sana verdiği (servet ve zenginlik gibi) şeylerde ahiret yurdunu ara. (Onları insanların yararına harcayarak ahirette seni mutlu kılacak mükafatı elde etmeye çalış.) dünyadan da nasibini unutma! (Bu imkanlardan ölçülü bir şekilde kendin de yararlan.) Allah’ın sana iyilik yaptığı gibi, sen de iyilik yap ve yeryüzünde bozgunculuk isteme. Çünkü Allah bozguncuları sevmez.”⁶²⁸ buyurularak, dünya hayatının ebedi alemdeki hayata göre çok kısa olduğu, kulun bunu unutup da, dünya hayatı ebedi olarak devam edecekmiş gibi kendisini ona vermemesi, dünyasını ahireti için değerlendirmesi gerektiği vurgulanmaktadır.⁶²⁹ Bu durumda Kur’an’a göre, ahiret için amelleri engellemeyen ve aksatmayan dünya hayatı meşrû bir nimet, hatta saadettir.⁶³⁰ Buna dikkat edildiği takdirde Kur’an’da “Allah’ın zineti” ve “hoş rızıklar”⁶³¹ diye nitelenen dünyanın güzel imkanlarından yararlanmaya, inananların da hakkı vardır ve onlara bu imkanları haram kılmaya kimsenin yetkisi yoktur. Öte yandan, Kur’an “Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, ahirette de iyilik ver.”⁶³² diyerek hem dünya hem de ahiret hayatının iyilikleri, güzellikleri ve mutluluğu peşinde olanlardan övgüyle söz etmektedir.

Bu durumda insan, kendisinde yaratılıştan mevcut olan, dünyaya yönelik sevgisinde ölçülü olmalı ve bu sevgi ona Allah’ı unutturmamalıdır. “Ey iman edenler! Mallarınız ve evlatlarınız sizi, Allah’ı zikretmekten alıkoymasın. Her kim bunu yaparsa, işte onlar ziyana uğrayanların ta kendileridir.”⁶³³ ayetinde bu durum dile getirilmektedir.

Yine Hz. İbrahim’in kavmine, “Sırf aranızda dünya hayatına mahsus bir sevgi uğruna Allah’ı bırakıp birtakım putlar edindiniz. Sonra kıyamet günü birbirinizi

⁶²⁶ Kur’an, 87: 14-17.

⁶²⁷ Kur’an, 87: 18-19.

⁶²⁸ Kur’an, 28: 77.

⁶²⁹ Karaman vd., *Kur’an Yolu*, C IV, s. 246.

⁶³⁰ Uludağ, “Dünya”, X, s. 22.

⁶³¹ Bkz. Kur’an, 7: 32.

⁶³² Kur’an, 2: 201.

⁶³³ Kur’an, 63: 9.

tanımazlıktan gelecek ve birbirinize lanet okuyacaksınız. Varacağınız yer cehennemdir ve hiç yardımcınız da yoktur.”⁶³⁴ şeklindeki uyarı da, aşırıya kaçan, haksız duygular üzerinde yoğunlaşan dünya sevgisinin⁶³⁵ sonuçlarını ortaya koymaktadır.

Bir şeye aşırı bağlılık, taraf tutma ve aşırı sevgi, hakikati görmeye çoğu zaman engel olmaktadır. Gazali de “Bir şeyi sevmen, seni kör ve sağır eder.” sözüyle bu duruma dikkat çekmektedir.⁶³⁶ Görüldüğü gibi sevginin sınırlarına riayet edilmediğinde yani dengesi iyi ayarlanamadığında, bu durum, insanı îmânî açıdan tehlikeli bir noktaya sürükleyebilmektedir. Çünkü sevgi, insanı, sevilene doğru göç ettiren bir duygu olma özelliğine sahiptir.⁶³⁷ Kur’an-ı Kerim’de “İnsanlardan bazıları Allah’tan başkasını Allah’a denk tanrılar edinir de, onları Allah’ı sever gibi severler. İman edenler ise en çok Allah’ı severler”⁶³⁸ buyurularak bir taraftan iman ve kulluğun temelini sevgi olduğu, diğer taraftan da mü’minlerin, en çok Allah’ı sevdikleri ifade edilerek sevginin sınırları üzerinde durulmuştur. Elmalılı’nın bu ayete dayanarak açıkladığı gibi, insanın Allah’a kulluğunda asıl olan, sevgi olup; mabud, aynı zamanda en yüksek sevgilidir. Dolayısıyla kişi en çok neyi seviyorsa, onu kendine mabud edinmiş olur.⁶³⁹ Ayette de zaten, Allah’tan başkasını sevmek değil, Allah’tan başkasını Allah gibi sevmek kınanmaktadır.⁶⁴⁰ Bu nedenle sevgi, gerçek yaratıcıya yöneltildiğinde imanı destekleyen bir fonksiyon icra ederken, Allah’tan başkasına aşırı bir şekilde yoğunlaşınca şirk ortaya çıkmaktadır.

Görüldüğü gibi dünya hayatını tercih etmek, Kur’an’da, imandan sonra küfre düşmenin sebeplerinden biri olarak gösterilmektedir.⁶⁴¹ “Kim iman ettikten sonra Allah’ı inkara saparsa, kalbi imanla dolu olduğu halde baskı altında kalanın durumu müstesna olmak üzere, kim kalbini inkara açarsa, işte Allah’ın gazabı bunlardır; bunlar için çok büyük bir azap vardır. Bu, onların dünya hayatını ahirete tercih etmelerindendir. Allah, kafirler topluluğuna hidayet vermez.”⁶⁴² ayeti, dinden sapmanın temelindeki ahlaki ve psikolojik sebebin ahireti, yani Allah’ın huzurundaki

⁶³⁴ Kur’an, 29: 25.

⁶³⁵ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, C V, s. 568.

⁶³⁶ Gazali, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, C III, s. 465.

⁶³⁷ Tarhan, *Duyguların Dili*, s. 67.

⁶³⁸ Kur’an, 2: 165.

⁶³⁹ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, C I, s. 454.

⁶⁴⁰ Mustafa İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur’an: Gerekçeli Meal-Tefsir*, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013, s. 61.

⁶⁴¹ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Din Eğitimi*, s. 213.

⁶⁴² Kur’an, 16: 106-107.

mutlak sorumluluğu, kusursuz yargılanmayı dışlayan bir dünya düşkünlüğü olduğunu göstermekte, dünya tutkusuyla hidayet arasındaki zıtlığa işaret etmektedir. Din psikolojisine ışık tutan bu ifadenin ardından gelen ayette de,⁶⁴³ bu şekildeki bir dünya tutkusunun, insanın manevi hayatına ve yargılarına verdiği zararlar dile getirilmektedir.⁶⁴⁴

Netice itibariyle her şey yüce Allah'ın kesin hükümleri, O'nun koyduğu düzen çerçevesinde gerçekleşmekte; insan bir kere kalbini inkara açıp dünya hayatını ahirete tercih edince “gaflet,” yani düşüncesizlik ya da sağlıksız düşünme süreci başlamakta; artık onun gönlü, kulağı ve gözü mühürlenmekte; başka bir ifadeyle o kişi, ahiret kurtuluşu için kendisine lazım olan şeylere zihnen ve ruhen kapalı hale gelmektedir.⁶⁴⁵ Bu durumda aşırı dünya sevgisi, hakikatte en çok seilmeye layık olan Yüce Allah'a yönelmeyi engelleyerek, insanı inançsızlığa doğru sürüklemektedir.

2.3.8. Akıl kullanmamak

Akıl kelimesi sözlükte “menetmek, engellemek, alıkoymak, bağlamak” anlamlarına gelir.⁶⁴⁶ Terim olarak ise “insanın düşünme, doğruyu yanlıştan, iyiyi kötünden ve faydalıyı zararlıdan ayırma yeteneği; insanı diğer canlılardan ayıran melekedir.”⁶⁴⁷

Ragıp el-İsfahani de bu terimi, “bilgi edinmeye yarayan güç” ve “insanın bu güçle elde ettiği bilgi” olmak üzere iki şekilde tanımlamıştır.⁶⁴⁸ “Bilgi edinmeye yarayan güç” anlamındaki akıl, insanların çeşitli dini, hukuki ve ahlaki yükümlülüklerinin temelini oluşturmaktadır.⁶⁴⁹ Bu sebeptendir ki, insanı insan yapan, onun her türlü aksiyonlarına anlam kazandıran ve ilahi emirler karşısında insanın sorumluluk altına girmesini sağlayan, akıldır.⁶⁵⁰ Dolayısıyla bu yeteneğin yokluğu ve kusurlu oluşu, yükümlülükleri tamamen veya kısmen ortadan kaldırırken, onun

⁶⁴³ Kur'an, 16: 108-109.

⁶⁴⁴ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, C III, s. 444.

⁶⁴⁵ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, C III, s. 444.

⁶⁴⁶ Süleyman Hayri Bolay, “Akıl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, II, 1989, s. 238.

⁶⁴⁷ Mustafa Çağrı, “Akıl”, *İslam'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, I, 1997, s. 93.

⁶⁴⁸ el-İsfahani, *Müfredat*, s. 1032.

⁶⁴⁹ Çağrı, “Akıl”, I, s. 94.

⁶⁵⁰ Bolay, “Akıl”, II, s. 238.

kullanılmaması yahut eksik kullanılması da hata, günah ve kötülüklere sebep olduğu için sonuçta cezayı gerektirir.⁶⁵¹

Kur'an'da akıl kelimesi, isim olarak geçmemekle beraber -hepsi de *akletme* yani “aklını kullanarak doğru düşünme” anlamında olmak üzere- çeşitli fiil kalıplarıyla kırk dokuz ayette geçmektedir.⁶⁵² Yüzlerce ayette geçen *kalb* kelimesiyle birlikte, *fuâd*, *lûb*, *basiret* kelimeleri de düşünme ve bilme melekelerini ifade eder. Ayrıca *nazar*, *re'y*, *tedebbür*, *tefekkür*, *i'tibar*, *zikir* ve *tezekkür* masdarından fiillerle, insanın zihni melekelerini doğru ve verimli bir şekilde kullanmasının gerekliliği sık sık vurgulanmış;⁶⁵³ bu ayetlerde daha çok, insanın vicdani alemine ve gönül dünyasına hitap edilerek insanoğlu, en basitinden en kompleksine, en somutundan en soyutuna kadar kendisini kuşatan bütün varlıklar üzerinde; yine aynı şekilde insanlığın var oluşundan akıbetinin ne olacağına varıncaya kadar olmuş ve olacak şeyler üzerinde düşünüp taşınmaya ve bunlardan dersler çıkarmaya çağırılmıştır.

Kur'an, “ancak bilenlerin akledebileceğini”⁶⁵⁴ söylerken, bu gücü ve bu bilgiyi iyi kullanmadıkları için kafirleri, “Onlar sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler; bu yüzden akledemezler”⁶⁵⁵ diyerek yermiş, “O aklını kullanmayanlara kötü bir azap verir.”⁶⁵⁶ ayetiyle bütün insanlığı uyarmış ve akıllarını kullananların cehennem azabından kurtulacakları⁶⁵⁷ belirtilmiştir.

Kur'an'ı Kerim'de akıl, aynı zamanda insanı, ilahi hakikatleri anlamaya, eşyanın sırlarını çözmeye,⁶⁵⁸ Allah'ın ayetlerini anlamaya muktedir kılan insan yeteneği⁶⁵⁹ olarak da gösterilir. Nitekim, “Allah ayetlerini akledesiniz diye açıklamaktadır.”⁶⁶⁰ ayetinde bu durum vurgulanmaktadır. O halde Kur'an'ın tavsiye ettiği ve onayladığı bir imanın oluşumu ve devamında aklın her zaman belli bir rolü vardır.⁶⁶¹ İşte bu yüzden Kur'an, insanları imana davet etmek ve düşüncelerini

⁶⁵¹ Çağrıci, “Akıl”, I, s. 94.

⁶⁵² Bolay, “Akıl”, s. 238; Karaman vd., *Kur'an Yolu*, C II, s. 630; İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an*, s. 267.

⁶⁵³ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, C II, s. 630.

⁶⁵⁴ Kur'an, 29: 43.

⁶⁵⁵ Kur'an, 2: 171.

⁶⁵⁶ Kur'an, 10: 100.

⁶⁵⁷ Bkz. Kur'an, 67: 10.

⁶⁵⁸ Çağrıci, “Akıl”, s. 94.

⁶⁵⁹ Süleyman Ateş, *Kur'an'da Allah- İnsan ve İslam Düşüncesinde Islah (Modernizm)*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ty., s. 74.

⁶⁶⁰ Kur'an, 2: 242.

⁶⁶¹ Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 182.

sağlamak için sık sık “tefekkür etmez misiniz?”, “düşünmez misiniz?”, “görmez misiniz?” ifadelerini kullanarak⁶⁶² aklın bu fonksiyonuna işaret etmektedir.

Ayrıca Kur'an, sadece akla vurgu yapmakla yetinmeyerek, bütün kainatı, Allah'ın varlığına götüren bir yol şeklinde değerlendirmektedir.⁶⁶³ Zira kainata yönelmek insanı gurur, kıskançlık, kibir gibi benliği esir eden kuvvetlerden kurtarmaktadır. İnsan kainata yaklaştıkça, kendi içinde derinleşmekte ve hep kendi dışında aradığı kendi benliğini bulmakta,⁶⁶⁴ böylece kendinden hareketle Rabbine ulaşmaktadır. Bunun için çeşitli ayetlerde insanın dikkati onun kendi yaratılışına, mucize olan yapısına,⁶⁶⁵ ona bağlı olarak verilen sonsuz nimetlere, hayvanların yaratılış özelliklerine,⁶⁶⁶ bitkilere,⁶⁶⁷ tabiata, yerin ve göğün yaratılışına,⁶⁶⁸ güneşe ve aya,⁶⁶⁹ yıldızlara,⁶⁷⁰ dağlara⁶⁷¹ ve denizlere,⁶⁷² yeryüzündeki tabiat olaylarına, gece ve gündüzün meydana gelmesine,⁶⁷³ rüzgarın oluşumu ve yağmurun yağmasına⁶⁷⁴ ve başka konulara⁶⁷⁵ çekilerek Allah'ın varlığı ortaya konulmuş, tabiattaki değişim ve canlılık ölümünden sonra tekrar dirilişe benzetilerek⁶⁷⁶ insana çarpıcı örnekler verilmiş, bunların aklını kullananlar için Allah'ın varlığına apaçık deliller olduğu, göğün, yerin ve ikisi arasındakilerin boş yere yaratılmadığı,⁶⁷⁷ göklerin ve yerin yaratılışı konusunda tefekkür eden, yani akıl yoran insanların bunların boş yere yaratılmadığını kavradığı⁶⁷⁸ beyan edilmiştir.

Burada zikredilen ayetlerde aklın reddedeceği bir husus söz konusu değildir. Kur'an'daki bu ayetlerle Allah'ın varlığı, düşünmek isteyen kimseler için anlaşılır bir duruma getirilmiş, böylece Kur'an'da, Allah'ın varlığı “akıldışı” veya “anlamsız” bir inanç olmaktan çıkarılmakla kalmayarak, aynı zamanda “temel bir hakikat” halini

⁶⁶² Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 43.

⁶⁶³ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 42.

⁶⁶⁴ Topçu, *Ahlak*, s. 128.

⁶⁶⁵ Bkz. Kur'an, 51: 21; 86: 5-7; 6: 98; 30: 20-21; 16: 78.

⁶⁶⁶ Bkz. Kur'an, 16: 5-8, 66-69, 79-80.

⁶⁶⁷ Bkz. Kur'an, 6: 95, 99; 13: 4; 80: 24-31; 56: 63-65.

⁶⁶⁸ Bkz. Kur'an, 2: 164; 3: 190; 38: 27; 45: 3; 30: 22,25.

⁶⁶⁹ Bkz. Kur'an, 10: 5; 16: 12; 41: 37.

⁶⁷⁰ Bkz. Kur'an, 6: 97; 16: 16.

⁶⁷¹ Bkz. Kur'an, 16: 15; 77: 27.

⁶⁷² Bkz. Kur'an, 16: 13-14.

⁶⁷³ Bkz. Kur'an, 25: 62; 45: 5; 10: 6, 67; 16: 12; 6: 96; 30: 23; 35: 13; 36: 37; 41: 37.

⁶⁷⁴ Bkz. Kur'an, 7: 57; 16: 10-11, 65; 25: 48-49; 27: 63; 30: 24, 46; 35: 27; 50: 9.

⁶⁷⁵ Kur'an'daki isbat-ı vacip ayetlerinin ayrıntılı listesi için bkz. Bekir Topaloğlu, *İslam Kelamcılarının ve Filozoflara Göre Allah'ın Varlığı (İsbat-ı Vacib)*, 8. Baskı, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1998, ss. 23-24.

⁶⁷⁶ Bkz. Kur'an, 7: 57; 41: 39.

⁶⁷⁷ Bkz. Kur'an, 38: 27; 23: 115.

⁶⁷⁸ Kur'an, 3: 191.

almıştır.⁶⁷⁹ O halde Kur'an'a göre iman etmek, bilhassa imanın en temel esası olan Allah'a iman etmek, akla ters olmadığı gibi akıl için apaçık bir gerçektir.⁶⁸⁰

Yerin ve göğün, kendi nefsinin ve başkalarının yaratılışını gözlemlediğinde, akli olan herkes, bir akıl yürütme sürecinden geçtikten sonra, muhakkak surette Yaraticının mevcudiyetinden haberdar olmak zorundadır.⁶⁸¹ Hz. İbrahim'in akıl yürütme metodunu kullandığı örnekte de görüldüğü gibi,⁶⁸² Hz. İbrahim, gece yıldızı görünce onun Rabbi olduğunu söylemiş, fakat yıldız kaybolunca "ben kaybolanları sevmem" diyerek fikrini değiştirmiştir. Benzer bir durum ay ve güneşe karşı da sergilendikten sonra Hz. İbrahim, Rabbinin göklerin ve yerin yaratıcısı olduğunu ilan etmiştir. Burada zikredilen ayetlere dikkat edilirse, Hz. İbrahim önce, yaratılışından inanan bir varlık oluşunun tabii sonucu olarak, bir şeylere iman etmiş ancak tutarlılık arayışı neticesinde her seferinde bu sözünden vazgeçmiştir. Hz. İbrahim, tanrının kaybolması, batması şeklinde değişime tabi olmasını eksiklik ve yaratılmışlık özelliği olarak değerlendirmiş ve bu durumun tanrılık vasfıyla beraber olamayacağı, dolayısıyla burada bir tutarsızlığın söz konusu olduğunu fark etmiştir.⁶⁸³ Hz. İbrahim'in aklını kullanarak Hakk'ı bulması ile ilgili bu örnek olay, insanın, Allah'ın varlığını bulmaya güç yetirecek bir kapasiteye sahip olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda bu örnek olay, Allah'a imanın, birçok kimsenin zannettiği gibi akıl, düşünce ve bilgi temeli olmayan, sadece Allah'ın salt hidayetiyle gerçekleşen bir şey olmadığını, bilakis insanın aklının ve kalbinin hür bir kararıyla gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Bu durum göstermektedir ki iman; bir haberin, bir düşüncenin veya bir bilginin sorgusuz, sualsiz, körü körüne kabulü değil, zihnin ve iradenin canlı bir başarısıdır.⁶⁸⁴

İnkarcılara iman etmeleri için, yukarıdaki örneklerde de gördüğümüz gibi, pek çok bilgi verilip, uyarılar yapılarak sonuçta "Allah'ın indirdiğine uyun"⁶⁸⁵ denildiğinde inkarcılar, -sanki kendilerine bu bilgiler hiç verilmemiş, bu uyarılar hiç yapılmamış gibi- hala "Biz atalarımızdan gördüğümüze uyarız, onların yolundan gideriz"⁶⁸⁶ şeklindeki, tam bir taklitçilik, bilinçsizlik ve körlük örneği olan bu cevabı

⁶⁷⁹ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 32.

⁶⁸⁰ Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 183.

⁶⁸¹ Bkz. İzutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, s. 144.

⁶⁸² Kur'an, 6: 76-79.

⁶⁸³ Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, ss. 177-178.

⁶⁸⁴ Güler, "İman ve İnkârın Ahlaki ve Bilişsel (Kognitif) Temelleri", s. 17.

⁶⁸⁵ Kur'an, 2: 170.

⁶⁸⁶ Kur'an, 2: 170.

vermekte; bu cevap karşısında da Kur'an, "ya atalarının akli bir şeye ermemiş, doğru yolu bulamamışlarsa"⁶⁸⁷ buyurarak, bilgide ve yaşayışta doğruya ulaşmanın iki temel aracını göstermektedir. Bunlardan biri akıl, diğeri de insanın aklını kullanmaya niyet ettiğinde Allah'ın ona verdiği hidayettir.⁶⁸⁸

Ancak insan, özelliklerini tanıyıp geliştirme yolunda çoğu kez bilinçsiz davrandığı için, kendisine verilmiş olan en büyük değer, en büyük güç olan aklın değerini bilmemekte, onu gereği gibi kullanmamaktadır. Halbuki aklın insana verilmiş olmasının nedeni onu kullanmak, amacına uygun çalışmasını sağlamaktır.⁶⁸⁹ Akıl gibi değerli bir nimetle donatılan insanın gerek ruhsal, gerek bedensel yapısı tam bir ahenk ve düzen içerisinde şekillendirilmiştir.⁶⁹⁰ İnsanoğlu, kendindeki bu özellikleri keşfedip maddi ve manevi yönden gelişmeye çalıştığı ölçüde yükselebilecek bir yapıya sahip olmanın yanında, bunlara dikkat etmezse alçalmaya da uygundur. Çünkü yeri, göğü, gece ve gündüzü doğru değerlendirerek ve doğru yorumlayarak insanı yücelten; bencil arzuların kontrolünden temizlenmiş olan akıldır. Eğer akıl, bencil arzularının içerisine gömülmüş, hevaya kapılmış olursa, bu durum akli kapatıp, işlevsiz hale getirdiğinden iradenin kullanımına engel olup, içgüdülerin kontrolsüz kullanımına yol açarak insanı dalalete düşürmektedir.⁶⁹¹ Bu konuyla ilgili olarak Kur'an'da, insanın en güzel şekilde yaratıldığı⁶⁹² ifade edilirken, ilahi kurallara uyulmadığı takdirde aşağıların aşağısı bir varlık haline gelebileceği de belirtilmektedir.⁶⁹³ "Andolsun biz, cinler ve insanlardan, kalpleri olup da bunlarla anlamayan, gözleri olup da bunlarla görmeyen kulakları olup da bunlarla işitmeyen birçoklarını cehennem için var ettik. İşte bunlar hayvanlar gibi hatta daha da aşağıdadırlar. İşte bunlar gafillerin ta kendileridir."⁶⁹⁴ ayetinde aklını doğru bir şekilde kullanmayan insanlar adeta, sadece içgüdülerine ve tabii ihtiyaçlarının sevkine bağlı olup, ahlaki bir tercihte bulunmalarını hem mümkün, hem de zorunlu kılacak bir bilinçten yoksun olan⁶⁹⁵ hayvan sürüsü gibi, hatta onlardan daha da aşağı olarak kabul edilmiştir. Yine başka bir ayette de "Allah'ın akıllarını kullanmayanları

⁶⁸⁷ Kur'an, 2: 170.

⁶⁸⁸ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, C I, s. 255.

⁶⁸⁹ Bayraklı, *Kur'an'da İçsel-Sosyal- Maddi Çevre Kavramları*, s. 15.

⁶⁹⁰ Sert, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, s. 11.

⁶⁹¹ Güler, "İman ve İnkârın Ahlaki ve Bilişsel (Kognitif) Temelleri", ss. 16-17.

⁶⁹² Kur'an, 95: 4.

⁶⁹³ Kur'an, 95: 5.

⁶⁹⁴ Kur'an, 7: 179.

⁶⁹⁵ Esed, *Kur'an Mesajı*, s. 311.

iğrenç bir duruma sokacağı”⁶⁹⁶ uyarısında bulunulmuştur. Bir sonraki ayette de belirtildiği gibi,⁶⁹⁷ bu cezaya da, insanın öz benliğinde ve dış dünyada Allah’ın varlığını gösteren bir sürü delil olmasına rağmen,⁶⁹⁸ Allah’ın mesajlarını anlamak ve algılamak noktasında insanın, aklını kullanmaya peşinen isteksiz olmasının yol açacağı belirtilmiştir.⁶⁹⁹

Yine Kur’an, aklını kullanmadığı için doğru yoldan sapan Lut kavmini örnek vererek, “Andolsun biz, aklını kullanacak bir kavim için, o memleketten ibret alınacak apaçık bir delil bıraktık.”⁷⁰⁰ ayetiyle, yanlış hareketlerinden dolayı halkı ile beraber Allah’ın, altına üstüne getirdiği bir çok eski memleketin durumuna işaret etmiş, böylece Allah’ın gazabının mahvettiği eski şehirlerin hali, aklını kullanmadığından dolayı Allah’a inanmayanlar için büyük bir ikaz işareti olarak zikredilmiştir.⁷⁰¹

Bütün bu ayetlerde, yaratanın Allah, seçme kararını verecek olanın ise insan olduğu, bir başka anlatımla, insanın imanla ilgili sorumluluğunun akıl nimetini yerli yerince kullanıp kullanmamasından kaynaklandığı açıkça ortaya koyulmaktadır. Ayetlerde hem yer ve göklerdekilere ibret gözüyle bakılması istenmekte, hem de bu tür kanıtların ve peygamberler tarafından yapılan uyarıların, aklını doğru istikamette işletmediği için iman yeteneğini yitirenlere fayda vermeyeceği belirtilmekte,⁷⁰² aklı kullanmamanın, sonuç olarak azap, ceza ve zarar doğuracağı ifade edilmektedir.⁷⁰³

Görüldüğü gibi aklını kullanmaya yanaşmayanlara hiçbir söz, uyarı fayda vermemekte, bu işin sonu hüsrarla sonuçlanmaktadır. Zaten “Sözü dinleyip de onun en güzeline uyanlar var ya, işte onlar Allah’ın hidayete erdirdiği kimselerdir. İşte onlar akıl sahiplerinin ta kendileridir.”⁷⁰⁴ ayetinde de ifade edildiği gibi sözleri, düşünceleri dinleyip en güzelini bulmak aklın işi olduğu gibi, en güzel söz olan ilahi vahyin verdiği bilgiye zihinleri ve gönülleri açık hale getirmek de aklın işidir.⁷⁰⁵ Kur’an tabiriyle tefekkür eden, gören, bu yollarla aklını kullanarak Allah’ı bulan insanlar, böylece basiretli bir şekilde idraklerini geliştirerek akıl için perde teşkil

⁶⁹⁶ Kur’an, 10: 100.

⁶⁹⁷ Kur’an, 10: 101.

⁶⁹⁸ Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmi Giriş*, 5. Baskı, İstanbul: Damla Yayınevi, 1996, s. 146.

⁶⁹⁹ Esed, *Kur’an Mesajı*, s. 416.

⁷⁰⁰ Kur’an, 29: 35.

⁷⁰¹ Ateş, *Kur’an’da Allah- İnsan*, s. 75.

⁷⁰² Karaman vd., *Kur’an Yolu*, C III, s. 140.

⁷⁰³ Çağrı, “Akıl”, I, s. 94.

⁷⁰⁴ Kur’an, 39: 18.

⁷⁰⁵ Bayraklı, *Kur’an’da İçsel- Sosyal- Maddi Çevre Kavramları*, s. 16,18.

eden gaflet bulutlarını dağıtıp,⁷⁰⁶ içten ve dıştan gelebilecek her türlü saptırıcı telkinlerden, baskılardan ruhlarını kurtardıkları için duydukları, öğrendikleri sözler içinde akıl ve sağduyularıyla en iyi ve en doğru bulduklarına değer verip, ona uymaktadırlar. Aklını kullanmayanlar ise, zihinlerini temiz tutacak olan ilahi vahyin verdiği bilgidен mahrum oldukları için, zihinleri karmakarışık olup kirlendiğinden, sözü bu şekilde ayıramamakta ve sözün en güzelinin geldiği kaynağa (Allah’a) ulaşamamaktadırlar.

Sonuç olarak, akıl nimeti sayesinde, sadece biyolojisinin çizdiği hayatı yaşamaya mahkum olmayan, aksine yaşayacağı hayatı inşa edecek güce sahip olan insanın,⁷⁰⁷ gücünün yettiği kadar aklını kullanması, kör bir taklit içinde kalmaması ve aklını kullanmaya da samimi olarak yönelmesi halinde, tabii olarak bu durumun onu Allah’a ulaştırması gerekmektedir.⁷⁰⁸ Ancak insanın aklını kullanmaması, bu durumun aksine, kişinin önce kendisini, sonra da kendini Yaratanı gereğince ya da hiçbir şekilde tanıyamamasına yol açmaktadır.

2.3.9. Korku

Arapça’da *korku* kelimesi *havf* kökünden gelmekte olup, sözlükte “korkmak, kaygılanmak, endişe duymak” gibi anlamlara gelmektedir. Genellikle “hoşlanılmayan bir durumun başa gelmesinden veya arzulanan bir şeyin elde edilememesinden duyulan kaygı ve korku” şeklinde tanımlanmıştır.⁷⁰⁹ Râgıb el-İsfehânî de *havf* kelimesini, “varsayılan veya şüphelenilen, ya da bilinen, hakkında bilgi sahibi olunan bir bilgidен hareketle kötü ya da iğrenç bir şeyin meydana geleceğini beklemek, ummak, kaygılanmak” olarak tarif etmiştir.⁷¹⁰

Kur’ân-ı Kerîm’de *havf* kökünden gelen veya aynı anlamdaki diğer mastarlardan türeyen fiil ve isimler yüz yirmi dört yerde geçmekte; bunların yarısına yakını dünyevî korku ve kaygıları, diğerleri ise Allah korkusu, azap korkusu, ahiret kaygısı, günah işleme endişesi gibi dinî kaygıları ifade etmektedir.⁷¹¹

⁷⁰⁶ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kuran*, s. 43.

⁷⁰⁷ Özakpınar, *İnsan İnanan Bir Varlık*, s. 15.

⁷⁰⁸ Halis Ayhan, *Din Eğitimi ve Öğretimi*, 3. Baskı, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997, s. 85.

⁷⁰⁹ Mustafa Kara, “Havf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XVI, 1997, ss. 528-529.

⁷¹⁰ el-İsfehâni, *Müfredat*, s. 524.

⁷¹¹ Kara, “Havf”, XVI; s. 529; Bkz. Kur’an, 6: 80-81.

Gerek Kur'an-ı Kerim'de gerekse hadislerde *havf* ile aynı ya da yakın anlamları ifade eden kavramlar olarak; *haşyet*, *takvâ*, *işfâk*, *vecel* ve *rehbet* kelimeleri veya türevleri geçmektedir.⁷¹² Korku duyulan varlıkla ilgili bilgi sahibi olunarak, ona karşı büyük bir ta'zim, saygı ve hürmetle karışık bir şekilde korkmaya *haşyet* denir.⁷¹³ *Haşyet* kelimesinin kökü olan *haşiye* fiili ise çoğunlukla Allah için kullanılır. Ancak bazen korkunun yanlış yöne gittiği de görülür. O zaman fiilin nesnesi Allah değil, insandır.⁷¹⁴ Sözlükte “kişinin kendini korktuğu şeyden koruması” anlamına gelen *takvâ* ise, terim olarak “insanın haramlarla birlikte bazı mubahları da terk edecek derecede titiz davranarak kendini günah işlemeye sevk eden şeylerden koruması” şeklinde tarif edilmiştir.⁷¹⁵ *Takva*, kökeni itibariyle korku duygusu olmasına rağmen, asla sıradan bir korku türü değildir.⁷¹⁶ *İşfâk* kelimesi Kur'an'da *havf* anlamında kullanıldığı gibi,⁷¹⁷ biraz daha farklı olarak “kaygı verici bir durumla karşılaşmaktan korkmak, çekinmek, ürpermek” mânasında da⁷¹⁸ geçmektedir.⁷¹⁹ *Vecel* korku hissetme durumunu,⁷²⁰ *rehbet* şiddetli veya telâşlı korkuyu ifade eder.⁷²¹ Ancak çeşitli ayetlerde bu son kelimenin de *havf* ve *takva* ile aynı anlamda kullanıldığı görülmektedir.⁷²² Aşırı dinî korku ve kaygıdan dolayı bir hücreye kapanıp kendini ibadete veren Hristiyan keşişlere eski Araplar tarafından *rehbet* kökünden gelen *râhib* ismi verilmiştir.⁷²³ Ayrıca insanın tavır ve davranışlarıyla tam bir teslimiyet içinde olduğunu göstermesine de *huşu* denir.⁷²⁴ *Huşu*, sırf Allah'a yönelik korku ve ürpertiler için kullanılmıştır.⁷²⁵

Kur'an'a göre aslında korkunun en büyüğünün ve *haşyetin* en tam olanının Allah'a yöneltilmesi gerekirken,⁷²⁶ birtakım nedenlerle korku, Allah dışındaki varlıklara da yöneltilmiştir. Zaten Kur'an'da Allah'a yöneltilmesi istenen korku, tehlikeli olaylara karşı gösterilen bir tepki değil, Allah'a inanmaya, Allah'ı bilmeye

⁷¹² Kara, “Havf”, XVI, s. 529.

⁷¹³ el-İsfahani, *Müfredat*, s. 486.

⁷¹⁴ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 302; Kur'an, 59: 21; 20: 94.

⁷¹⁵ Kara, “Havf”, XVI, s. 529; Bkz. Kur'an, 45: 18-19.

⁷¹⁶ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 301.

⁷¹⁷ Bkz. Kur'an, 70: 27.

⁷¹⁸ Bkz. Kur'an, 21: 49; 42: 18, 22.

⁷¹⁹ Kara, “Havf”, XVI, s. 529.

⁷²⁰ el-İsfahani, *Müfredat*, s. 1539.

⁷²¹ el-İsfahani, *Müfredat*, s. 643.

⁷²² Bkz. Kur'an, 16: 51-52; 59: 13.

⁷²³ Kara, “Havf”, XVI, s. 529.

⁷²⁴ el-İsfahani, *Müfredat*, s. 485.

⁷²⁵ Yolcu, *Kur'an'da İnkâr Psikolojisi*, s. 163, Konu ile ilgili ayetler için bkz. Kur'an, 59: 21; 20: 94; 6: 80-81.

⁷²⁶ Kur'an, 5: 3.

dayalı olan bir korkudur. Allah'ın Kur'an-ı Kerim'de geçen isim ve sıfatları incelendiğinde, korku ifade edenlerin, sevgi ifade edenler yanında çok az bir sayıda olması, bunların da mutlak korkudan ziyade, bir amaçla irtibatlı olarak varlığı,⁷²⁷ imanda ağırlıklı ve hakim duygunun sevgi olduğu düşüncesini destekleyen bir delildir.⁷²⁸ Genel olarak, aniden tehlikeli olaylara karşı gösterilen duygusal tepki olarak korku, korkulan şeyden kaçma davranışını doğururken, Allah korkusunda, bu kaçma davranışının aksine,⁷²⁹ hürmet, hayranlık ve minnettarlık gibi daha yumuşak heyecanlara dönüşebilen bir durum söz konusudur.⁷³⁰

Allah korkusu dışındaki, alay, kınama (baskı), işkence ve tehdit yoluyla oluşturulmak istenilen korku ise insanları Allah'ın hidayetine teslim olmaktan alıkoyan en önemli hususlardan birisidir. Toplumda ileri gelen hüküm ve otorite sahiplerinin elde ettikleri kuvvet ve servet kanalıyla insanlara, özellikle de zayıf kimselere karşı uyguladıkları korku politikaları, baskı yaparak korkutmaları, insanların iman etmekten kaçınmalarına sebep olmuştur.⁷³¹

İnsanlık tarihi, bir olan Allah'a inanan insanların, şirk dolu inanca tekrar döndürülmesi amacıyla, baskı otoriteleri tarafından maruz kaldıkları birçok haksızlığa şahit olmuştur. İnsanların sahip oldukları dünyevi imkanlar, kendilerini hak yoldan uzaklaştırmış, ilahlık taslamaya kadar götürmüş, bu insanlar, kendi otoritelerini güçlendirmek için başkalarına zarar vermekten, onları öldürmekten çekinmemişler; hatta zaman zaman bu maksatla yeryüzünü hüsrana boğan karışıklıklar ve savaşlar çıkarmışlardır.⁷³² Nitekim Hz. İbrahim puta tapmaya karşı çıktığı için ateşe atılmış,⁷³³ Firavun Hz. Musa'ya "Eğer benden başka bir ilah edinirsen, andolsun seni zindana atılanlardan ederim."⁷³⁴ demiştir. Yine o, Hz. Musa ile karşılaşp da iman eden sihirbazları "Andolsun, ellerinizi ve ayaklarınızı çaprazlama keseceğim ve hepinizi asacağım!"⁷³⁵ tehdidiyle korkutmak istemiştir. Ayrıca "Allah'ın ayetini inkar edenler, peygamberleri haksız yere öldürenler, insanlardan adaleti emredenleri öldürenler var ya, onları elem dolu bir azap ile

⁷²⁷ Bekir Topaloğlu, "Allah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, II, 1989, s. 485.

⁷²⁸ Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım*, s. 141.

⁷²⁹ Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 121.

⁷³⁰ Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım*, s. 136.

⁷³¹ Altıntaş, *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet*, s. 194.

⁷³² Yiğit, *Peygamberler Tarihi*, s. 174.

⁷³³ Kur'an, 21: 68.

⁷³⁴ Kur'an, 26: 29.

⁷³⁵ Kur'an, 26: 49.

müjdele.”⁷³⁶ ayetine ve Kitab-ı Mukaddes’te yer alan bilgilere göre,⁷³⁷ Yahudiler, kendilerini doğru yola iletmek üzere gönderilen Hz. Yahya ve Hz. Zekeriyya gibi nice peygamberleri öldürmüşlerdir.⁷³⁸

Yine Kur’an’da “Şahitlik edene ve şahitlik edilene andolsun ki, (mü’minleri yakmak için) hendek kazıp (içinde) alevli ateş yakanlar lanetlenmiştir.”⁷³⁹ ayetinde zikredildiği gibi, “Rabbimiz Allah’tır.” demekten başka hiçbir suçları olmayan “Ashab-ı Uhdud” gibi insanlar,⁷⁴⁰ ateş çukurlarında yakılmıştır.

İslam’ın geldiği dönemde Mekke’nin önde gelen müşrikleri de inanan kimseleri önce kınamış sonra alaya almışlardır. Bu müşrikler, alay ve hakaretle yıldırımadıkları Hz. Peygamber ve arkadaşlarını bu sefer de çeşitli işkenceler yaparak yıldırmaya, bu işkenceler sayesinde bir yandan Müslümanları dinlerinden döndürmeye, diğer yandan da yeni Müslüman olmak isteyenlere gözdağı vermeye çalışmışlardır. Özellikle de kimsesizlere, köle ve cariyelere işkence etmişlerdir. İşkence konusunda başı çekenlerden biri olan Ebu Cehil, bu zayıf ve güçsüz Müslümanları işkenceye tabi tutmakla korkutmuş, başkalarını da aynı işi yapmak için harekete geçirmiş, müşrikler de Ebu Cehil’in tehditlerinin gereğini yerine getirmek için tüm güçlerini kullanmışlardır.⁷⁴¹ Bu insanların kimini yakıcı kumlar üzerine yatırıp göğüslerinin üzerine koydukları ağır taşlarla kızgın güneşin altında bırakarak, kiminin çıplak vücudunu ateşte kızdırılmış demirlerle dağlayarak, bazılarını aşırı şekilde döverek, bazılarını günlerce aç ve susuz bırakarak, bazılarını da boğulsun diye suya atarak acımasız işkence yöntemleri uygulamışlardır.⁷⁴² Nitekim “Şüphesiz mü’min erkeklerle mü’min kadınlara işkence edip, sonra da tövbe etmeyenler var ya; işte onları cehennem azabı, yakıcı azap beklemektedir.”⁷⁴³ mealindeki ayette Mekkeli müşriklerin yaptıkları bu zulümlere işaret edilmiştir.

Mekke döneminde eziyet ve işkencelere maruz kalanlar sadece zayıf ve kimsesiz Müslümanlar olmamıştır. Onlar kadar olmamakla birlikte, varlıklı ailelere mensup kimseler de işkence görmüştür. Nitekim, Kureyş eşrafından olan ve köle

⁷³⁶ Kur’an, 3: 21.

⁷³⁷ Bkz. Karaman vd., *Kur’an Yolu*, C I, s. 527 .

⁷³⁸ Yiğit, *Peygamberler Tarihi*, s. 570.

⁷³⁹ Kur’an, 85: 4.

⁷⁴⁰ Geniş bilgi için bkz. Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, C VIII, ss. 344-345; Karaman vd., *Kur’an Yolu*, C V, ss. 591-592.

⁷⁴¹ Hamidullah, *Allah’ın Elçisi Hz. Muhammed*, s. 68, 72.

⁷⁴² Yiğit ve Küçük, *Hazreti Muhammed*, s. 102.

⁷⁴³ Kur’an, 85: 10.

Müslümanları kurtaran Hz. Ebu Bekir'in kendisi de işkenceye uğrayanlardan birisi olup, bu sebeple Habeşistan'a hicrete bile niyetlenmiştir.⁷⁴⁴ Dolayısıyla Müslüman olan herkes, müşriklerin tehdit ve işkencesiyle karşılaşmıştır.

İslam davetçisini hidayet yolundan alıkoymak için yürürlüğe konulan bir başka baskı unsuru da vatanından sürülüp çıkarılma korkusudur ki, bu da öldürülmenin bir kardeşidir.⁷⁴⁵ Hz. Şuayb'ın kavminden büyüklük taslayan ileri gelenler de “Ey Şuayb! Andolsun, ya kesinlikle bizim dinimize dönersiniz ya da mutlaka seni ve seninle birlikte inananları memleketimizden çıkarırız”⁷⁴⁶ diyerek vatanından sürüp çıkarma tehdidinde bulunmuşlardır. Aynı şekilde inkar edenler, bütün peygamberlere “Andolsun, ya sizi yurdumuzdan çıkaracağız, ya da bizim dinimize dönersiniz”⁷⁴⁷ şeklinde vatanlarından sürüp çıkarma tehdidinde bulunmuşlar ve nihayet, Varaka b. Nevfel'in Hz. Muhammed'e ilahi tebliğ vazifesinde bir çok güçlüklerle uğrayacağı, diğer peygamberler gibi yurdundan çıkarılacağı konusunda daha önceden uyarıda bulunduğu gibi,⁷⁴⁸ Hz. Muhammed'i de öz yurdundan çıkarmışlardır.⁷⁴⁹

Mü'minlerin çektikleri ıstıraplar, hiçbir şekilde bedensel acılarla sınırlı değildir; bunlar, kafirler tarafından alaya alınma, hor görülme, haksızlığa ve zulme uğrama şeklinde de tezahür edebilir.⁷⁵⁰ Mesela “Firavun, kavmini küçük düşürdü (ezdi). Onlar da kendisine itaat ettiler. Çünkü onlar yoldan çıkmış bir toplumdur.”⁷⁵¹ ayetinde ifade edildiği gibi, böylece Firavun, kavminin Hz. Musa'ya inanmasını kınama ve alay taktiği ile bertaraf etmiş olmaktadır. Bu tutum, her devir müşriklerinin uyguladıkları bir taktiktir. Nitekim Mekke müşrikleri de inanan zayıf kimseleri öncelikle kınamış ve alaya almışlardır. Hatta Ebu Talip'in imana gelmemesinin bir sebebi de müşrik eşrafın kendisini kınayacağı endişesidir.⁷⁵² Yine başka bir örnek olarak Ebu Cehil, asil ve soylu bir kişi İslam'ı kabul ettiğinde onu vazgeçirmek için, “Senin şerefini yok ederiz, görüşüne itibar etmeyiz.” diyerek tehdit etmiş, şayet Müslümanlığı kabul eden bir tüccar ise, onu ticaretine sekte vurmakla

⁷⁴⁴ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, Salih Tuğ (çev.), C I, İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1993, s. 111.

⁷⁴⁵ Bkz. Ulutürk, “Kur'an-ı Kerim'e Göre İnkâr ve İnkâr Amilleri”, s. 228.

⁷⁴⁶ Kur'an, 7: 88.

⁷⁴⁷ Kur'an, 14: 13.

⁷⁴⁸ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 82.

⁷⁴⁹ Bkz. Kur'an, 8: 30; 17: 76.

⁷⁵⁰ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 179.

⁷⁵¹ Kur'an, 43: 54.

⁷⁵² Ulutürk, “Kur'an-ı Kerim'e Göre İnkâr ve İnkâr Amilleri”, s. 230.

ekonomik yönden baskı altına almıştır.⁷⁵³ Ayrıca Kur'an'da beyan edildiği gibi Peygamberler de, toplumun bazı kesimleri tarafından sosyal baskı oluşturmak amacıyla “mecnun oldukları”⁷⁵⁴ şeklindeki iftiralara uğramışlardır.⁷⁵⁵ Böylelikle bu tip toplumlar, geliştirdikleri cahili değerler sistemine karşı gördükleri hak ehlini, kınama ve alay etme (istihza) gibi yollarla psikolojik baskı altına alarak, bu insanların imana gelmesini önlemek istemişlerdir.⁷⁵⁶

Kur'an, gerek psikolojik gerekse fiziki baskı yüzünden meydana getirilen korku ortamının imana engel olduğunu açıkça belirtmektedir. “Firavun ve ileri gelenlerin kötülük yapmaları korkusu ile kavminin küçük bir bölümünden başkası Musa'ya iman etmedi. Çünkü Firavun, o yerde zorba bir kişi idi. O, gerçekten aşırı gidenlerdendi.”⁷⁵⁷ ayeti bu duruma örnek teşkil etmektedir.

Yine başka bir örnek olarak, bir defasında Haris b. Osman Hz. Peygamber'e gelip “Biz biliyoruz, sen şüphesiz hak üzeresin. Ancak korkuyoruz. Sana uyup da Araplara muhalefet edersek biz bir yiyimlik başız. Yerimizden çarpar, kapışverişirler.”⁷⁵⁸ diyerek bu korkusunu dile getirmiştir. Kur'an-ı Kerim'de de “Onlar, ‘Sizinle beraber doğru yolu tutarsak, kendi yurdumuzdan koparılıp çıkarılırız’ dediler.”⁷⁵⁹ ayeti ile ifade edilen bu durum, Kur'an'ın ilk muhatapları olan Mekkeli müşriklerin Kur'an'da gösterilen yolun doğru olduğunun farkına vardıklarını ve bunu itiraf ettiklerini, ancak çevrelerindeki diğer müşrik Arap kabileleri tarafından atalarının dinine ihanet etmekle suçlanmaktan ve bu sebeple yurtlarından çıkarılıp sürgün edilmekten korktukları için İslam düşmanlığını devam ettirdiklerini göstermektedir.⁷⁶⁰

Aslında bütün bu işkence ve baskılar sadece zayıf karakterli insanlara etki etmiştir.⁷⁶¹ Çünkü bu insanlar, dünyaya ve çevrelerine tutsak oldukları için, bütün korkuların esaretinden sadece Allah'a sığınmakla kurtulabileceklerinin ve böylece esas özgürlüğü yakalayabileceklerinin bilincinde değildirler. Halbuki Kur'an'da, Allah'ın kendisine inanan ve O'na karşı sorumluluklarının bilincinde olan kimselere

⁷⁵³ Yiğit ve Küçük, *Hazreti Muhammed*, s. 103.

⁷⁵⁴ Kur'an, 15: 6; 37: 36; 44: 14; 51: 39; 52: 29; 54: 9.

⁷⁵⁵ Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 202.

⁷⁵⁶ Ulutürk, “Kur'an-ı Kerim'e Göre İnkâr ve İnkâr Amilleri”, s. 230.

⁷⁵⁷ Kur'an, 10: 83.

⁷⁵⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C V, s. 549.

⁷⁵⁹ Kur'an, 28: 57.

⁷⁶⁰ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, C IV, s. 237.

⁷⁶¹ Altıntaş, *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet*, s. 197.

bu dünyada manevi huzur, öte dünyada da bitmeyen bir mutluluk, esenlik bahşedeceği ve böylece iyi hallerinin, dürüst ve erdemli davranışlarının neticesinde ödüllendirilecekleri, korku ve üzüntü çekmelerine gerek kalmayacağı va'dedilmektedir.⁷⁶² Yine Kur'an'da, Allah'ın gerçek mü'minlere iç huzuru ve manevi tatmin duygusu bahşederken, inançsızların ise tam tersine, belirsizlikten kaynaklanan bir tedirginlik ve bilinmeyenin doğurduğu bir korku içinde yaşadıkları belirtilmektedir.⁷⁶³ Bundan dolayı gerçekten imanın şuuruna varmış insanlar, esas korkulmaya layık olanın Allah olduğunun⁷⁶⁴ ve Allah'a imanın insanı bütün korkulardan emin kılacağına farkında kimseler olarak, her ne pahasına olursa olsun kafirlerin tehditlerine boyun eğmemişlerdir.

Netice itibariyle bütün bu açıklamaları, tarihi arka planı dışında, daha genel anlamıyla değerlendirdiğimizde, hangi çağda, hangi kültürel ve dini ortamda olursa olsun, insanlar, manevi planda yeni bir çağrının hak olduğunu fark etmiş olmakla birlikte, bazen can ve mal korkusundan, bazen kendileriyle mensup oldukları çevrenin arasının açılacağından ve toplum içinde itibarsızlaştırılmaktan çekindikleri için, bazen de alaya alınma ve kınanma endişesi içerisinde Allah'a iman etmeye cesaret edememektedirler.

2.3.10. Şeytanın Etkisi

Şeytan Arapça'da "uzaklaştı" anlamına gelen *ş-t-n* fiil kökünden veya "öfkeyle yanıp tutuştu ve mahvoldu" anlamlarına gelen *şâte- yeşîtu* fiil kökünden türetilmiş bir cins isim olup,⁷⁶⁵ "gözle görülmeyen fakat varlığı kesin olan, azgınlık ve kötülükte çok ileri giden, kibirli, asi, insanları saptırmaya çalışan cinlerin genel adıdır." Çoğulu *şeyatîndir*.⁷⁶⁶

Şeytan kelimesi, Kur'an'da, sık sık, doğru ve iyi olan her şeye uzak ve yabancı olan, doğru ve iyi olana karşı çıkan her türlü yerilen güç ya da etki anlamında geçer.⁷⁶⁷ Bu kelimenin çoğulu olan *şeyatîn* sözcüğü de hakkı inkara şartlanmış olanların ya da buna eğilimli olanların içlerindeki olumsuz dürtüleri ifade

⁷⁶² Esed, *Kur'an Mesajı*, s. 794; ayetler için bkz. Kur'an, 2: 62; 3: 170; 5: 69; 6: 48; 7: 35; 10: 62; 46: 13.

⁷⁶³ Esed, *Kur'an Mesajı*, s. 818; ayet için bkz. Kur'an, 29: 67.

⁷⁶⁴ Bkz. Kur'an, 33: 37.

⁷⁶⁵ el-İsfehani, *Müfredat*, s. 802.

⁷⁶⁶ Ahmet Saim Kılavuz, "Şeytan", *İslam'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, IV, 1997, s. 194.

⁷⁶⁷ el-İsfehani, *Müfredat*, s. 803.

için kullanılmıştır. Bu itibarla şeytan tabiri en geniş ve soyut anlamıyla, meşru ve geçerli ahlaki ilkelere aykırı amaçlara, niyetlere yönelmiş her türlü kötü güç ve dürtüyü ifade eden bir kavramdır.⁷⁶⁸ “Haset” ve “öfke” gibi duyguların da şeytani birer huy olduğu dikkate alındığında,⁷⁶⁹ isyan eden, karşı çıkan, öfkesine yenilen, kötülüğe karşı aşırı düşkünlük/bağıllık gösteren, kötülükte körü körüne ısrar eden, azgınlık ve bozgunculukta direten cin ve insanlardan olmak üzere herkes şeytan adını alır.⁷⁷⁰

Kur’an-ı Kerim’de *şeytan* kelimesi yetmiş, çoğulu olan *şeyatîn* kelimesi de on sekiz yerde geçmektedir. Ayrıca Kur’an’da ilk şeytandan *İblis* diye söz edilmekte ve bu isimle on bir yerde anılmaktadır.⁷⁷¹

Kur’an’daki bilgilere göre, ilk şeytan olan İblis, Allah meleklerle “Adem’e secde edin!” dediğinde, büyüklük taslayarak bundan kaçınmış, kafirlerden olmuş,⁷⁷² azmış ve Rabbinin buyruğuna isyan ederek sapıklığa düşmüş,⁷⁷³ bunun üzerine Allah, onu huzurundan kovmuş, fakat cezasının kıyamet gününe kadar ertelenmesi isteğini kabul ederek, isteyenleri (Allah’ın isyankar kullarını) saptırabilmesi için ona imkan tanımış,⁷⁷⁴ şeytan da, insanları saptıracağına dair yemin etmiş,⁷⁷⁵ Allah’ın huzurundan kovulduktan sonra ilk iş olarak, Hz. Adem ve eşi Havva’yı yanıltarak onların cennetten çıkarılmalarına neden olmuştur.⁷⁷⁶

Bu yüzden şeytan insanın rakibi ve düşmanıdır. Bu durumda şeytanın hedefi insandır. Şeytana karşı muzaffer olabilecek olan veya ona mağlup olup helak olabilecek olan da insandır.⁷⁷⁷ Bunun için Kur’an, insanı, şeytanla mücadele etmesi için “Şeytan insanın apaçık düşmanıdır.”⁷⁷⁸ diye devamlı uyarmaktadır. Bu durumda Kur’an’dan çıkarılabilecek en dikkat çekici fikir, şeytanın faaliyetleri insanlık arasında çok yaygın olduğundan, insanın her an devamlı tetikte olması ve kendini kollaması gerektiğidir.⁷⁷⁹ Çünkü şeytan, Allah’ın insana verdiği değeri gerekçe

⁷⁶⁸ Esed, *Kur’an Mesajı*, ss. 516-517.

⁷⁶⁹ Bkz. el-İsfehani, *Müfredat*, s. 803; Çağrııcı, “Haset”, XVI, s. 378; Nevevi, *Riyazü’s-Salihin*, I, s. 264.

⁷⁷⁰ Bkz. Yolcu, *Kur’an’da İnkâr Psikolojisi*, s. 151.

⁷⁷¹ Kılavuz, “Şeytan”, IV, s. 194.

⁷⁷² Kur’an, 2: 34.

⁷⁷³ Kur’an, 18: 50

⁷⁷⁴ Kur’an, 7: 13-18; 15: 36-38.

⁷⁷⁵ Kur’an, 15: 40; 38: 83.

⁷⁷⁶ Kur’an, 2: 35-38; 7: 19-24.

⁷⁷⁷ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur’an*, s. 189.

⁷⁷⁸ Kur’an, 2: 168, 208; 6: 142; 7: 22; 12: 5; 17: 53; 18: 50; 35: 6; 43: 62.

⁷⁷⁹ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur’an*, s. 190.

göstererek, Allah'ın, kendisine olan saygınlığını sarstığını iddia etmiş, sırf bu nedenle kendisini bizzat Allah'ın azdırdığını söylemiş,⁷⁸⁰ böylece insana olan düşmanlığını ilan etmiştir. Yine aynı nedenle kendisine verilen süreyi kullanarak, insanları saptırmak için Allah'a giden dosdoğru yol üzerinde pusu kuracağını, hem açıktan açığa, hem de akıllarının ermediği yol ve yöntemlerle, onlara önlerinden, arkalarından, sağlarından ve sollarından, mümkün olan her yönden sokulacağını ve onların çoğunu şükreden kimseler olmaktan uzaklaştıracağını⁷⁸¹ beyan etmiştir.

Şeytan, ilk insandan itibaren bütün insanları hak yoldan uzaklaştırmak için elinden geleni yapagelmıştır⁷⁸² ve bundan sonra da yapmaya devam edecektir.⁷⁸³ Kur'an'da verilen bilgilere göre şeytanın insana yönelik faaliyetlerini incelediğimizde, şeytan, insanlara kötülüğü ve hayasızlığı emrederek,⁷⁸⁴ insanı, hakkında bilgi sahibi olmadığı şeyi Allah'a isnad etmeye çağırarak,⁷⁸⁵ “Allah çok bağışlayıcıdır, en büyük günahları bile affeder, bu kadarcık günahdan bir şey çıkmaz” gibi telkinlerle Allah hakkında insanları aldatarak,⁷⁸⁶ insanları durmadan günaha ve azgınlığa tahrik ederek,⁷⁸⁷ insanı öfkeye ve kızgınlığa sürükleyerek,⁷⁸⁸ insanları aldatıp boş ümitlere sevk ederek,⁷⁸⁹ fakirlikle korkutarak,⁷⁹⁰ insanların zaafalarını kullanıp doğru yoldan ayaklarını kaydırarak,⁷⁹¹ hakimiyeti altına aldıklarına Allah'ı unutturarak,⁷⁹² insanları doğru yoldan şaşırtarak,⁷⁹³ kötülükleri, küfür ve günahları süsleyip güzel göstererek⁷⁹⁴ insanın zihnine ve gönlüne sürekli vesvese vererek⁷⁹⁵ insanların doğru yoldan sapmalarına neden olur.

Vesvese, genel olarak insanı kötü, din dışı ve ahlak dışı davranışlara yönelten bir iç itilme olarak hissedilir⁷⁹⁶ ve şeytanın insanlar üzerindeki en etkili silahıdır.⁷⁹⁷

⁷⁸⁰ Mevdûdî, *Tefhimu'l- Kur'an*, C II, s. 19.

⁷⁸¹ Kur'an, 7: 14-17; Bkz. Esed, *Kur'an Mesajı*, ss. 271-272; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*; C III, ss. 514-515.

⁷⁸² Kur'an, 16: 63.

⁷⁸³ Kur'an, 7: 14-15; 15: 36-38.

⁷⁸⁴ Kur'an, 2: 169, 268; 24: 21.

⁷⁸⁵ Kur'an, 2: 169; Bkz. Esed, *Kur'an Mesajı*, s. 45.

⁷⁸⁶ Kur'an, 35: 5.

⁷⁸⁷ Kur'an, 19: 83.

⁷⁸⁸ Kur'an, 7: 200-202; 41: 36; Bkz. Esed, *Kur'an Mesajı*, s. 977.

⁷⁸⁹ Kur'an, 47: 25.

⁷⁹⁰ Kur'an, 2: 268.

⁷⁹¹ Kur'an, 2: 36.

⁷⁹² Kur'an, 58: 19.

⁷⁹³ Kur'an, 7: 16.

⁷⁹⁴ Kur'an, 6: 43; 8: 48; 16: 63.

⁷⁹⁵ Kuran, 7: 20; 20: 120; 114: 5.

⁷⁹⁶ Hayati Hökelekli, “Vesvese”, *İslam'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, IV, 1997, s. 458.

Şeytanlar bu vesvese silahını kullanmakta yeterli olmadıklarından, insanlardan oluşan şeytanları da yanlarına alarak,⁷⁹⁸ insanların göğüslerine devamlı vesvese verirler.⁷⁹⁹ Dolayısıyla kötülük sembolü olan şeytanın, gerçek bir varlığa sahip olmakla birlikte,⁸⁰⁰ insan üzerindeki etkisini psikolojik yolla gerçekleştirdiği söylenebilir.⁸⁰¹ Hz. Peygamber'in "Şeytan, kanın damarlarda dolaştığı gibi, insanoğlunun kan damarlarında dolaşır. Ben sizin kalbinize şeytanın vesvese atmasından korktum."⁸⁰² hadisi de, şeytanın insanlar üzerinde psikolojik açıdan etkili olduğuna delil teşkil etmektedir. Bunu, günümüz psikolojisinde çok iyi bilinen "şuuraltı telkin" olayı olarak anlamak mümkündür. Çünkü şeytanın vesvese vererek insanı etkilemesi, insandaki içgüdüsel eğilimler yoluyla olmaktadır. Şeytan, insandaki alt benliği oluşturan istekler, arzular, tutkular gibi psikolojik unsurları kullanarak kişiyi etkilemeye çalışmaktadır. Alt benlik aracılığıyla insana vesvese veren şeytanın bu etkisi, kişi üzerinde, ya insanı iyi bir davranıştan geri çevirmek ya kötü bir davranışı kişiye güzel göstermek ya da kötü davranışlara güdülemek şeklinde üç yönde kendisini göstermektedir.⁸⁰³

Vesvesenin etkisi, önü alınamaz bir güçte değildir. Her ne kadar, hemen hemen her insan, şeytanın birbirinden farklı teşvik ve aldatmalarına belli bir ölçüde maruz kalmıştır denebilirse de, aslında takva sahibi olan insanlar, yani ahlaki tehlikeye düşmekten devamlı korkup sakınmak için tetikte olan kimseler, kötülüğe yaklaşmazlar ve şeytanın hilelerini derhal fark ederler.⁸⁰⁴ Onun için Kur'an Hz. Peygamber'e der ki: "Eğer şeytandan bir kışkırtma seni dürtürse, hemen Allah'a sığın. Şüphesiz o hakkıyla iştir, hakkıyla bilendir. Şüphe yok ki, Allah'a karşı gelmekten sakınanlar, kendilerine şeytandan bir vesvese dokunduğu zaman iyice düşünürler (derhal Allah'ı hatırlarlar da) sonra hemen gözlerini açarlar."⁸⁰⁵

Buradan anlaşıldığı gibi şeytanın faaliyeti temel olarak, bir kimseyi şaşırtmak ve geçici olarak (veya artık kötülüğü benimsemiş olan kimseler için daimi olarak) basiretini bulandırmaktadır. Ama Kur'an ısrarla belirtmiştir ki, hiçbir insan, aslında

⁷⁹⁷ Altıntaş, *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet*, s. 283.

⁷⁹⁸ Bayraklı, *Kur'an'da İçsel-Sosyal- Maddi Çevre Kavramları*, s. 95.

⁷⁹⁹ Kur'an, 114: 5.

⁸⁰⁰ Mevdûdî, *Tefhimu'l- Kur'an*, C I, s. 64.

⁸⁰¹ Hökelekli, "Vesvese", IV, s. 458, ss. 458-459.

⁸⁰² Buhârî, "Bed'ul- Halk", 11.

⁸⁰³ Hökelekli, "Vesvese", IV, s. 458.

⁸⁰⁴ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 190.

⁸⁰⁵ Kur'an, 7: 200-201.

şeytanın dokunmasından tamamen emin olmamakla beraber, ahlaki doğruluğunun istila edilmemesi için her an tetikte olan bir kimseye karşı şeytan tesir edemez.⁸⁰⁶ O'nun için Allah şeytana, “Şüphesiz (gerçek) kullarım üzerinde senin hiçbir hakimiyetin olmayacaktır.”⁸⁰⁷ ve yine “Gerçek şu ki; şeytanın, inanan ve yalnız Rablerine tevekkül eden kimseler üzerinde bir hakimiyeti yoktur. Şeytanın hakimiyeti, sadece onu dost edinenler ve Allah’a ortak koşanlar üzerindedir.”⁸⁰⁸ demektedir. Aynı şekilde şeytan da, “Şüphesiz Allah size gerçek olanı söz verdi. Ben de size söz verdim ama yalancı çıktım. Zaten benim sizi zorlayacak bir gücüm yoktu. Ben sadece sizi çağırdım, siz de hemen bana geliverdiniz. O halde beni kınamayın, kendinizi kınayın.”⁸⁰⁹ sözleriyle insanları zorla yoldan çeviremeyeceğini, böyle bir güce sahip olmadığını; “Senin şerefine andolsun ki, içlerinden ihlaslı kulların hariç, elbette onların hepsini azdıracağım.”⁸¹⁰ sözleriyle de sadece kendileri isyan yolunu seçmiş olanları saptırabileceğini, doğru yolda olan insanları saptıramayacağını⁸¹¹ itiraf etmektedir.

Şeytanın itirafını gerçekleştirdiği bu ayetler göstermektedir ki, gerçek şeytan, insanın kendi arzuları, hevesleri ve kompleksleridir. Çünkü yukarıdaki sözleriyle şeytan, günahkarın ruhuna ancak ayartma ve vesvese yoluyla ulaşmakta olduğunu, dolayısıyla eğer insan ruhunda şehvete, öfkeye, boş ve batıl inanç ve fantezilere doğru önceden bir eğilim, bir yatkınlık olmazsa, bu şeytani ayartma ya da vesveselerin hiçbir şekilde etkili olmayacağını ortaya koymaktadır.⁸¹² Bu durumda şeytan, insanlar üzerinde, onların iradelerini ortadan kaldırabilecek bir güce sahip değildir. Şeytanı asıl güçlü yapan, insandaki irade zayıflığı, ahlaki cesaretin olmayışı ve gereken takvanın bulunmayışıdır.⁸¹³ “İşte o şeytan, ancak kendi dostlarını korkutur.”⁸¹⁴ ayeti şeytanın, kendi dostları olan münafıklara ve kalplerinde hastalık bulunan imanı zayıf kimselere tesir edeceğini göstermektedir.⁸¹⁵ O halde şeytanın ne kadar güçlü olduğu insana bağlıdır. Onun için, insana asıl tehlike teşkil eden

⁸⁰⁶ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, ss. 190-191.

⁸⁰⁷ Kur'an, 17: 65; Ayrıca bkz. Kur'an, 15: 41.

⁸⁰⁸ Kur'an, 16: 99-100.

⁸⁰⁹ Kur'an, 14: 22.

⁸¹⁰ Kur'an, 38: 82-83.

⁸¹¹ Mevdûdî, *Tefhimu'l- Kur'an*, C II, s. 572.

⁸¹² Bkz. Esed, *Kur'an Mesajı*, s. 506.

⁸¹³ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 191.

⁸¹⁴ Kur'an, 3: 175.

⁸¹⁵ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, C I, s. 718.

şeytanın güçlü olması değil, onun iltifatları karşısında dayanma gücü gösteremeyen insanın kendi iradesidir.⁸¹⁶

Bu noktada Kur'an, "Kim Rahman'ın Zikri'ni görmezlikten gelirse, biz onun başına bir şeytan sararız. Artık o, onun ayrılmaz dostudur. Şüphesiz bu şeytanlar onları doğru yoldan saptırırlar. Onlar ise doğru yolda olduklarını sanırlar."⁸¹⁷ ayetiyle insanın şeytana karşı neden güçlü bir irade sergileyemediğini açıklamakta, bu nedenin, insanın iç dünyasındaki çelişkili eğilimle ilgili olduğuna dikkat çekmektedir. İnsanın iç dünyasındaki bu çelişkili eğilimi incelediğimizde görürüz ki, bunların iyi olan, yani Allah rızasına çeken kısmı, insanın fitratına yüklenmiş bulunan din duygusundan ve ilahi ruhtan gelmektedir. Dolayısıyla insan, gördüğü eğitimin de yardımıyla iradesini kullanarak kendini bu çekime bıraktığı, ilahi mesajı rehber edindiği sürece nefsin ilahi ruha dönük yönü gelişirken; kötüye, aşağı varlık tabakalarına çeken güce teslim olduğu, ilahi mesaja kulaklarını tıkadığı sürece de, artık onun danışmanı kendine mahsus şeytan olmaktadır. Şeytan ise meleğin tersine, insanı Allah'tan uzaklaştırmaya, beşeri arzuların tutsağı haline getirmeye çalışmaktadır.⁸¹⁸ Yani Allah'ın, insandan düşman olarak tanınmasını ve ona karşı savaşmasını istediği şeytan,⁸¹⁹ ne yazık ki tam tersine, Allah'ın zikrine yüz çevirdiği için insanı etkisi altına almakta ve insanın kendisini dostu olarak görmesini sağlamaktadır.⁸²⁰ Ancak bu durum, onların karşılıklı düşmanlığının dostluğa dönüştüğü anlamına değil, sadece insanın düşmanı tarafından kandırıldığı ve kendi önüne atılan tuzağa yakalandığı anlamına gelmektedir.⁸²¹ Bunun için Kur'an, sık sık, "şeytanın izinden gitmemek, onun adımlarını izlememek"⁸²² konusunda insanı uyarmakta ve kalbi şeytanın vesveselerinden korumanın yolunun da, ancak Allah'ı anmak⁸²³ olduğunu hatırlatmaktadır.

Netice itibariyle, insan, içinde taşıdığı fitri iyilik eğilimlerini güçlendirmek ve geliştirmek için kendisini şuurlu olarak Allah'a yöneltip O'nun yanında yer aldığı anda, şeytanın adımlarının nereye götürdüğünü görebilir⁸²⁴ ve artık onun hile ve

⁸¹⁶ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, ss. 192-193.

⁸¹⁷ Kur'an, 43: 36-37.

⁸¹⁸ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, C IV, s. 776.

⁸¹⁹ Kur'an, 35: 6.

⁸²⁰ Bkz. Kur'an, 7: 30; 4: 76.

⁸²¹ Mevdûdî, *Tefhimu'l- Kur'an*, C I, s. 65.

⁸²² Kur'an, 2: 168; 6: 142.

⁸²³ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Din Eğitimi*, s.156; Konu ile ilgili ayetler için bkz. Kur'an, 7: 200; 41: 36.

⁸²⁴ Kur'an, 7: 201.

tuzaklarına, çirkin amelleri güzel göstermek için bulunduğu telkinlere aldanıp Allah'ın dosdoğru yolundan ayrılmaz. Ama eğer insan, kalbine, Allah'ın zikrinden başka bir şey koyarsa, bu onun vesveseye maruz kalmasına ve böylece şeytanın isteğine uygun bir insan olmasına yol açar. Sonrasında ise şeytanın bu süslemelerine ve iltifatlarına kendini kaptırır ve sonuçta da bu halet-i ruhiye ile hakikat olan, faydalı neticeler veren ahireti ve yaratılışın yüksek gayelerini unutarak yaşadığı an içerisinde kendini kaybeder.⁸²⁵ İşte insanın bu durumuyla, kendisinde var olan kötü eğilimlerini kuvvetlendiren bir güç olmaktan başka bir şey olmayan şeytanın etkisi de birleşince, insan artık, şeytanın bir dostu olarak onun izinden gitmekte ve Allah'ı inkar yolunu seçmektedir.

2.3.11. Körelme

Körelme kelimesi, sözlükte “körleşmek, keskinliğini kaybetmek; sönmeye yüz tutmak; bir uzvun her hangi bir sebeple vazifesini yapmamaya başlaması, dumura uğraması; insanın kendisine verilen kabiliyetleri, güç ve imkanları kaybetmesi, değerini yitirmesi” gibi anlamlara gelmektedir.⁸²⁶ Bu kelime terim olarak ise, “bireylerin baskı, kültürel asimilasyon veya kitle iletişim araçları yoluyla, davranış, ilişki ve değerlerle olan bağlantılarının kopması veya zayıflaması” olarak tanımlanmaktadır.⁸²⁷

Körelme kavramı Kur'an-ı Kerim'de *umy*, *ya'mehûn*, *gaflet*, *zeyğ*, *samem*, *bükm* ve benzeri kavramlarla ifade edilmektedir.⁸²⁸

Kur'an'da *umy* kelimesi “görme kabiliyetinin ve basiretinin kaybedilmesi ya da olmaması” anlamına gelirken,⁸²⁹ *ya'mehûn* kelimesi “kafa karışıklığından/şaşkınlıktan dolayı bir meselede tereddüt göstermek, körü körüne bocalamak” anlamına gelmektedir.⁸³⁰ *Gaflet* kelimesi “bir şeyin gerekliliği ortada iken bunun idrak edilememesi”⁸³¹, “yeterince dikkatli davranılmadığı için insana arız olan yanılğı hali” demektir.⁸³² *Zeyğ* kelimesi “gözün sapması, istikametten, doğruluktan

⁸²⁵ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 193.

⁸²⁶ Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 682.

⁸²⁷ Demir ve Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, s. 68.

⁸²⁸ Yolcu, *Kur'an'da İnkâr Psikolojisi*, s. 158.

⁸²⁹ el-İsfehani, *Müfredat*, s. 1052.

⁸³⁰ el-İsfehani, *Müfredat*, ss. 1051-1052.

⁸³¹ Süleyman Uludağ, “Gaflet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XIII, 1996, s. 283.

⁸³² el-İsfehani, *Müfredat*, s. 1092.

ya da doğru yoldan başka bir yöne, tarafa meyletmek, sapmak⁸³³; *samem* kelimesi “işitme duyusunu kaybetmek, hakka kulak vermemek, hakkı dinlememek ve hakkı kabul etmemek”⁸³⁴; *bukm* kelimesi de “doğuştan dilsiz olarak doğmak”⁸³⁵ anlamlarında kullanılmaktadır. Ayrıca “görme, idrak etme, bir şeyin iç yüzüne vâkıf olma, sezgi” gibi anlamlara gelen *basiret* kelimesi de, Kur’an-ı Kerim’de olumsuzluk ekiyle beraber “manevi körlük” anlamında kullanılmaktadır.⁸³⁶

Körelmenin değişik köklerden gelen yukarıdaki formlarını incelediğimizde, bu kavramların Kur’an’da genel olarak duyarsızlık, kör olma, karıştırma, kalp gözünün dumura uğraması ile hakikati seçememe anlamları taşıdığını ve genelde kafir, müşrik ve azgın kimselerin özellikleri olarak kullanıldığını görmekteyiz.⁸³⁷

Kur’an; küfür, nifak, hırs, kin gibi olumsuz inanç ve duygular yüzünden kalp gözü körleşmiş ve basîreti bağlanmış kimseler hakkında “körler”⁸³⁸, “kalpleri olup da bununla idrak edemeyenler”⁸³⁹, “bakar körler”⁸⁴⁰ gibi tabirler kullanarak, inananları basîretli, inkârcıları ise kör saymaktadır.⁸⁴¹

Kur’an’da bu durumu dile getiren ayetlerden birinde “İnkâr edenleri imana çağıran (peygamber) ile inkâr edenlerin durumu, bağırıp çağırmadan başka bir şey duymayan hayvanlara seslenen (çoban) ile hayvanların durumu gibidir. Onlar sağırdırlar, dilsizdirler, ködürler. Bundan dolayı anlamazlar.”⁸⁴² buyurulmaktadır. Bu ayet kafirlerin, İslami tebliğ ve davet karşısındaki anlayış kıtlığını ve duyarsızlıklarını dile getirmektedir. Nasıl ki hayvanlar, kendisine seslenen çobanın sesini duyduğu halde ne söylendiğini anlamıyorsa, kafir de kendisine açıklanan ayetleri duyduğu halde bunların içerdiği hakikatleri bir türlü anlamamakta, bu sebeple de inkarından vazgeçmemektedir.⁸⁴³

Yine Kur’an’da, inanmayanların, kendilerinde ve çevrelerinde gördükleri iman işaretlerini, insanı Allah’ın varlığına ve birliğine götüren bilgileri, duyarsız

⁸³³ el-İsfehâni, *Müfredat*, s. 680.

⁸³⁴ el-İsfehâni, *Müfredat*, s. 872.

⁸³⁵ el-İsfehâni, *Müfredat*, s. 227.

⁸³⁶ Süleyman Uludağ, “Basiret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, V, 1992, s. 103.

⁸³⁷ Yolcu, *Kur’an’da İnkâr Psikolojisi*, s. 158.

⁸³⁸ Bkz. Kur’an, 2: 18.

⁸³⁹ Bkz. Kur’an, 7: 179.

⁸⁴⁰ Bkz. Kur’an, 7: 198.

⁸⁴¹ Uludağ, “Basiret”, V, s. 103.

⁸⁴² Kur’an, 2: 171.

⁸⁴³ Karaman vd., *Kur’an Yolu*, C I, s. 256.

tavırları nedeniyle inananlara göre farklı yorumladıkları için inkarlarında ısrar ettikleri, bu bakımdan onların duyu organlarının ve akıllarının, ebedi kurtuluşları açısından bir işe yaramadığını belirtmek üzere,⁸⁴⁴ "Andolsun, size vermediğimiz imkan ve iktidarı onlara vermiştik. Kendilerine kulaklar, gözler ve kalpler vermiştik. Fakat kulakları, gözleri ve kalpleri kendilerine bir yarar sağlamadı. Çünkü Allah'ın ayetlerini inkar ediyorlardı. Alaya aldıkları şey onları kuşattı."⁸⁴⁵ buyurularak Ad kavminin inkarı örnek gösterilmektedir.

“Şüphesiz sen ölümlere duyuramazsın. Arkalarına dönüp kaçarlar sen sağırlara da çağırıp duyuramazsın. Körleri sapıklıklarından vazgeçirip doğru yola getiremezsin. Ancak ayetlerimize inanıp da teslim olanlara duyurabilirsin.”⁸⁴⁶ ayetinde de hakkı duymayan kafirler/inanmayanlar, hak ayetlerinden hiç etkilenmedikleri için duygusuzluk yönünden ölümlere benzetilmişlerdir. Nitekim derece derece sağırlar ve körler de öyledir.⁸⁴⁷ Çünkü duyularını ve aklını amaçlarına uygun olarak kullanmayanların, bunlardan yoksun olandan farkı yoktur.⁸⁴⁸

“Sağırlara sen mi duyuracaksın; yahut körleri ve apaçık bir sapıklık içinde olanları sen mi doğru yola ileteceksin?”⁸⁴⁹ ayetinde ise Allah'ın mesajını görmezden gelen zalimlere hiçbir çağrının fayda vermeyeceği, çünkü onların şartlanmışlık sebebiyle doğruyu dinleme, görme ve doğru düşünme kabiliyetlerini kaybetmiş kimseler olduğu anlatılmaktadır.

Yukarıdaki ayetlerde geçen kalp, göz ve kulak kelimeleri, aslında duyma(his), algılama, düşünme, kavrama, bilme gibi insanı bilgiye, tefekküre ve imana götüren temel insani yetenekleri ifade etmektedir.⁸⁵⁰ Ama inkar edenler, bu yeteneklerini kullanmadığından, Allah da onlardaki bu özellikleri yok hükmünde saymaktadır. O yüzden “sağırlık” ve “körlük” benzetmelerinin, Kur'an'ın, kafirlerin/inanmayanların ayırt edici vasıflarını anlatırken en sık kullandığı sıfatlar olduğu görülmektedir.⁸⁵¹

Aslında Kur'an bu ayetlerle, “sağır” ve “kör” gibi noksanlık atıflarını, maddi anlamlarının dışında, insanın hakikate karşı duruşundan yola çıkarak yeniden

⁸⁴⁴ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, C V, s. 38.

⁸⁴⁵ Kur'an, 46: 26.

⁸⁴⁶ Kur'an, 27: 80-81.

⁸⁴⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C V, s. 513.

⁸⁴⁸ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, C IV, s. 206.

⁸⁴⁹ Kur'an, 43: 40.

⁸⁵⁰ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, C II, s. 629.

⁸⁵¹ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 211.

tanımlamakta ve kendine has bir özürlü/sakat tasavvuru inşa etmektedir.⁸⁵² "Yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, düşünecek kalpleri, işitecek kulakları olsun? (Dolaştılar, ama ibret almadılar). Çünkü gerçekte gözler değil, göğüslerdeki kalpler (kalp gözleri) kör olur."⁸⁵³ ayeti, aslında kafirlerin fiziksel bakımdan bir kusurlarının olmadığını; kusurlu olanın, onların göğüslerindeki kalpleri olduğunu ortaya koymaktadır.⁸⁵⁴

Özürlülük algımızı yeniden inşa eden Kur'an, bu ayette düşünme faaliyetini kalbe isnat/izafe ederek, "akletme"yi, kalbin bir işlevi olarak dile getirmekle,⁸⁵⁵ bizim "kör, sağır, dilsiz" dediklerimizin aslında vahye göre özürsüz olduğunu, asıl özürlülüğün akleden kalpte ortaya çıkan özür olduğunu vurgulamaktadır. Bu durumda aslında, hakkı duymayanlar sağır, hakkı görmeyenler kör, hakkı konuşmayanlar dilsiz olmaktadır.⁸⁵⁶

Yine başka bir ayette "Andolsun biz, cinler ve insanlardan, kalpleri olup da bunlarla anlamayan, gözleri olup da bunlarla görmeyen, kulakları olup da bunlarla işitmeyen birçoklarını cehennem için var ettik. İşte bunlar hayvanlar gibi, hatta daha da aşağıdadırlar. İşte bunlar gafillerin ta kendileridir."⁸⁵⁷ ifadesiyle insanların, mutlak ve nihai hakikatin kendisi olan Allah'a karşı ilgisiz ve duyarsız kalmalarının ve böylece bu durumun inançsızlıkla yani kendilerini Yaratıcıyı tanı(ya)mamakla sonuçlanmasının nedeninin, Allah'ın, kendilerine eğriyi doğruyu ayırsınlar diye verdiği aklı ve duyuları gereği gibi kullanmamaları olduğu belirtilmektedir.

Bu ayette aklını ve duyularını gereği gibi kullanmayanlardan, onların hayvanlara benzediğinden ya da onlardan daha aşağı olduklarından bahsedilirken, bunların "gafil" kavramıyla nitelendirilmeleri, bu insanların tam anlamıyla kendilerine yabancılaştığını ifade etmektedir.⁸⁵⁸ Halbuki insan, doğuştan "aşkın bir Yaratıcı Varlık"ı algılamaya ve kabul etmeye yatkın bir yapıda yani fıtratta yaratılmıştır. Kur'an'da, insanın yaratılışına yönelmesi gerektiğini bildiren,⁸⁵⁹ ayrıca bütün insanların, Allah'ı Rab olarak kabul ettiklerini temsili bir şekilde anlatan⁸⁶⁰

⁸⁵² İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an*, s. 662.

⁸⁵³ Kur'an, 22: 46.

⁸⁵⁴ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 212.

⁸⁵⁵ İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an*, s. 267.

⁸⁵⁶ İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an*, s. 579.

⁸⁵⁷ Kur'an, 7: 179.

⁸⁵⁸ İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an*, s. 267.

⁸⁵⁹ Bkz. Kur'an, 30: 30.

⁸⁶⁰ Bkz. Kur'an, 7: 172.

ayetler ve meşhur fitrat hadisi,⁸⁶¹ insanın yaratılışındaki yani özündeki bu saf ve temiz fitratına dikkat çekmektedir.⁸⁶² Böyle bir tabiatla yaratılan ve Allah'ın elçileri tarafından da bu tabiatı güçlendirilip netleştirilmeye çalışılan insanların,⁸⁶³ aynı zamanda bu fitratın gereğini yerine getirecek yeteneklerle de donatılmış olmalarına rağmen, gerek kendi içlerindeki gerekse dışarıdaki apaçık ayetleri görmezden gelmeleri ya da birçok şekilde kendilerine seslenen ilahi vahyi duymamaları gaflet içinde olduklarının göstergesidir.⁸⁶⁴ İnsanın gaflet içinde olmasının nedeni de, fitratında bulunan doğru çizgide yetişmesini engelleyecek olumsuz kuvvetlere maruz kalması ve bunların etkisine kendisini kaptırmasıdır. Bunun sonucunda da insan, yapmak üzere yaratıldığı işten, eşyanın ve varlıkların hakikatini anlamaktan aciz kalmaktadır.

Bu durumda bütün kötülükler, adaletsizlikler ve başkalarına verilen zararlar, özet olarak insanın ahlaki mahiyetinden olan her türlü kopma, aslında kişinin kendi kendisine yaptığı kötülükler olmaktadır.⁸⁶⁵ Bundan dolayı Kur'an'da, Allah'ın insanların kalplerini mühürlemesinden, kulaklarına ağırlık koymasından, gözlerini hakikati görmeyecek şekilde körleştirmesinden, ayetlerinden uzaklaştırmasından, saptırmasından ve etraflarına bakıp tefekkür etmelerini engellemek için boyunlarına zincir vurulmasından⁸⁶⁶ bahsedilmektedir.

Her ne kadar Allah'ın ayetlerine inanmayanlar, "Kalplerimiz muhafazalıdır"⁸⁶⁷ diyerek inanmamalarına bu durumu gerekçe göstermeye çalışsalar da, Kur'an, Allah'ın keyfi olarak insanların kalplerini mühürlemediğini, aksine genellikle insanların kendi davranışlarından, yaptıkları kötülüklerden dolayı Allah'ın böyle yaptığını belirtmek üzere "Öyle değil! İnkarları sebebiyle Allah onları lânetlemiştir. Bu yüzden pek az iman ederler."⁸⁶⁸ diyerek ve buna benzer birçok ayetle⁸⁶⁹ bu duruma açıklık getirmektedir. Yine Kur'an'da "Kim, kendisine hidayet (doğru yol) besbelli olduktan sonra peygambere karşı çıkar, mü'minlerin yolundan

⁸⁶¹ Bkz. Müslim, "Kader", 6.

⁸⁶² İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an*, s. 265.

⁸⁶³ Fazlur Rahman, *Ana Konuları Kur'an*, s. 63.

⁸⁶⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C IV, s. 91.

⁸⁶⁵ Fazlur Rahman, *Ana Konuları Kur'an*, s. 63.

⁸⁶⁶ Konu ile ilgili ayetler için bkz. Kur'an, 2: 7, 26-27, 88; 5: 13; 6: 25, 110; 7: 101, 146, 186; 16: 108; 17: 45-46; 18: 57; 30: 59; 36: 9; 41: 44; 59: 19; 61: 5; 63: 3.

⁸⁶⁷ Kur'an, 2: 88.

⁸⁶⁸ Kur'an, 2: 88.

⁸⁶⁹ Konu ile ilgili diğer ayetler için bkz. Kur'an, 7: 146; 15: 72; 16: 107-108; 17: 45; 18: 57; 27: 4; 30: 59; 41: 44; 59: 19; 61: 5; 63: 3.

başkasına uyarsa, onu yöneldiği yolda bırakırız ve cehenneme sokarız.”⁸⁷⁰ ifadesiyle, insanın özgür iradesiyle tercih ettiği yöne döndürüleceği belirtilerek, bu durumun seçme özgürlüğünün sonucu olduğuna,⁸⁷¹ dolayısıyla bir haksızlık durumunun söz konusu olmadığına vurgu yapılmaktadır.

Bu durum hem kişiler hem de toplumlar için geçerlidir.⁸⁷² “Şüphesiz bir toplum, kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez.”⁸⁷³ ayeti, Allah’ın nimetlerini insanlara vermesinin veya esirgemesinin ilahi adalet ilkesiyle çelişmeyen sebepleri olduğunu vurgulamaktadır. Eğer insanlar, Allah’ın hoşnut olmadığı bir şekilde değişir, öz değerlerine yabancılaşır, kendilerine verilen imkan ve kabiliyetleri gerektiği yerde, gerektiği gibi kullanmaz, şımarır, nimetlerin Allah’ın lütfuyla ilişkisini unuttur, bu durumu kendilerine mal eder; güç, servet, ilim, iktidar gibi ilahi nimetleri zulüm için kullanırsa, işte böyle değişen ve bozulan insanların elinden nimetin, onu veren Allah tarafından alınacağı ve yerine zıddının (felaket, mahrumiyet, sıkıntı) verileceği belirtilmektedir.⁸⁷⁴ Bu durum, adaletin bir gereğidir ve herkese kabiliyetlerini kullandığı ölçüde muamele edildiğini göstermektedir.

Görüldüğü gibi gerek fert ve gerek toplum olarak insanlar, kendi iradeleriyle tercih ettikleri tutum ve eğilimlerinin bir sonucu olarak inanç, ahlak ve zihniyet bakımından değişmektedirler. Burada bir zorlama söz konusu değildir.⁸⁷⁵ Kalplerin mühürlenmesi hususunda, ayetlerin arkasındaki ilkeyi psikolojik bir kural olarak değerlendirecek olursak, şayet bir kimse bir defa iyi ya da kötü bir amel işlerse, bu tür davranışı tekrar işleme ihtimali artarken, onun tersi olan davranışı işleme ihtimali de ona orantılı olarak azalır.⁸⁷⁶ Dolayısıyla iyi işler veya kötü işlerin yapılması o kadar tekrar edilir ki, kişi için zıddını yapmak veya düşünmek bile imkansız hale gelir; öyle ki insanlar eğer sürekli iyi işler yaparlarsa şeytanın bile kendilerine tesir edemeyeceği bir ruh haline sahip olurken, sürekli kötülük işlerlerse de, onların kalpleri “mühürlenir” ve gözleri “körleştirilir.” O halde insan, şuurlu bir şekilde, kendine, doğru veya yanlış yolu seçip o yolda ilerlemekte ve Allah sadece insanın

⁸⁷⁰ Kur’an, 4: 115.

⁸⁷¹ Esed, *Kur’an Mesajı*, s. 167.

⁸⁷² Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur’an*, s. 63.

⁸⁷³ Kur’an, 13: 11; Bkz. Kuran, 8: 53.

⁸⁷⁴ Karaman vd., *Kur’an Yolu*, C II, s. 700; Karşılaştırma için bkz. Kur’an, 2: 26-27.

⁸⁷⁵ Geniş bilgi için bkz. Esed, *Kur’an Mesajı*, ss. 499-500.

⁸⁷⁶ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur’an*, s. 56.

tercihi doğrultusunda gerçekleşen hareketlerini değerlendirmektedir.⁸⁷⁷ Bu durumda gerçeği görememenin, doğru yolu bulamamanın sebebi olarak kalbin mühürlenmesi gösterilse bile, bu durumun mimarı da yine insanın kendisidir. Yani kalplerini mühürleyen/mühürleyen bizzat insanların kendileridir. Öyleyse kalbin mühürlü olması, inançsızlık için bir sebep değil, asli tabiatına duyarsızlaşmanın, körü körüne inançsızlıkta diretmenin ve inançsızlığa doğru giden yolda ilerlemenin nihai bir sonucudur.

Netice olarak bir kimse yaratılış özelliklerine aykırı hareket edip, yanlış yolları tercih ettikçe bu durum, Kur'an'ın ifadesiyle, o kimsenin alçalmasına yol açmaktadır. İnsan alçaldığı zaman da, vicdanı donuklaşmakta, duyarsızlaşmakta ve artık kendisindeki gerçek ve yüksek mahiyetin sesini etkili bir şekilde duyamamakta, dinleyememekte hatta hakikatin kendisine devamlı hatırlatılmasından bile rahatsız olmaktadır. Hakikatin sesini dinlemeyi reddeden kişi, zamanla hakikati kavrama yeteneğini kaybederek Allah'a inanmaya karşı katı bir direnişe geçmekte ve sonuçta körü körüne inançsızlığa saplanmaktadır.

⁸⁷⁷ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 57; Örnek olarak bkz. Kur'an, 53: 39-40; 76: 3; 90: 10-20; 91: 7-10.

SONUÇ

İnsan hayatına yön verebilmek, ona doğru ve hak yolu göstermek için gönderilen ve birçok ayette kendisini “yol gösterici” olarak tanımlayan Kur’an-ı Kerim, tamamen insanı konu alan bir kitaptır. Göklerin, yerlerin ve dağların üstlenmekten çekindiği, yeryüzünü imar ve ıslah etme görevini üstlenen ve böylece Allah’ın yeryüzündeki temsilcisi konumuna yükseltilen insan, Kur’an’da bütün yönleriyle ele alınmakta; insanın yaratılış ve tabiatı, zaaf ve kabiliyetleri, taşıdığı değer ve gayeleri üzerinde önemle durulmaktadır. Özellikle sağlıklı bir imana ve bu imana dayalı davranış biçimine sahip olunması gerektiğini temel ilke olarak ele alan Kur’an-ı Kerim, imanın oluşumuna engel teşkil eden ve inançsızlığa yol açan nedenleri ve bu nedenlerin birey üzerindeki etkilerini ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır.

Kur’an’da, insanın akıl ve irade sahibi bir varlık olarak inanma ya da inanmama özgürlüğüne sahip olduğu belirtilmektedir. Zaten insanın yüklendiği emaneti anlamlı kılan, ona tanınan hürriyettir. Hür olması da, onun olumlu ve olumsuz bir takım güçlerle donatılmasını gerektirir ki, insanda bu iki zıt kutbun potansiyel olarak iç içe bulunması, onun yeryüzündeki sınavı açısından kaçınılmazdır. Böyle bir özellikle yaratılan insanın inancı ya da inançsızlığı tercih etmesi mümkündür.

İnsanlık tarihini incelediğimizde, insanın bazen inanarak, bazen reddederek, bazen ilgi duyarak, bazen nefret ederek bir şekilde din ile ilişki içerisinde olduğu görülmektedir. Bu durumda inançsızlık, tarih boyunca imanla birlikte, toplumlar arasında aynı paralellikte varlığını hissettiren önemli bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanın içinde bulunduğu en temel ve en kompleks hallerden biri olan iman gibi inançsızlık da, aynı psikolojik güçten kaynaklanmakta ve bir bütün olarak insan tabiatı, kendi inançsızlık tohumunu varlığında taşımaktadır. Bundan dolayı, dini tutum ve davranışları canlandıran, imanın oluşumunu sağlayan insani

güdülenmeler, şartlar oluştuğu takdirde, her an tam tersi bir yönde inançsızlık haline dönmeye hazır bir şekilde karşımızda durmaktadır.

İmana göre inançsızlık hali, doğuştan olmayıp daha sonra birtakım nedenlerle ortaya çıkan bir durumdur. Çünkü insanın tabii yapısı, inanan bir varlık olduğunu göstermektedir. Yaratılıştan her insanın özüne yerleştirilen yaratanını tanıma eğilimi, Kur'an'da fitrat kavramıyla ifade edilirken, son yıllarda yapılan araştırmalar da, gerek insan biyolojisi ve gerekse insan psikolojisinin bir imana ihtiyaç duyduğu yönündeki tespitleriyle fitrat kavramını doğrular niteliktedir. Bu durumda insanı imana yönelten böyle bir iç dinamik yanında, tabii yapısına etki eden bir takım faktörlerin etkisiyle insan inançsızlığa da yönelebilmektedir.

İnançsızlık kavramı, bir tanım çerçevesine sığdırılamayacak kadar geniş bir anlam yelpazesine sahiptir. Hidayet ve nurun tek olmasına rağmen, dalalet ve karanlık çeşit çeşittir. Kendi içinde birtakım farklılıklar göstermekle beraber, neticede Kur'an'a göre "Allah'a iman" dışındaki her türlü inanç biçimi, imanın karşısında yer almakta ve "inançsızlık" olarak nitelendirilmektedir. Zaten insan, inanan tabiatı gereği bir şeylere iman edebilmektedir. Dolayısıyla insanı farklı kılan nokta inanıp inanmama değil, neye inandığıdır. O zaman insanın bu tabiatının Hakk'a yönelik olarak kanalize edilmesi önem kazanmaktadır ki, Kur'an'ın "iman" kavramıyla kastettiği de budur. Bu nedenle hem düşünce tarihinde hem de Kur'an terminolojisinde inançsızlık kavramı farklı boyutlarda ele alınmış, inançsızlığın birçok çeşidi ortaya konulmuştur. Tarihi seyri içerisinde inançsızlığın Allah'ı inkar, birliğini inkar, dini inkar, peygamberi inkar, ahireti inkar gibi çeşitli şekillerde tezahür ettiği görülmektedir. Felsefi olarak temelde, "bir Tanrı'nın varlığını reddetmek, bu yönde bir inanca sahip olmamak" anlamındaki inançsızlık durumu *ateizm* kavramıyla isimlendirilirken, teizme karşı yaptıkları şiddetli eleştirilerin zaman zaman ateizme zemin hazırlaması, hatta ateizme kayması nedeniyle *deizm*, *panteizm*, *agnostisizm* gibi felsefi anlayışların da -yüklendikleri anlamlara göre- ateizm içerisinde değerlendirildiği görülmektedir. Aynı şekilde Kur'an literatüründe de inançsızlık kavramı, "bütün menfi tavırları kapsayan, her türlü dini-ahlaki yozlaşmanın kendisiyle irtibatı olan odak bir kavram" olması dolayısıyla genel olarak *küfür* kelimesiyle nitelendirilmekle beraber; *şirk*, *tekzib*, *inkar*, *cuhud*, *nifak*, *ilhad*, *nankörlük* ve *fisk* gibi kavramlar da, en azından Allah'ın bir vasfını inkara vardığından inançsızlık çerçevesinde kullanılmaktadır.

Birçok şekilde karşımıza çıkan, dini inanç kadar çeşitli olan inançsızlığın nedenlerini incelediğimizde, inançsızlığın sadece birkaç sebebi değil, aksine her toplum, tarih, coğrafya, grup hatta ferde göre değişebilen pek çok sebebi olduğu görülmektedir. Çünkü insanın; biyolojik, psiko-sosyolojik ve kültürel özelliklere sahip bir varlık olması nedeniyle davranışları oldukça karmaşık, çok yönlü ve değişik süreçler tarafından belirlenmekte ve bu yüzden inançsızlığa yönelmesinde birçok etken iç içe bulunmaktadır. Zamanın akışı içinde birbirine ters düşen çok çeşitli felsefi, ideolojik ya da dine karşı aşırı tenkitlerle oluşan düşünceler ve birtakım psiko-sosyal faktörler sonucunda insanlar arasında inançsızlığa yönelenler olabilmektedir.

İnsanların inançsızlığa yönelmesine yol açan felsefi nedenlere genel olarak baktığımızda, ateizmin ortaya koyduğu teorilerin genelde Hristiyanlığın ve bu dinin oluşturduğu Batı kültürünün neden olduğu tepkisel hareketler olduğunu görmekteyiz. Aslında her devirde ateizmin, marjinal grupların savunduğu bir düşünce iken, Rönesans sonrasında hızla gelişerek modern dönemde geniş kitlelerin benimsediği bir düşünce ve yaşam biçimi haline gelmesinin çok çeşitli sebepleri olabileceği gibi, bu sebeplerin temelinde bizzatı ateizmin kendi gücü değil, din adına sergilenen bilgisizlik, tutarsızlık, ikiyüzlülük ve gayri insani tavırların yattığı görülmektedir.

İnançsızlığın psiko-sosyal nedenleri arasında ise, ölçüsüz bir gurur ve büyülenme içerisinde kendinin yeterli olduğunu düşünmek; dini değerlerin insanı bağımlı kıldığını ve özgürce davranmayı sınırladığını düşünen insanın bağımsızlık arzusu; istek ve arzuların gerçekleşmemesi sonucu oluşan hayal kırıklığı; teistik iddia ve argümanların mutlak iyi, her şeye gücü yeten, her şeyi bilen, hikmet sahibi ve yarattıklarına inayeti olan bir Yaratıcı tanıtmasına rağmen evrende çeşitli tarzlarda ortaya çıkan kötülükler; bireyin birinci derecede sosyalleşmesini gerçekleştirdiği, bütün değerlerle birlikte dini değerleri de ilk olarak kazandığı yer olan aile ortamı; bireyin davranışları üzerinde belli oranda etkide bulunan sosyal çevre; sanal bir gerçeklik üzerinden kurgusal bir dünya görüntüsü sunan kitle iletişim araçları; dünya malının aldatıcılığına kapılmaya yol açan sosyo-ekonomik sebepler gösterilebilir.

Gerek felsefi gerekse psiko-sosyal açıdan nedenlerini genel olarak ortaya koymaya çalıştığımız inançsızlık olayını bir hastalık olarak değerlendiren Kur'an, bu hastalığın teşhis edilmesine ve hastalığa neden olan etkenlerin ortaya çıkmasına büyük önem vermekte, insanları inkara sevk eden faktörlere sık sık ve detaylıca yer

vermektedir. Kur'an'da insanları inançsızlığa yöneltten birçok nedenden bahsedilmekle birlikte temelde inançsızlık nedenleri olarak kibir, heva, haset, inat, nankörlük, atalar kültü, dünya sevgisi, aklı kullanmamak, korku, şeytanın etkisi ve körelme gibi konular üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Kur'an'daki inançsızlık nedenlerini incelediğimizde, insanın nasıl inançsızlığa düştüğü çarpıcı ayetlerle gözler önüne serilmektedir. Kur'an'a göre bu nedenlerin en önemlilerinden biri, kibirdir. Kibirlenen, ölçsüz bir gurur ve büyüklenme içerisinde kendini kendine dayatan, kendi gücüne sonsuz güvenen insan, kendi üzerinde hakim ve otorite bir Yaraticıyı inkar ederek kendisini O'nun yerine koymakta ve adeta kendini ilahlaştırmaktadır. Hevaya uyma ve ona bağlılık da her istediğini elde etmeyi, arzuları önünde hiçbir engel tanımamayı dile getirir ki, bu da Allah'ı bırakıp hevayı putlaştırmak demektir. Bir nimetin, onu hak eden kimsenin elinden gitmesini temenni etmek anlamına gelen haset duygusu ise, kontrol altına alınamadığında, her konuda yeterli olma ve bütün üstün özelliklere sadece kendisinin sahip olması arzusu içerisinde insanı inançsızlığa düşürebilmektedir. Ayrıca kişinin bir görüş, inanç ve davranışı doğru olduğunu bilmesine rağmen reddetmesi, aykırı davranmakta direnmesi anlamındaki inatlaşma da insanları bile bile inkara götürmektedir. Bir başka neden olarak gösterilen, nimetin gerçek sahibini bildiği halde bilmezlikten gelmek, şükretmemek anlamında kullanılan nankörlük ise, Kur'an'da imanın karşıtı olarak kullanılan "küfr" kelimesinin orijinal anlamının merkezinde yer almakta ve "mutlak hakikatin örtülmesi" anlamındaki küfre (inançsızlığa) yol açan esas sebep olarak karşımıza çıkmaktadır. Geçmiş hiçbir tenkide tabi tutmadan taklit etmek ve içinde bulunulan toplumun değerlerine bağlılık nedeniyle bu inançları değiştirmek istememekte direnmek anlamına gelen atalar kültü inancı da Kur'an'da üzerinde durulan sebeplerdendir. Bu inanç, insanların doğru da olsa, alıştıkları ve beğendiklerine ters düşen mesajlara sıcak bakmamalarına, atalarından devraldıkları gelenek ve görenekleri körü körüne izlemelerine ve bu nedenle hakikate karşı çıkmalarına yol açmaktadır. Ayrıca hemen hemen birçok nedenin içinde yer alan dünya sevgisi de inançsızlığa yol açan önemli faktörlerdendir. İnsanın yararlandığı ve kendisiyle meşgul olduğu nesneler olarak tanımlanan dünya hayatını tercih etmek ve sınırlarına riayet etmeden aşırı derecede dünya sevgisine kapılmak, hakikatte en çok sevmeye layık olan Allah'a yönelmeyi engelleyerek, insanı inançsızlığa doğru götürmektedir. Yine Kur'an'da üzerinde çok

durulan ve her türlü inançsızlığın temelinde ona dayandığı bir başka neden olarak da aklı kullanmamak gösterilmektedir. Kur'an'da, "akletme" yani aklını kullanarak doğru düşünme anlamında geçen, ilahi hakikatleri anlama ve eşyanın sırlarını çözmeye yarayan bir yetenek olduğu bildirilen aklın, Kur'an'ın tavsiye ettiği ve onayladığı iman oluşumu ve devamında her zaman belli bir rolü olduğundan, insanın aklını kullanmaması da, gerçek yaratıcıyı tanıyamamasıyla sonuçlanmaktadır. İnsanlar bazen de hak olan mesajı fark etmiş olmakla birlikte, ya can ve mal korkusundan, ya kendileriyle mensup oldukları çevrenin arasının açılacağından veya toplum içinde itibarsızlaştırılmaktan çekindikleri için, ya da alaya alınma ve kınanma endişesi içerisinde Allah'a iman etmeye cesaret edememektedirler. Yine inançsızlığa yol açan bir başka neden de, insandaki bütün kötü duyguların kaynağı olan şeytandır. Kur'an'da insanın apaçık düşmanı olarak tanımlanan ve insanlar üzerinde, aslında onların iradelerini ortadan kaldıracı bir güce sahip olmadığı belirtilen şeytan, insanı vesvese yoluyla yanlış yollara sevk etmektedir. Şeytanın vesveseleri karşısında dayanma gücü gösteremeyen ve onun telkinlerine açık hale gelen insan, sürekli şeytanın izinden gitmekte ve bunun sonucunda da şeytanın istediği gibi Allah'ı inkar yolunu seçmektedir. Bütün bu sebeplerin insanı sürüklediği son nokta körelme ve duyarsızlaşmadır. Kur'an'da, aklını ve duygularını gereği gibi kullanmayan, yaratılış özelliklerine uygun hareket etmeyip sürekli yanlış yolları tercih eden, kötü duyguların esiri olan insanların bir süre sonra vicdanının donuklaştığı, duyarsızlaştığı ve hatta hakikatin kendisine hatırlatılmasından bile rahatsız olacak hale geldiği ifade edilmektedir. Bu durumda da insan, zamanla hakikati kavrama yeteneğini kaybederek Allah'a inanmaya karşı katı bir direnişe geçmekte ve sonuçta körü körüne inançsızlığa doğru sürüklenmektedir.

İnançsızlığa neden olan bu faktörleri, kesin çizgilerle birbirinden ayırmak pek kolay değildir ve bunların yoğunluğu kişiden kişiye farklılık gösterir. İnançsızlık nedenlerinden biri, bir toplulukta daha bariz görünürken, diğer bir toplulukta daha az gözlenebilir veya farklı bir neden ortaya çıkabilir ya da birkaç neden bir arada bulunabilir. Fakat neticede bu toplulukların tümü müşterek bir nokta olan "Kur'an'a göre inkar" çerçevesinde birleşmektedirler. Zaten Kur'an-ı Kerim, inançsızlık meselesini sadece mutlak inkar şeklinde ele almamış, Allah'ın varlığını inkar edenlerin tezlerini çürüten kanıtlar ortaya koyduğu gibi, insanların –ne kadar

inanmıyor görünseler de- sıkıntı anında Allah'a sığındıkları gerçeğinden hareketle, putperestlik ve şirk gibi yanlış inanç biçimleri üzerinde daha fazla durarak insanları doğru bir imana yöneltmeye çalışmıştır. Her fırsatta insanın dikkatini kendi nefesine, yaratılışına ve kainata çekmiş, bütün bunların insanı Allah'ın varlığına inanmaya götüren birer yol olduğunu vurgulamış, insanın aklını kullanmasını ve gerek kendi içindeki gerekse kendi dışındaki bu ayetler karşısında gözlerini açmasını tavsiye etmiştir.

Sonuç olarak Kur'an'da inançsızlığa yol açan faktörler olarak gösterilen bütün bu sebepler, insanların iman etmesine engel teşkil ettiği gibi aynı zamanda iman etmiş insanlar için de her zaman potansiyel bir tehlike arz etmektedir. Kur'an'ın hastalık olarak değerlendirdiği inançsızlık meselesi, temelde üzerinde durduğumuz bu sebeplerden kaynaklanmakla beraber, bunların dışında başka nedenlere bağlı olarak da gelişebilmektedir. Bu hastalık sebepleri, insan üzerinde hakimiyet kurarak, hayata anlam veren dini inanç ve değerlerin zayıflamasına veya yok olmasına ve böylece benliği son derece güçsüzleşen günümüz insanının duygu ve düşünce dünyasında tamiri mümkün olmayan bir çok tahribata yol açmaktadır. Bu çalışmada ele alınan temel sebepler, imanın, çok farklı ve karmaşık süreçlerle kazanılıp kaybedildiğini göstermekte ve bu yönüyle inançsızlık konusunun bütün insanlık için arz ettiği önemi ortaya koymaktadır. Bu nedenle insanlığın anlam arayışının önündeki en büyük engel olan inançsızlık meselesinin daha iyi anlaşılmasına ve bu konu üzerinde çok yönlü araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

KAYNAKÇA

- Adler, Alfred; *İnsanı Tanıma Sanatı*, Şelale Başar (çev.), İstanbul: Dergah Yayınları, 1979.
- Akbudak, Kazım Karabekir; “Kur’an’ın İnanç ve İnançsızlığa Bakışı: Psikolojik Bir Yaklaşım”, (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012).
- Akdemir, Ferhat; “Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18-19, 2005, ss. 347-363.
- Alper, Hülya; *İmanın Psikolojik Yapısı*, 2.Baskı, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007.
- ; “Nifak ya da İmanda Çatışma (Kur’an-ı Kerim Bağlamında Nifak Psikolojisi Üzerine Bir İnceleme)”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22, 2002, ss. 5-24.
- Altıntaş, Ramazan; “Aile ve Okulda İnanç Eğitimi”, *Mehir Bülteni*, 3, 1999, ss. 55-59.
- ; Kur’an’da Hidayet ve Dalâlet, 2. Baskı, İstanbul: Pınar Yayınları, 2003
- Altuntaş, Halil; “Ramazan’da Şükrü Kuşanmak”, *Diyanet Aylık Dergi*, 283, 2014, ss. 30-32.
- Altuntaş, Halil ve Şahin, Muzaffer; *Kur’an-ı Kerim Meali*, 8. Baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Apaydın, Halil; “Aile İçi İletişimin Çocuğun Dinsel Gelişimine Etkisi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12-13, 2001, ss. 319-337.
- Aslan, Adnan; “Analitik Pozitif Ateizmin Bir Eleştirisi: Michael Martin”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 7, 2002, ss. 75-95.
- Ateş, Süleyman; *Kur’an’da Allah-İnsan ve İslam Düşüncesinde Islah (Modernizm)*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ty.
- Ay, Mehmet Emin; *Çocuklarımıza Allah’ı Nasıl Anlatalım*, 23. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2007.
- Aydın, Ali Rıza; “Dini İnkârın Psiko-Sosyal Nedenleri”, (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995).
- Aydın, Mehmet; “Ateizm ve Çıkmazları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24, 1990, ss.187-204.
- Ayhan, Halis; *Din Eğitimi ve Öğretimi*, 3. Baskı, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997.
- Ayten, Ali; *Din Psikolojisi: Dine ve Maneviyata Psikolojik Yaklaşımlar*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- Bahadır, Abdülkerim; “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, *Din Psikolojisi*, Hayati Hökelekli (ed.), Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2010, ss. 95-116.
- Bayraklı, Bayraktar; *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur’an Tefsiri*, 21 cilt, İstanbul: İşaret Yayınları, 2001.

- ; *Kur'an'da İçsel - Sosyal - Maddi Çevre Kavramları*, İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2009.
- Bilgin, Beyza; “İslam ve Hristiyan Din Pedagojisi: Birbirimizden Neler Öğrenebiliriz?”, *Kültürel Çeşitlilik ve Din*, Remziye Yılmaz (ed.), Ankara, Sinemis Yayınları, 2005, ss. 119-129.
- Birişik, Abdülhamit; “Kur'an”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXVI, 2002, ss. 383-388.
- Bolay, Süleyman Hayri; “Akıl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, II, 1989, ss. 238-242.
- ; *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, 11. Baskı, Ankara: Nobel Akademik Yayınları, 2013, s. 182-188.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed ibn İsmail; *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, Mehmed Sofuoğlu (çev.), 16 cilt, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1987.
- Buladı, Kerim; “Kur'an Kendisini Nasıl Tanıtır?”, *Diyanet İlmi Dergi*, 37/4, 2001, ss. 5-22.
- Bursalıoğlu, Ziya; “Kitle İletişim Araçları ve Eğitim Üzerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/1, 1984, ss. 9-10.
- Çağrııcı, Mustafa; “Akıl”, *İslam'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, I, 1997, ss. 93-95.
- ; “Dünya”, *İslam'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, I, 1997, ss. 429-431.
- ; “Haset”, *İslam'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, II, 1997, ss. 180-181.
- ; “Haset”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XVI, 1997, ss. 378-380.
- ; “Heva”, *İslam'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, II, 1997, ss. 236-238.
- ; “Heva”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XVII, 1998, ss. 274-276.
- ; “İnat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXII, 2000, ss. 264-265.
- ; “Kibir”, *İslam'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, III, 1997, ss. 53-54.
- ; “Kibir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXV, 2002, ss. 562-563.
- ; “Nankörlük”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXXII, 2006, ss. 382-383.
- Çamdibi, Mahmut; *Şahsiyet Terbiyesi ve Din Eğitimi*, 4. Baskı, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011.

- Çetin, İsmail; “İman ve İnkârın Rasyonel Değeri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/1, 2002, ss. 88-102.
- Cora, Mustafa; “Kur’an’a Göre Heva”, (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007).
- Coşkun, İbrahim; “Kur’an Işığında İnkârın Psikolojik Sebepleri”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 1999, ss. 119-149.
- ; *Ateizm ve İslam: Kelami Açısından Modern Çağ Ateizminin Eleştirisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- Çubukçu, İbrahim Agah; “İnkarcılıktan Doğan Bunalımlar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20, 1975, ss. 1-11.
- Cüceloğlu, Doğan; *İnsan ve Davranışı*, 25. Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2012.
- Demir, Özlem ve Acar, Mustafa; *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, 2. Baskı, Ankara: Vadi Yayınları, 1997, ss. 196-197.
- Dodurgalı, Abdurrahman; *Eğitim Sosyolojisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995.
- Doğan, Mehmet; *Büyük Türkçe Sözlük*, 11. Baskı, İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.
- Ekin, Yunus; *Kur’an’a Göre İnançsızlık: Küfür Kavramının Semantik Tahlili*, İstanbul: Işık Yayınları, 2001.
- Esed, Muhammed; *Kur’an Mesajı*, Cahit Koytak, Ahmet Ertürk (çev.), İstanbul: İşaret Yayınları, 1999.
- Fazlur Rahman; *Ana Konularıyla Kur’an*, Alparslan Açıkgenç (çev.), Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Fersahoğlu, Yaşar ve Demir, Mehmet Akif; *Din Eğitim ve Öğretiminde Duygu Eğitimi*, 2. Baskı, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2012.
- Gazali, Ebû Hâmid Muhammed; *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Ahmet Serdaroğlu (çev.), 3. Baskı, 4 cilt, İstanbul: Bedir Yayınları, 1974.
- Güler, İlhami; “İman ve İnkârın Ahlaki ve Bilişsel (Kognitif) Temelleri”, *İslamiyat*, 1/1, 1998, ss. 7-24.
- Günay, Hacı Mehmet; “Şüphe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXXIX, 2010, ss. 263-265
- Gündoğan, Ali Osman; *Felsefeye Giriş*, İstanbul: Dem Yayınları, 2010.
- Gürsoy, Kenan; “İlhâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXII, 2000, ss. 96-98.
- Hamidullah, Muhammed; *İslam Peygamberi*, Salih Tuğ (çev.), 2 cilt, İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1993.
- ; *Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, Ülkü Zeynep Babacan (çev.), 2. Baskı, İstanbul: Beyan Yayınları, 2002.
- Hökelekli, Hayati; “Fıtrat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XIII, 1996, ss. 47-48.
- ; “Fıtrat”, *İslam'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, II, 1997, ss. 44-45.

- ; “Vesvese”, *İslam’da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, IV, 1997, ss. 458-459.
- ; *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*, İstanbul: Dem Yayınları, 2009.
- ; *Din Psikolojisi*, 8. Baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- ; *Din Psikolojisine Giriş*, İstanbul: Dem Yayınları, 2010.
- İslamoğlu, Mustafa; *Hayat Kitabı Kur’an: Gerekçeli Meal-Tefsir*, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013.
- İzutsu, Toshihiko; *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, Selahattin Ayaz (çev.), İstanbul: Pınar Yayınları, 2012.
- ; *Kur’an’da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, 5. Baskı, İstanbul: Pınar Yayınları, 2013.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem; *Günümüzde İnsan ve İnsanlar: Sosyal Psikolojiye Giriş*, 14. Baskı, İstanbul: Evrim Yayınları, 2013.
- Kara, Mustafa; “Havf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XVI, 1997, ss. 528-531.
- Karaman, Hayreddin vd.; *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5 cilt, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.
- Karlı, İbrahim Hilmi; “İnternet ve Manevi Hayatımız”, *Diyanet Aylık Dergi*, 269, 2013, ss. 52-53.
- Kasapoğlu, Abdurrahman; *Kur’an’da İman Psikolojisi*, İstanbul: Yalnızkurt Yayınları, 1997.
- Kaya, Mevlüt; *Din Eğitiminde İletişim ve Dini Tutum: Bazı Çevre Faktörlerinin Dini Tutum Üzerindeki Etkisi*, Samsun: Etüt Yayınları, 1998.
- Kayıklık, Hasan; “Psikolojik Açıdan İnanç, İman ve Şüphe”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 46/1, 2005, ss. 133-135.
- ; *Din Psikolojisi: Bireysel Dindarlık Üzerine*, Adana: Karahan Yayınları, 2011.
- Kılavuz, Ahmet Saim; “Cahd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, VII, 1993, ss. 15.
- ; “İlhad”, *İslam’da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, II, 1997, ss. 382-383.
- ; “Şeytan”, *İslam’da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, IV, 1997, ss. 194-197.
- Kırca, Celal; “Dine Karşı İnkarcı Cereyanlar I”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 21/2, 1985, ss. 3-9.
- Kimter, Nurten; “Dini İnanç, İbadet ve Duanın Umutsuzlukla İlişkisi Üzerine (Üniversite Öğrencisi Üzerinde) Bir Araştırma”, *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, Hayati Hökelekli (ed.), 2. Baskı, İstanbul: Dem Yayınları, 2006, ss. 217-249.

- Kirman, Mehmet Ali; *Din ve Sekülerleşme: Üniversite Gençliği Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*, Adana: Karahan Kitabevi, 2005.
- ; *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, 2. Baskı, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.
- Köse, Ali; *Freud ve Din*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2000.
- ; *Laik Ama Kutsal*, İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2006.
- ; *Neden İslam'ı Seçiyorlar*, 3. Baskı, İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Köse, Ali ve Ayten, Ali; *Din Psikolojisi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.
- Köylü, Mustafa; *Dünya Dinlerinde Ahlak*, İstanbul: Dem Yayınları, 2010.
- ; “Kur'an'da Ruh Sağlığı”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31, 2011.
- Kurt, Abdurrahman; “Dindarlığı Etkileyen Faktörler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/2, 2009, ss. 1-26.
- Küçükcan, Talip; “Modernleşme ve Sekülerleşme Kuramları Bağlamında Din, Toplumsal Değişme ve İslam Dünyası”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 13, 2005, ss. 109-128.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi; *Kişilik ve Din*, İstanbul: Dem Yayınları, 2004.
- Mevdûdî, Ebu'l A'lâ; *Tefhîmu'l Kur'an: Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, Muhammed Han Kayanî vd. (çev.), 7 cilt, İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.
- Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, *Dini Terimler Sözlüğü*, 2. Baskı, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2009.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccac; *Sahîh-i Müslim Tercemesi ve Şerhi*, Ahmet Davudoğlu (çev.), 11 cilt, İstanbul: Sönmez Neşriyat Yayınları, 1983.
- Nevevi, İmam; *Riyazü's-Salihin: Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, M. Yaşar Kandemir, İ. Lütfi Çakan, Raşit Küçük (çev.), 8 cilt, İstanbul: Erkam Yayınları, 2005.
- Öcal, Mustafa; *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, 3. Baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Önder, Mustafa; “Medya Kıskaçındaki Çocuklar”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 8/4, 2008, ss. 183-190.
- ; “Okul Öncesi Dönem Çocuklarının Aile Eğitimi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/1, 2011, ss. 377-386.
- Özarpınar, Yılmaz; *İnsan İnanan Bir Varlık*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999.
- Özkan, Mehmet Şükrü; “Ateizmin Temeli Olarak Özgürlük: J.P. Sartre'ın Yaklaşımı”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009).
- Özsoy, Ömer ve Güler, İlhami; *Konularına Göre Kur'an: Sistematik Kur'an Fihristi*, 16. Baskı, Ankara: Fecr Yayınevi, 2013.
- Peker, Hüseyin; *Din Psikolojisi*, 6. Baskı, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011.
- ; *Allah'ın Boyasıyla Boyanmak: Kur'an'da Kişisel Gelişim*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

- Ragıp, el- İsfehani; *Müfredat: Kur'an Kavramları Sözlüğü*, Yusuf Türker (çev.), İstanbul: Pınar Yayınları, 2012.
- Salman, Yüksel; “Popüler Kültür ve Gençlik”, *Diyanet Aylık Dergi*, 266, 2013, ss. 3.
- Sert, H. Emin; *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, 2.Baskı, İstanbul: Bilge Yayınları, 2004.
- Sezen, Yümni; *İslam'ın Sosyolojik Yorumu*, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 2000.
- Sinanoğlu, Mustafa; “İlhâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXII, 2000, ss. 90-92.
- ; “İman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXII, 2000, ss. 212-214.
- Şentürk, Habil; *Din Psikolojisi*, İstanbul: Esra Yayınları, 1997.
- Tarhan, Nevzat; *Duyguların Dili: Duygusal Zekaya Yeni Bir Yorum*, 5. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2008.
- ; *İnanç Psikolojisi: Ruh, Beyin ve Akıl Üçgeninde İnsanoğlu*, 3. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Taylan, Necip; *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, 2. Baskı, İstanbul: Şehir Yayınları, 2000.
- Topaloğlu, Aydın; *Teizm ya da Ateizm: Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001.
- ; *Ateizm ve Eleştirisi*, 4. Baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004.
- Topaloğlu, Bekir; “Allah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, II, 1989, ss. 471-498.
- ; *Kelam İlmi Giriş*, 5. Baskı, İstanbul: Damla Yayınevi, 1996.
- ; *İslam Kelamcılarına ve Filozoflara Göre Allah'ın Varlığı (İsbat-ı Vacib)*, 8. Baskı, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1998.
- Topçu, Nurettin; *Ahlak*, 4. Baskı, İstanbul: Dergah Yayınları, 2014.
- Tümer, Günay; “Atalar Kültü”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, IV, 1991, ss. 42-43.
- Tümer, Günay ve Küçük, Abdurrahman; *Dinler Tarihi*, (Gözden geçirilmiş 3. baskı), Ankara: Ocak Yayınları, 1997.
- Uludağ, Süleyman; “Basiret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, V, 1992, ss. 103.
- ; “Dünya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, X, 1994, ss. 22-25.
- ; “Gaflet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XIII, 1996, ss. 283-284.
- Ulutürk, Veli; “Kur'an-ı Kerim'e Göre İnkâr ve İnkâr Amilleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, 1986, ss. 217-233.
- Ural, Kemal; *İnançsızlığın Anatomisi*, 2. Baskı, İstanbul: Şule Yayınları, 2004.

- Vergote, Antoine; *Din İnanç ve İnançsızlık*, Veysel Uysal (çev.), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999.
- Yakıt, İsmail;” Kur’an’a Göre İnanç Düşünce ve İfade Özgürlüğü”, *Diyanet İlmi Dergi*, 38/2, 2002, ss. 71-82.
- Yavuz, Kerim; “Psikanaliz Açısından Ateizm”, *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, Ünver Günay, Celalettin Çelik (ed.), Adana: Karahan Kitabevi, 2006, ss. 61-79.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi; *Hak Dini Kur’an Dili*, 9 cilt, Ankara: Akçağ Yayınları, 1995.
- Yılmaz, Ali; “Kur’an’a Göre İnkârın Psikolojik Tezahürleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20, 2003, ss. 91-128.
- Yılmaz, Musa Kazım; “İnsanın Sapkınlığa Düşmesinin Nedenleri”, *Köprü/ Üç Aylık Fikir Dergisi*, 91, 2005,
<http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=702>, (28.08.2013).
- Yiğit, İsmail; *Peygamberler Tarihi: Kur’an-ı Kerim ve Hadis Kaynakları Işığında*, 7. Baskı, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2012.
- Yiğit, İsmail ve Küçük Raşit; *Hazreti Muhammed: Siyer-i Nebi*, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2011.
- Yolcu, Mehmet; *Kur’an’da İnkâr Psikolojisi*, İstanbul: Çıra Yayınları, 2004.
- Yörükoğlu, Atalay; *Çocuk Ruh Sağlığı: Çocuğun Kişilik Gelişimi, Eğitimi ve Ruhsal Sorunları*, İstanbul: Özgür Yayınları, 2008.

ÖZGEÇMİŞ

Fatma ARPAGUŞ, 04.08.1978 tarihinde Amasya'nın Suluova ilçesinde doğdu. 1996 yılında Suluova İmam Hatip Lisesi'nden mezun oldu. Aynı yıl kazandığı Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden 2001 yılında mezun oldu. 2004 yılında Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni olarak atandı. 2015 yılında, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı'nda "Kur'an'da İnançsızlığın Temel Nedenleri" adlı tezi ile yüksek lisansını tamamladı. Halen Amasya Alptekin Anadolu Lisesi'nde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni olarak görev yapmaktadır.

İletişim Bilgileri:

e- mail : fatmaarpagus@gmail.com

Telefon : 0 505 5702378